

HOLMI

IV. évfolyam 4. szám

1992. április

Szerkesztő: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,

Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.

A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Vas István:* Feloldozás (I) • 467
Várady Szabolcs: De te éltél • 490
Petri György: „Eszmék és tánclemezek” • 491
Ács Margit: Quo vadis? • 492
Kószeg Ferenc: Egy régi levél visszhangja • 496
Lator László: Vas István és a halhatatlanság • 503
Jánosy István: Vas István: Húsvéti ének a testről • 507
Lengyel Balázs: Credo! Miben? • 512
Somlyó György: „Azután” • 514
Görgey Gábor: Testünkben a város • 521
Sumonyi Zoltán: Szentendre, 1991. augusztus • 522
Fodor Géza: Egy vers keresése • 523
Tandori Dezső: „Száll az idő itthagj engem” • 533
Imre Flóra: L'adieu • 539
Ferencz Győző: Ami a fontosabb • 540
Vörös István: Nyaklánc az asztalon • 543
Parancs János: A vers hatalma • 546
Vajda Miklós: A Vasnyakkendő • 547
Orbán Ottó: Azután – a kilencvenes évek • 551
Fodor András: Temetés után • 552
Balassa Péter: Önismeret és ellenanyag • 554
Hegedűs Géza: Személyes búcsú Vas Istvántól • 557
Takáts Gyula: Akikkel együtt • 560
Illyés Gyula és Vas István: levélváltása a Nehéz szerelem-ről • 562
Csukás István: Éjfél után ne félj? • 563
Kovács Sándor Iván: Toldi Miklós Budapesten • 564
Dávidházi Péter: „Sunt certi denique fines” (II) • 576
Keresztury Dezső: Találkozásaim,
birkózásaim Arany Jánossal és érte • 591

FIGYELŐ

- Farkas János László*: A végeérhetetlennek tetsző regény
(Vas István: Azután I–II.) • 597
- Radnóti Sándor*: Bizonyos gyanakvással,
bizonyos elragadtatással
(Vas István mint kritikus) • 602
- Harmat Pál*: A kiadó, a professzor, a ló meg a lovasa
(Sigmund Freud:
Az ósvalami és az én) • 607
- Vajda Júlia*: Mumusok a gyerekeknvelésben
(Marie Winn: Gyerekek gyermekkor nélkül.
Selma H. Fraiberg: Varázsos évek) • 609
- Weisz János*: Széjegyzetek A felvilágosodás dialektikájá-nak
magyar fordításához
(Max Horkheimer–Theodor W. Adorno:
A felvilágosodás dialektikája) • 613
- Pongrácz Tibor*: Athenaeum I. Mi az esztétika? • 616
- A HOLMI postájából • 620

Megelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjesztő a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
A fényszerdést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4-Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Vas István

FELOLOZÁS (I)

I

Költözések

„Örley meghalt. Bomba.” Ezt a három szót egy boríték hátára írtam, egyéb papír nem volt az illető zsebében, aki éppen Budára készült, és az volt a szándéka, hogy Cipit is fölkeresi. Ki volt az?, nem emlékszem. Csak arra, hogy némi habozás után írtam le egy odafirkantott levélke végén, amelyben kurtán elpanaszoltam állapotunkat, az állandó fázást, éhezést.

Pedig ilyen alkalom nem egyhamar adódhatott, a mi kockázatos átkelésünk után, elvégre néhány hétbe csak beletellett, míg a Ferenc József híd megmaradt részét deszkákkal kifoltrozták, és a pestiek átjárhattak rajta Budára, illetve a budaiak Pestre – ha el nem zárták éppen valamilyen, többnyire katonai célból, a civil közlekedés elől. És mi még ugyanabban a nyomorúságban éltünk, mint első pesti napunkon. Igaz, közvetlen éhhalál egyelőre nem fenyegetett minket. Marika titkolt kakaója ugyan még azon az estén elfogyott a kétszersülttel együtt, de másnap a konyha kövén romtörmelekekből hevenyészett tűzhelyén már elkezdte használni szüleim rejtélyes fakészletét meg a még rejtélyesebb krumplikészletét. És olyan kiéhezettek voltunk – szüleim még inkább, mint mi –, hogy sok idő beletelt, amíg unni kezdtük a kicsit megfűstölődött sült krumplit. De a szél ugyanolyan cudarul fújta be, akár az első estén, az ablaktalan lakásba, ahol mi is, szüleim is, télikabátban tartózkodtunk, éjszaka pedig mi ketten a cselédszoba kis díványán továbbra is a télikabátjaink alatt bújtunk, nem is, inkább kapaszkodtunk össze, azzal biztosabban őriztük a testmelegünket – úgy is aludtunk, amíg bírtunk.

Ez a folyamatosan vágó egymásba kapaszkodásunk biztosabban tapasztott össze minket, mint az ostromélet viszontagságai, mint a sváb-hegyi fogságban töltött napjaink, nem is beszélve az alig másfél évvel korábbi tihanyi tohózásunkról – hol volt az már? És hol volt már az az el sem sóhajtott ábrándom, hogy Pesten majd egy baráti búcsúcsókkal kétfelé távozzunk, én Piroskával, Mari meg Örleyvel? Pista eltűnt, a nevét sem ejtettük ki. Képtelenség volt, hogy a hetekig fázós összebújás után Marit egyedül engedjem – dehogyl küldjem! – útjára. Hiszen tudtam, hogy ő maga, magától, sose ment volna el tőlem. És hova küldjem? Vissza, Kondorosra? Vagy ki a világha, az emberek közé, ahol annyi tanúja van, hogy mit művelt értem?

Mindezt igen, már akkor is, a Légrády Károly utcai szélfúttá szálláson így gondoltam. De csak most, negyvenöt év múltán merem hozzágondolni, hogy a látszattól való félelem is hozzájárulhatott az én maradásomhoz. A „mit szólnak hozzá az emberek?” gyávasága. Mentségemre szóljon, hogy nem minden látszattól félttem volna ennyire. Ha Örley életben marad, annak a látszatát, hogy Marika, miután majd egy évig hősi-esen és leleményesen mentette az életemet, a veszély elmúltával otthagya egy különb férfi kedvéért – vígan vállaltam volna. Ahhoz a képhez viszont, hogy ezt az ártatlan falusi kislányt, aki vállalva a „fajgyalázás” kockázatát és a börtönt, ennyi mindenen átmentett mosolyogva, a veszély elmúltával otthagynom az új hullámban egy kommunista festőlányért – ahhoz nem volt merszem.

Igen, mindezt már akkor is körülbelül így gondoltam el. De miután így utólag lepleztem gyávaságomat, mégiscsak muszáj hozzátennem, hogy mindez csupa járulékos gondolat: maradásom alapja az volt, hogy szerettem Marikát. Szépsége, a fazástól. Éhezéstől megfogytakozottan is a szívemhez szólt, sőt így, tönkretetten, talán még inkább, mint valaha, teljében, mert azt olvastam ki belőle, amit egy év óta együtt megéltünk. Képtelenség volt, hogy most elváljunk. És ha Örley Pistával ment volna el? Az más lenne. Attól még nem kellene végleg elszakadnunk egymástól. Attól még szeretném. Elvégre, akár mennyire szólt hozzám a szépsége, már régóta nem a testét szerettem. Attól még jóban lehetünk volna, hiszen Pista hirtelen a legközelebbi barátaim közé került. Attól, hogy Mari hozzá csatlakozik, még jóban lehetnénk, láthatnám, hallhatnám, szólhatnék hozzá. De ha én megyek el Piroskával, az ilyesmi elképzelhetetlen. Tudtam, hogy olyan két asszonyt szeretek, akik nem egyhamar tudnának egymással megbékülni.

Igy történt, hogy Marikának, életünkben először, bár magamban, örök hűséget esküdtem. Annak a biztos tudásnak a terhével, hogy ezek után pedig szakítanom kell Piroskával. De akkor az látszott a könnyebb megoldásnak. Már csak azért is, mert őt mégsem hagyom egyedül: neki ott van a festése meg Panni, akiről már kezdtem tudni, hogy minden szerelemnél erősebb kötelék Piroska életében. Csak jóval később ébredtem rá arra a körülményre, ami annak idején leghathatósabban könnyítette meg a választásomat; hosszú ideje nyomát sem éreztem valamiféle testi késztetésnek.

De azért nem siettem közölni Piroskával a választásomat. Erre a kislekedésre is megvolt az észmentségem: ha e célból felkeresem, a látogatás ténye menten csökkenti a szándék céljának hitelét. Véletlenül azonban egy-két nap múlva találkoztunk a Szent István körúton. Piroska sietett, Dési Huber Stefikéhez, aki valahol a hetedik kerületben már elkezdte alakítgatni a képzőművészek szakszervezetét. Márpedig így kutyafuttában mégsem hozakodhattam elő a bejelentéssel, mert ez a sietség éppúgy hatálytalanítaná a komolyságát, mint az ünnepélyes látogatás. Így hát megint csak arra szorítottam, hogy a nyomorúságunkat panaszoljam, a fázást, az éhezést. Hogyan? – csodálkozott el Piroska –, hát én még nem iratkoztam föl valamelyik étkeztetésre? Kiderült, hogy Vas Zoltán közben megszervezte a Nemzeti Segélyt, krumplit osztott, teherautószámra, a város különböző pontjain – én arról se tudtam, de hát a krumplikészletünk még bőven kitartott odahaza –, a művészekről pedig külön is gondoskodott: szakmánként létesített számukra étkezdéket, ahol napi egy tál meleg ételt adnak nekik, hozzá kenyert is – ők, a képzőművészek, a hajdani Trattner vendéglőben kaptak enni, a Jókai utcában –, azt is tudta, hol étkeznek az írók, újságírók, valahol mélyen az Erzsébetvárosban. De nekem nem fűlt hozzá a fogam, olyan messzire vándorolni az egy tálért, még kevésbé a kéréseléshez, ha már nem voltam ott az induláskor. No jó, felelte Piroska, majd ő beírat engem a Trattnernél, úgyis jár oda néhány íróféleség is.

Másnap az előszobánk padlóján egy leragasztott, címzetlen borítékot találtam – nyilván az ajtó levélrészén dobódott be. Piroska cédulája volt benne: a Trattner-ebéd el van intézve, holnap már mehetek, és Marikát is hozhatom – az ő nevét is felíratta. Estefelé megemlítettem Marikának, csak úgy mellékesen, hogy ja igen, találkoztam egy ismerőssel, attól hallottam a művésztéteztetésről, rögtön elmentem és bejelentkeztem, és őt is felíratam.

– Milyen címen? – kérdezte alig érezhető keserőséggel – Nem vagyok művészfelőség, de még szerető sem. – Nyilván sejtette, nem is olyan rejtélyes ösztönével, hogy

Piroska van a lehetőség mögött. Különben is, tette hozzá, most már hallható keserűség nélkül, fáradt ő ahhoz, hogy olyan messzire gyalogoljon egy tányér habéért vagy borsóért. Én azért csak menjek, rám fér a mindennapi sült krumpli mellett.

Mentem is Piroska már ott volt, mellette, a hosszú asztalnál véletlenül egy szék üresen, odaültem. A jelen lévő írók közül csak keveset ismertem, a legtekintélyesebb kétségkívül Kassák volt az új feleségével, akit akkor láttam először. Folytattam a hagyományt: felé fordulva tisztelettel meghajtottam a fejemet. Ő is folytatta: konokul nem köszönt vissza, csak még mutatósabban, mint azelőtt. Elvonulóban még odaszólt Piroskának, hogy jelezze: rá nem vonatkozik az örök harag. Én elhúzódtam, ugyancsak tisztelettel.

A borsó. A melege, az íze, az állaga. Láthattam, hogy a többi is, aki elejétől fogva ült a hosszú asztalnál, ugyanolyan mohón falta, mint én, aki először vettem részt ebben a tapasztalatban. Persze erősen zsiszikes volt, de ez nyilvánvalóan senkit sem zavart. Sőt egy fiatalember fölemelte a teli kanalát, és hangosan dicsérte: – Főzelék feltéttel!

Piroskát persze mindig hazakísértem a Trattnertől. Jobbra mondván egyfelé vitt az utunk a Jókai utcán – azaz gyerekkorom Gyár utcáján – és a Berliini téren át. És nem is kísértem egészen hazáig, mert a Szent István körút és a Visegrádi utca sarkán búcsút mondtunk egymásnak, ő jobbra fordult, a harmadik házig, én folytattam az utamat egy darabig egyenesen, csak néhány perc múlva vágtam át ugyancsak jobbra, a Légrády Károly utca felé.

Aztán egy alkalommal, nyilván beszélgetés közben elmulasztottunk megállni a sarkon, én is befordultam Piroskával a Visegrádi utcába. A kapu előtt mégis meg kellett állnunk. Nyújtotta a kezét, egy halk „vagy talán?” pillantással. Hirtelen átfutott az eszemben, hogy itt az alkalom, elmondani, amire két hete készülök, hogy szakítanunk kell, Marikával akarok maradni. Szó nélkül követtem föl a lépcsőn, a negyedik emeletre. Amint az ajtó becsukódott mögöttünk, egymásnak estünk, azonmód, kabáthán. Hogy kerültünk a cselédszobába? Már akkor sem tudtam, de hova máshova mehettünk volna? A nagy szobát fűtötte, hár csöve kinyúlt az ablakon, a rögtönzött kályha, csakhogy onnan mégsem tessékeltünk ki Pannit. Az ő cselédszobájuk is fűtetlen volt régóta, de a Légrády utcaihoz képest, amelyben télikabátjaink alatt mi bújunk össze Marival, ez csábítóan lakályos volt, még dunyha is került elő valahonnan. Szó nélkül, sőt gondolat nélkül – legalábbis, ami engem illet – levetkőztünk. Először a háború után. Hogy is folyt le? Szó nélkül. Unnepélyesség, az nem volt benne. Szikrája sem csillant föl annak a dicsőségnek, amely ugyancsak hosszú távollét után, legutóbbi találkozásunkkor tündöklött föl bennünk. Horthy kudarcba kárhozott kiáltványának délutánján, a Sas utcában. Azóta majdnem öt hónap telt el, Piroska még sokkal soványabb volt, mint a Sas utcában. És a teste sem napsütötten ragyogott, mint akkor, Bajótról visszatérten. Hanem fehér volt, azaz inkább fakó. Milyen volt hát első együttléltünk a háború után? Semmi különös. Csak természetes. Csak éppen, amilyen lehetett. Csak éppen nem lehetett másként. Csak éppen beletörődtem, hogy Piroska olyan, amilyen. És én is olyan vagyok, amilyen.

Amikor már fázni kezdtünk, fölöltöztünk, és átmentünk az utcai szobába Panninhoz. Piroska hirtelen előkerített egy rajzlapot meg egy rúd szenet, és lerajzolt. Ragaszkodott hozzá, hogy fölvegyem a kalapomat. Jó rajz lett, később azt a címet adta neki: Háború után. Csontig fogyott, keserű arc, de a szemem élénken, kíváncsian néz ki belőle.

Másnap is élénken, kíváncsian keltem fel a Légrády utcai cselédszobában Mari mel-

lól, akivel már nem kellett olyan cudarul dideregnünk a télikabátjaink alatt, elvégre lassan tavaszodott, a fagy oldódott és fölszáradt már a romokon, a töredezett aszfalton. A kora tavaszi napsütésben elhatároztam, hogy körülnézek a városban. Mindenki, akivel véletlenül összeakadtam, a Szent István körúton, tájékoztatott róla, hogy a Rákóczi út maradt meg a legépebben, oda tevődött át a Belváros élete.

Ott kötöttem ki én is. És csakugyan, a kezdeti tavasz jóleső napsütésében hemzsegték a pestiek. Először éreztem olyasmit, hogy talán tényleg fölszabadultunk. A „piacgazdasággal” is, amit manapság olyan gyakran emlegetnek, telítve volt a Rákóczi út, mégpedig legelemből és legszeretetre méltóbb megjelenésében. A járdaszélen vagy a házfalak mellett, kis székken, zsámolyokon vagy leterített, kopott kis szőnyegeken, rongyokon vagy a puszta kövezeten ültek az „árusok”, mellettük a lehozott portékájuk, legritkább és leghecsesebb a fokhagyma volt, gyakoribbak a lábasok, fazekak, szerzőszámok, egy-egy dugóhúzó, harapófogó, ár, véső, fűró, kalapács. Sokan könyveket is kiterítettek a kövezeten, ezeket meg-megnézgettem, de olyan sokféle volt a választék, hogy semmivel sem tudnám jellemezni. Legföljebb azzal – és erre már fölfigyeltem –, hogy alig hiányzott valamelyikből Babits utolsó és legnagyobb verseskötete, a VERSENYT AZ FSZTFENDŐKKEL, és rendszerint nem is csak egyetlen példányban, és az sem igen látszott meg, egyen sem, hogy valaha is felnyitották. Éppen lehajlóban voltam valamelyik árusnak a kis könyvsomójához, amikor éreztem, hogy átkarol valaki, fölgyenesedtem és megfordultam: Gellért Oszkár ölelt magához, könnyekkel a szemében.

– Hát megvagy? Túléltek? – mondta. Síralmasan sovány volt, amitől az én szemem is kezdett könnyezni, aminthogy az övé is, valószínűleg az én kinézetemtől. De nem sokáig tartott ez az érzékenyülés, furdalta oldalamat a kíváncsiság a Babits-kötetek feltűnő jelenlététől a Rákóczi úti járdán, Gellérthez fordultam hát fölvilágosításért. Ő ugyan nem látta meg az utcán heverő köteteket, de magyarázattal tudott szolgálni.

– Tudod, a VERSENYT AZ FSZTFENDŐKKEL ezer példányban jelent meg, nálunk – ami persze a Nyugat Kiadót jelentette –, néhány száz elfogyott, a többit elhelyeztük, a ház találatot kapott, az emberek jobb híján a könyveket vitték el.

Aztán a közelebbi körülményeim felől érdeklődött. Nem állhattam meg, hogy el ne panaszoljam a lakásnyomorunkat.

– De hát miért nem fordulsz a Párthoz? – fakadt ki hevesen. A Párt így, egymagában, a nagy P betűt élőszóban is hangsúlyozva, természetesen a kommunista pártot jelentette – Itt a székhelye a szomszédban, a Tisza Kálmán téren.

– Nem szeretek kérincselni – szabódtam ijedten.

– Szamar vagy – mondta őszinte dühvel –, nem kell neked ott kérincselni. Fölkeresed Z. elvtársat – nem titoktartásból írom így, hanem azért, mert elfelejtettem, soha többé nem hallottam a nevét, nem tudom, hova került –, ő az írók ügyét kiemelten intézi.

Most már egyébire sem tudtam gondolni, csak hogy minél előbb megszabaduljak ettől az atyai jóakarómtól.

– Köszönöm, Oszkár, a jó tanácsot és a kedvességedet. Majd jelentkezem nála.

– Ne majd! Most! – heveskedett Gellért.

– Igazad van – igyekeztem őt lecsillapítani. – Innen rögtön odaindulok.

Gyanakodva nézett rám.

– Azt sejttem, hogy csak le akarsz rázni. – Hirtelen belém karolt. – Én kísérlek be hozzá.

Erre már megijedtem.

- Ne, kérlek, Oszkár! Szégyellném magamat. Most rögtön megyek hozzá.
- Becsületszavadra?
- Becsületszavainra.

És már indultam is, kelletlenül, de reménykedve is Gellért biztatásától: elvégre csakugyan, miért ne kaphatnék lakást?

A nagy, barátságtalan épület kapujában két katonaféle állt. Tudtam, hogy szó nélkül és határozottan be kellene lépnem köztük. Ehelyett megálltam előttük tétován.

- Kit keres? – kérdezte az egyik őr.
- X. Y.-t – feleltem a teljes nevén persze, amit akkor még nem felejtettem el.
- Milyen ügyben?

Hirtelen eltömődött a fejem. Sarkon fordultam, és elmentem. Amikor már lőtávolon túl éreztem magamat, megálltam. Addigra a fejem is kitisztult. Mitől voltam én fölháborodva? Hogy a kommunista párt központját fegyveresek őrzik? Hát nem természetes? És hogy megkérdezi, kihez megyek, és milyen ügyben? Ettől voltam némaságig sértett? Nem, hanem attól, hogy mibe keveredtem. Szóval, nincs lakás.

Nem szeretek kérincselni, mondtam Gellértnek. Mégis ráfanyalodtam. Nem a lakásért – arra csupán Gellért atyai unszolásának és kísérő karjának eltávolítására álltam rá –, hanem egy másik szükségemben, amit pillanatnyilag a lakáshiánynál sürgetőbbnek éreztem. Mindenkinek, akivel találkoztam, volt már orosz nyelvű, hathatósan megfogalmazott igazolványa, ami tanúskodta, hogy az illető valamelyik vállalat, intézmény keretében vagy annak számára fontos és pótolhatatlan munkát végez. Állítólag csak ilyen igazolvánnyal lehetett visszatartani az orosz katonákat, akik még mindig „szedték” a férfiakat, attól, hogy elvigyék az embert „egy kis robotra”, vagyis fogolytáborba – „valahol Oroszországban”.

A Tisza Kálmán téri kudarcomat követő napon elindultam hát igazolványt szerezni, mégpedig ugyancsak a Rákóczi út felé – a Rádióba. Elvégre tekintélyesebb és hathatósabb igazolványt, mint az övék, sehol sem kaphatnék. Arra is emlékeztem, eleven hálával, milyen sűrűn és szépen foglalkoztattak. Radnótival együtt, ameddig csak lehetett. Igaz, ezt a kitüntető gondoskodást Cs. Szabó László figyelmének köszönhettem – ezúttal is hozzá készültem. De nem találtam ott, és azt sem tudták megmondani, mikor fog bejönni. Mellesleg azonban kiderült, hogy Ortutay a Rádió elnöke, és az is, hogy éppen ott tartózkodik, az elnöki szobájában. Jó lesz nekem ő is, gondoltam, visszaemlékezve utolsó találkozásunkra, vagyis arra a nyári estére, mikor az ő lakásán olvastam föl a NAPLÓ versciklusom addig elkészült darabjait, amitől Ortutay úgy föllelkesült, hogy azt mondta, ez lesz az első irodalmi műsor, amit majd a Rádióban adni fognak. Most is barátságosan fogadott, úgy, hogy minden zavar nélkül hozakodtam elő látogatásom céljával. Ő azonban láthatóan zavarba jött attól, amit kértem tőle.

– Kedves Pista – mondta feszengve, néhány pillanatnyi csönd után –, te nyilván úgy gondoltad, hogy kéréssel éppen a legalkalmasabb pillanatban fordulsz hozzám. Elvégre kétségtelenül te is tudod, hogy szegény Örley halálával megürült az irodalmi osztály vezetőjének szép és felelősségteljes posztja, és hogy ennek a helynek a betöltésére te volnál a legalkalmasabb. Csakhogy én tudok valakit, egyvalakit, aki nálad is alkalmasabb volna erre a helyre. Nyilván kitaláltad, hogy Miklósról beszélek. Ne is haragudj, kérlek, ezt az állást neki tartom fenn. Ugye, nem haragszol?

Eddigre már én jöttem zavarba. Néhány pillanatig értetlenül néztem rá: hát ez tényleg azt hiszi, hogy én állást akarok tőle? Ezekben a feszengő pillanatokban ébredtem rá, hogy mióta ott, a Madách téren, Marikától Örley halálának hírért hallottam,

soha eszembe sem jutott, milyen szép és fontos állás szabadult fel az ország egyik leg-
előkelőbb intézményében.

– Nem, nem ezzel a gondolattal jöttem ide – feleltem neki néhány pillanat múltán, dühöt dadogva. – Hanem azzal a gondolattal, hogy te tudnád leghitelesebben tanúsítani, hogy magyar író vagyok, aki verseivel és előadásaival gyakran szerepelt a rádióban. És csak egy ilyen igazolvány védhet meg a fogolyszédés meg a fogolytábor fenyegető veszedelmétől. Bizonyára van embered, aki ezt az igazolványt meg tudná fogalmazni oroszul.

Ortutay ekkor már nem volt zavarban. Könnyedén azt felelte, hogy nem, ilyen igazolványt nem áll módjában kiállítani. Ezt csak abban az esetben tehetné, ha tényleges munkaviszonyban állnék a Magyar Rádióval.

– Különben is – tette hozzá csak úgy mellesleg –, minek dőlsz be az ilyen pesti rémhíreknek? Én még senkiről sem hallottam, aki így járt volna. A Vörös Hadseregnek nincs szüksége ilyen alattomos módszerekre.

Amikor a tényleges munkaviszonyt említette, átfutott agyamon az a gondolat, hogy miért ne alkalmazhatna engem Ortutay állandó munkaviszonyban az irodalmi osztályon? Én beérem az osztályvezetőnél szerényebb állással is, dehogysis érintené az önértetemet, ha Radnóti lenne a főnököm – sőt örülnék neki. De Ortutay utolsó, képmutatató szavaitól elállt a szavam. Fölálltam, egy szervusznál több nem telt ki tőlem. Ő is fölállt, kikísért, búcsúzóul átkarolt. Undoromban arra sem volt erőm, hogy lesodrojam a karját.

De erre már megmakacsoltam magam. Jó, a lakás reménytelen, eljátszottam a hisztérikusan kényes idegeimmel – ebbe most bele is törődtem. A lakás elvégre nagy dolog, talán a legnagyobb. De hogy mindenkinek, akivel találkoztam, volt már orosz nyelvű igazolványa, tekintélyes pecséttel, csak nekem nem, az mégiscsak képtelenség. Különösen, mivel tudtam, hogy minden irodalommal összefüggő intézménynél vannak ismerőseim, sőt barátaim, ha nem a régiiek, hát a fölénk helyezett újak között. Egy hétig sorra jártam őket. Már nem emlékszem, hány helyen jártam, és nyilván az elszenvedett kudarcok kövérkeztében még inkább elfelejtettem, ki mindenki utasított vissza, nagyjából ugyanolyan átlátszó érvekkel, ha nem is olyan nyílt arcátlansággal, mint Ortutay. Ekkor fogamzott meg az a sejtésem, hogy politikai fordulatok idején az irodalmi világban, valószínűleg öntudatlanul, jelentkezik olyan törekvés, amely akit csak lehet, legszívesebben lehagyná a dőcögve újra induló vonatról – és az elkövetkező évtizedek nem cáfoltak rá erre a rétova feltételezésemre.

Így hát ezt a reményemet is föladtam. De azért jártam továbbra is, ha egyre csüggedtebben is, a várost, legföljebb igyekeztem a fő útvonalakra szorítkozni: itt nemigen kellett fogolyszédéstől tartani. Egy napon átkeltem a Nemzetinél a Rákóczi útnak a Nagykörúton túli folytatására. A Szociáldemokrata Párt székháza előtt Vészi Endre jött szembe velem, akivel inaskora óta, ha nem is közeli, de állandó barátság és kölcsönös megbecsülés fűzött össze. Örültünk egymásnak, meg is öleltük egymást. Miután röviden beszámoltunk arról, hogy hogyan is tudtunk életben maradni, Bandi firkszón rám nézett, és megkérdezte:

– Ha ilyen jól megúsztad, miért vagy ilyen levert?

Nem állhattam meg, hogy ki ne szökjön belőlem a keserűség az igazolvány körüli kálváriámról. Bandi felháborodott csodálkozással hallgatta, majd rögtön azt kérdezte:

– Miért nem mész föl Száva Pistához? Ő lesz a *Népszava* főszerkesztője.

– Nem ismerem.

– De ő ismer téged. Most bent van, tőle jövök. De megbántódna, ha én kísérnék hozzá. Most rögtön menj föl.

Ráálltam. Elvégre valaha elég sok versem jelent meg a *Népszavában*. Különbözik is, egy kudarcral több vagy kevesebb, mit számít már.

Száva Istvánról valóban nem tudtam egyebet, csak a nevét. A titkárnője bement hozzá, hogy bejelentsem, de ő már jött is kifelé, mindkét kezét nyújtotta előre. Úgy emlékszem, legalább egy fejjel volt nálam alacsonyabb, arca okos, kislíus, magamnál jóval fiatalabbnak néztem, de mint később kiderült, ő volt az öregebb három évvel nálam. Mennyire örül, hogy személyesen is megismerhet, ezek voltak első szavai. Hamarosan rátért arra is, hogy minek köszönheti látogatásomat. Előhozakodtam kérelemmel, tétován és kételkedve, idegeimet fölkészítve a várható érvekre, amelyek az igazolvány kiállítását itt is lehetetlenné teszik. Ehelyett azt mondta, örül, ha legalább ezzel a csekélységgel a segítségemre tud lenni. Hozzátette, hogy elnézésemet kéri, amiért néhány percig magamra kell hagynia, de a szöveg megfogalmazásához szükség van rá személyesen is. Fgyedül maradtam a nagy főszerkesztői szobában. A néhány percből jó félóra lett, ennyit váraoztam, egyre hitetlenebbül. Majd visszatért egy orosz betűkkel gépelt írással, alatta ugyancsak tekintélyes orosz nyelvű pecsét. Nem is tudtam, hogyan köszönjem meg. Ezt kérdeztem tőle már a búcsúkézfogáskor.

– Minél több verssel a *Népszavában*. Hamarosan megindul – felelte mosolyogva.

Ez volt az első sikerem Pesten, amióta átjöttünk. Fölvidultam a szép igazolványtól. És Száva Pistától, aki nem letuszkolni akart az induló vonatról, hanem a karját nyújtotta, hogy fölsegítsen. Másképpen jártam Pest romjai között. Már nem néztem szüntelen jobbra-balra, nem közeledik-e a veszély. Kezdem kiegyenesedni a kabátomból és a sálamból. Igaz, ezt megtehettem azért is, mert enyhült a szél, erősödött a napsütés. A váratlanul elnyert orosz nyelvű igazolvány viszont kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy elfogulatlanabbnak merjek szétnézni a romok és a napsütés erősödésével köztük sűrűsödő emberek között, és észrevegym, hogy megváltoztak némileg, mióta Pesten partot értünk, mintha ők is kiegyenesedtek volna a kora tavasz első jelére. Igen, vettem észre, ez a város élni akar, itt, a régi helyén, a romokkal, a romok között, azaa dehogya köztük, hiszen mindenünnen kopácsolás, kalapálás, úvegezés zaja, csikorgása hallatszott, helyenként csoportok cipelték halomba kosarakban, ládáknban a törmelékert, már Piroskát is így találtam a Visegrádi utcában, és a Légrády utcában is működött ilyen romeltakarító osztag, néha, mikor elmentem mellettük, úgy érzetem, vádlólag tekintenek rám, de elfordítottam a fejemet, és magamban azzal mentetetőztem, hogy hasznomat úgyse tudnák venni.

Átmentem a körút másik oldalára. Alighogy elhaladtam a Nemzeti Színház mellett, ki másba ütköztem? Major Tamásba. Viharos ószinteséggel öleltük meg egymást. Amikor kibontakoztunk, az volt az első kérdése:

– Mit akarsz nekünk csinálni?

– Ki az a nekünk?

Elcsodálkozott, hogy ennyire tájékozatlan vagyok: első nap óta ő a Nemzeti igazgatója. Akkor már habozás nélkül tudtam felelni:

– Shakespeare-t.

– Hát csináld meg nekünk a III. RICHÁRD-ot – vágta rá habozás nélkül.

Eszembe se jutott, persze, hogy erről valamiféle szerződést kérjek. Aminthogy azt sem tudtam volna elképzelni, hol és mivel és mi módon lehet szerződést írni ezen a tönkrebombázott Pesten. Még kevésbé mertem arra gondolni, hol és hogyan fogok

én Shakespeare-t fordítani a Légrády Károly utcában, ilyen körülmények között – elvégre még angol szótáram, de még egy Shakespeare-em sincs. Mégis éreztem, hogy nagy nap ez, megkezdődött velem az új életem.

De még apámnak is aznap kezdődött az új élete. Mikor hazaértem, ott találtam svábhelyi unokahátyámat, jobban mondva a Klári unokanővérem férjét, akinél az elmúlt év nyarán apám megbízásából olyan tapintatlan színezetű, mintegy ellenőrző látogatást eszközöltem, és akik mégis olyan örvendő rokoni szeretettel fogadtak. Most az elsők között kelt át a pontonhídon, hogy visszahozza apámnak a megőrzött vagyonát. Titoktartásnak már nem érezte szükségét, így hát elejtett szavából megtudtam, hogy miből állt az elrejtett kincs: Napóleon-aranyakból. Apám arcán láthattam, hogy nem örül ennek a közlékenységnek, annál kevésbé, mert a jókora bőrzacskó, melyet Róbert ünnepélyesen átnyújtott neki, alaposan ki volt tömve.

De, hár annak nem tudta elejét venni, hogy elrejtett és előkerült kincsének jellege, mondhatni, pénzneme kiderüljön a fia fiúle hallatára, azt már sohasem sikerült megtudnom, hogy mi módon értékesítette kincsét, azaz, hol és hogyan lehetett akkor a lezüllött Pesten valutát eladni – amit egyébként semmiféle jogszabály sem tiltott. Valutát – szigorúan egyes számban érve, hiszen apámnak nyilván több esze volt annál, semhogy egynél többet akart volna egyszerre beváltani a Napóleonokból, tudta, hogy minden nappal, később minden órával emelkedett az árfolyama.

Akárhogyan is, másnap már, eltekintve a fertődenítőintézetben reménytelenül ronggyá gyűrődött kabátjától, valahogy nem látszott olyan nyomorultnak, mintha ő is hirtelen kiegyenesedett volna. Mióta megtaláltuk őket, egyszer sem merészkedtek ki az utcára, most apám elővette a keménykalapját, és emelt fővel távozott hazulról – senki sem kérdezte, hová. Mire délután hazaért, arca mintha megtelt volna. Csak nem ebédelt meg időközben? Kétkedtem, de persze magamban – azt se tudtam, létezik-e Pesten vendéglő a Nemzeti Segélynek a mi Trattnerünkhöz hasonló étkezdéin kívül. De azért mindenesetre gondolt a családjára is, mert egy kenyérrrel meg egy vajjal tért haza, úgyhogy aznap este Marika tűzön sült krumplijához vajjas kenyeret vacsoráztunk.

És ezzel vége volt az éhezésnek. Ami hennünket illet, Marit meg engem, nem véglegesen. Egy napon együtt mentünk el hazulról Marival, aki azóta sem járt az utcán, amióta értesültünk Örley haláláról, és együtt tértünk haza némán a Madách térről. Jó volt minden cél megintézendő ügy nélkül végigmenni Marival a néhány foghíjjal együtt aránylag épen maradt Szent István körúton. Jó volna vele együtt kezdeni új életünket! Éppen a Visegrádi utca sarkán haladtunk a Berliini tér felé. Milyen jó volna elfelejteni, hogy egy sarokkal odébb a magasban Piroska vár, vagy arra gondol, ugyan miért nem voltam ott a Trattner étkezdében. Igen, mióta unokahátyám felbukkant apám Napóleon-aranyaival, olykor már le tudtam mondani a mindennapos bahról vagy borsófőzelékről, de annyira még nem laktam jól, hogy ne tudtam volna ellenállni a vér ösztökéjének – ahogy magamban is megfogalmaztam.

A Légrády utcai lakásnak két kulcsa volt. Énrám egyiket sem merték bízni, attól félték, elvesziteném. Marikának viszont nyugodtan odaadták, így hát hazaérkezve nem kellett csonogtunk. Nem is egyenesen a nagy szobába mentünk, hanem befordultunk a mi egyszemélyes kamránkba, és annak a díványán ültünk hosszú összeterozásban, végül jó ideje először, tehetetlenül, gyöngéden csókolózni kezdtünk, de ezt belülről, jobban mondva kívülről, a nagy szobából heves kiáltozás szakította félbe. Előbb csak apám hangját hallottuk, de pillanatokig tartott, amíg kezdtem fölfogni,

miről van szó – nem hittem a fülemnek. Hogy a fia az ő nyakán akar élni, az még hagyján, úgysem először fordul elő, de azt az idegen lányt – csakugyan a *síkse* szót használta-e, vagy csak az én érzelmi emlékezetem őrizte meg így? –, azt nem fogja etetni, semmi baja se lesz, ha munkába áll, és eltartja magát. Aztán anyám csattant föl, hogy nem szégyelli-e magát, hogy így beszél Marikáról azok után, amit értünk tett, és etetésről beszél, hiszen éhen is halhattak volna nélküle, ő teljesen a saját lányának tekintü, de hiszen mindig is lelketlen volt apám – és így tovább.

Nem is hallgattuk tovább, hanem szó nélkül fölvevük a kabátunkat, és éppen olyan észrevétlenül, ahogy bejöttünk, el is mentünk hazulról. Csak az utcán jött meg a szavunk. Ő egy napig sem akar itt maradni, mondta elképedve Marika, mikor magához tért. Nekem sem volt ezek után sokkal több kedvem apámmal élni, bár megszokhatam volna az ilyen kitöréseit – de mitévők legyünk? Alapi neve Marikának jutott eszébe – hátha ő erre is talál megoldást. És minthogy még mindig a Szalay utcában laktak, még mindig a szülőkkel, vagyis Alapi apósával és anyósával együtt, rögtön föl is szaladtunk hozzájuk. Jól tettük. Egy orvos, a család harátja éppen ezekben a napokban kérte meg Alapit, keressen egy megbízható fiatal párt, akikre rábízhatja a lakását, amíg ők lent lesznek Temesváron, hogy jóllakjanak és erőt gyűjtsenek, de olyanok, akik aztán vissza is adják, ha ők hazajönnek. Akkoriban ugyanis, aki csak tehetett, legalább egy ideig élt ezzel a lehetőséggel, mert a románok ügyes kiugrása következtében Erdély is épen maradt, Petru Groza idejében az ottani magyarok is jöhön éltek az itthoniaknál. Mi persze kapva kaptunk a fölkinált lehetőségen. Jól van, mondta erre Alapi, akkor majd minket fog ajánlani, de nem lehet azonnal elfoglalni a lakást, mert Hofmann doktor csak a jövő héten akar utazni.

Így hát mégiscsak a Légrády utcában vacsoráztunk még jó néhány napig. Igyekeztünk jó képet vágni az átkozott helyzethez. Egy szóval sem árultam el persze, hogy kihallgattuk a délutáni veszekedésüket – Marika is csak annyi jelét adta, hogy összevissza csókolta anyámat. Egyébként mindketten igyekeztünk minél többet enni, tartalékokat gyűjteni az óhatatlanul újra elkövetkezendő éhezésre, nem törődve apám tüntetően mogorva képével.

Az elköltözési szándékunk bejelentését viszont halogattuk. Ebből a szempontból kapóra jött nekünk, hogy a lakás bérlője fölbukkant bujdosásából, és közölte, hogy szeretné rendbe hozatni a lakását, és vissza akar költözni. Apám nem örült persze, hogy nem tarthatja meg a lakást, de természetesnek találta a korábbi lakó igényét – nem is ijedt meg, csak némi haladékokat kért a kiköltözésre, amit meg is kapott. Másnap jókor el is indult lakást keresni. Mióta vagyonának legalább egy részét visszakapta, mintha kicserélték volna. Kihúzta magát, régi erélyének egy része is visszatért, a fertőtlenítőhen ronggyá gyűrődött ruháját valahol kivasaltatta közben, és vastag hamuszbotjával úgy indult útnak, mint egy tekintélyes öregúr. Délután azzal tért haza, hogy ajánlottak neki egy megfelelő lakást a Rákóczi téren. De a lakás előnyeit nem ért rá kifejtetni, mert anyám fölsattant:

– A Rákóczi térre nem megyek.

– Akkor hát – mondta apám, nem éppen kedélyesen, de nem is csüggedten – csak az a lehetőségünk marad, hogy elfogadjuk Matild ajánlatát.

Aminek az volt a háttere, hogy egy hazavergődött munkaszolgálatos fölkereste Matild nénit, és beszámolt neki arról, hogy Dezső, a második fiú, mellette pusztult el a szokásos nyomorult körülmények között. Így hát elveszett az öt sikeres Berend fiú mellől a hatodik, az egyetlen sikertelen különcc, az egyetlen, aki megtartotta örökölt

Bäumel nevét, az egyetlen, aki agglegény maradt, és anyjával együtt lakott a Vilmos császár úton – az ő üresen maradt szobájába költöztették be szüleimet, miután a Sas utcai házat zsidótlanították. Matild néni pedig átallt egyedül maradni a régi lakásban, azért hívta szüleimet, hogyha már a Sas utcai lakás úgyszólván romba dőlt, költözzenek vissza a Vilmos császár útra, hiszen az üldöztetés idején is jól megvoltak egymással. Anyám hajlott is rá, hogy ne hagyja egyedül nővérét öregségében, apám pedig mindig is jobban megfért Matild nénivel, mint anyámmal, már gyerekkoromban hallottam, hogy amikor szüleim veszekedtek, gyakran emlegette példaképül Matild néni *tüchtig-ségét*: bezzeg Matild így, bezzeg Matild úgy. Meg aztán, úgy lehet, anélkül, hogy tudtak volna róla, mindketten örültek, hogy megmaradhattak a Lipótvárosban, és nem degradálódtak a Ferencvárosba.

Nekünk viszont kapóra jött ez a fordulat. Milyen jó, hogy még nem jelentettük be a kiválási szándékunkat! Így hát nem azért válunk el a szüleinktől, mert nem akarunk apámmal együtt lakni, hanem csak azért, mert mindnyájunknak el kell hagyni a Légrády utcai ideiglenes szállást. Csak éppen hogy hamarabb nyílt alkalmunk a távozásra, mert Alapi néhány nap múlva átnyújtotta a Hollán utcai lakás kulcsát. Márpedig ez a használati jog azzal a kötelezettséggel járt, hogy vigyázunk a lakásra, így hát egy napig sem hagyhattuk üresen. Három nap múlva azonban szüleim költözése is lefolyt. Marika átment a Légrády utcába anyunak segíteni, de már nem sok tennivalóra talált: apám mester volt a csomagolásban – ezt már hajdani nyaralásaink idején bámultam benne –, és mire Marika megérkezett, a női ruhákat, fehérneműt is kifogástalan rendben rakta a hóröndökbe, az edényeket kosarakba. Pedig rengeteg holmi gyűlt össze a szükségszálláson, föl sem tudtam fogni, hogyan bírták az elmúlt év nyilas őszének rettegő, kapkodó zűrzavarában mindezt átszállítani a Bazilika mellől az Újlipótváros mélyébe. Most bezzeg összkomfortos költözésnek lehettünk a tanúi, látszott, hogy apám nincs pénzszükében: lovas kocsi állt a ház elé – isten tudja, honnan szerezte apám –, a kocsis mellett még egy legénnyel a hákon, aki a málhát rakta föl. Ő segítette a kocsira anyámat is, aki könnyekkel is, mosollyal is válaszolt a mi búcsúintegetésünkre. Aztán megkönnyebbülten indultunk vissza Hollán utcai újabb ideiglenes otthonunkba.

A mi átköltözésünk persze három nappal azelőtt roppant egyszerű volt. Minden ingóságunk belefért egy, igaz, degeszre tömött, vászonkofferbe, Mari nagy fehér szatyrába meg abba a tekintélyes aktatászába, amit Alapitól kaptam a születésnapomra. És ha ugyanezt a súlyt elbírtuk a Pasaréttól Óbudáig és aztán a hajógyári sziget kitérőjén meg a Duna kásás jegén át Újpestig és onnan az Újlipótvárosig, most könnyedén lóbalva vittük néhány saroknyira. Nagy pillanata volt Marikának, mikor elővette a kulcsot, és kinyitotta vele az ajtót, mert mióta a Kapotsffy-féle lakást a karácsony előtti napon bezárta, semelyik szállásunkhoz nem volt egyedül neki kulcsa. Nekem is nagy pillanat volt, amikor a bőséges két szobában és a hallban meg a mellékhelyiségekben körülnéztem. Jó pulgári lakás volt, persze nem azzal a díszelgő, hivalkodó ízléssel berendezve, mint szüleim Gyár utcai, majd Sas utcai lakása, amelyeknek bútorai, tárgyai bár megkopva, beleomlottak a romok közé, nem is azzal a snasszul mutató modernséggel, mint némely barátomé a környéken meg a Rózsadombon, hanem jómódot rejtő gyakorlatias egyszerűséggel. Könyvszekrény nem volt a szobákban, de itt meg ott egy-egy könyvespolcot orvosi könyvek foglaltak el, és tarkán sorakozó, magyar vagy német nyelvű, új keletű regények. A dolgozószobában – vagy rendelőben? – egy szerény pianínó állt. Hofmann doktorék nagylelkűen hagyták ránk a lakásukat: nem

zárták előlünk az ágyneműt, a törülköző- és abrosz-, sem a kávézó- és teázó- meg étkezőkészleteiket, sem a rengeteg edényt a konyhában.

Ezeket az edényeket és készleteket a szobákban, a szekrényekben és a konyhában Mari fedezte föl, meg-megcsillanó aranybarna szemével. Igen, énnekem is ennek az épen maradt lakásnak a szolid kényelme kellett hozzá, hogy észre tudjam venni, mennyire meglátszik Marin, hogy nem éheznek – majd nem visszanyerte régi szépségét. Milyen jó volna itt házasságban élni vele!

De hiszen abban élünk mi, érzelmileg is, szerkezetileg is.

Csak éppen a házasság aranyalapja hiányzott.

2

Jobbat, mint a régi volt

Az igazán lakályos lakásnak talán legfőbb ismérve, hogy lakója nem gubbaszt benne, hanem könnyebben közlekedik a külvilágban. Én is egyre természetesebben indultam el hazulról, egyre több régi baráttra bukkantam a rendeződő romok között. Találkoztam Cserépfalvi Imrével, akiről kiderült, hogy újraindítja kiadóját. Meg is kérdezte tőlem, hogy ha időszerű lesz, hajlandó lennék-e lefordítani neki Malraux legújabb regényét, amelyik a spanyol háborúban játszódik, a L'ESPOIR-t. Én ugyan csak a LA CONDITION HUMAINE-t olvastam, azt is csak rossz magyar fordításban, és azt sem végig, de nem volt rossz kilátás, végre valamivel pénzt keresni, meg aztán Malraux nevét némi sznobisztikusan kommunista – vagy kommunistán sznobisztikus – léggör övezte, így hát persze örömmel vállaltam a fordítást.

Beszélgetés közben Cserépfalvi gyakorlott füle hamar kihallotta szavaimból, hogy az alakuló új sajtóvilág csíráiról mit sem tudok. Elújságotta, hogy már szervezik a párt nagy reggeli lapját, és megígérte, hogy beszél rólam a leendő főszerkesztőnek. Közben átfutott az agyamon, amit a pasaréti sajtógyülekezésen – amelynek Cipi társaságában tanúja lehettem – első indulatomban legbelül megfogadtam: hogy inkább gyárban robotolni, mintsem ilyen környezetben keressem a kenyeremet. De azóta a pesti fagyoskodás alaposan lehütötte hetvenkedő hevemet, meg aztán semmi jelét sem észleltük, hogy Giraud-ék akarnak valamit kezdeni az angyalföldi gyárral. Ilyen körülmények között egy fűtött szobában folyó barátságos szerkesztőségi élet nem volt kellemetlen elképzelés. Így hát köszönettel fogadtam Cserépfalvi ajánlatát. Két nap múlva meg is kaptam a híradását – hogyan, már nem emlékszem: Horváth Márton délelőtt fogad a *Szabad Nép* szerkesztőségében.

Ez a szerkesztőség mindjárt belépéskor óriási csalódást okozott nekem: a Nemzeti Színház mellett a sajtóház épületében barátságosan fűtött szoba helyett egy hatalmas, hideg hodályba irányítottak, ahol az emberek télikabátban álldogáltak, beszélgettek, vagy leültek egy-egy öletszerűen elhelyezett asztalhoz, ahol sebtiben föl- vagy lejegyeztek valamit. Horváth Márton hamarosan fogadott, ami abból állt, hogy tétován odalépett hozzám, természetesen ő is télikabátban, és megkérdezte:

– Ön a Vas István?

Nagy feje volt, és nagy, durva, tartalmatlan és tagolatlan arca, nem hittem volna, hogy ő a *Szabad Nép* kijelölt főszerkesztője, úgy gondoltam, valamilyen, jelentőségemhez mért slapajt küldtek a kipuhatólásomra. Érezhető volt, hogy Cserépfalvi beharangozott neki: tudta, hogy három verskötetem jelent meg, és többször szerepeltem

a rádióban, és elég sok cikkemet, bírálatomat hozták a lapok. Ezen a nyomon indult el a káderezésemre – bár ezt a szót, persze, még nem ismertem akkor: megkérdezte, hova mindenhova dolgoztam. Kissé elcsodálkozott a lapok sokaságán és főleg a sokféleségén.

– Kassáktól egyenesen a *Pesti Hírlaphoz*? – kérdezte fürkészően. – Elég nagy világnézeti ugrás!

– Nem világnézeti, hanem formai – próbáltam elhárítani a gyanúját – Hiszen a *Népszavába* is írtam egyidejűleg. És elsősorban a *Nyugalba*.

Láttam, ezt a különbségtevést nemigen érti. Azt ellenben a javára írtam, hogy a felsorolt sajtószervek között láthatóan a *Nyugal* imponált neki leginkább. A legnagyobb csodálkozást a *Válasz* említése váltotta ki belőle – arra fölkapta a fejét: nyilván az hőkentette meg, hogy a népiesek folyóiratát választottam, nem az urbánusokét. Ez lett volna a jó és becsületes alkalom, hogy megemlítem a LEVÉL EGY SZOCIALISTÁHOZ-t, a *Válaszban* megjelent cikksorozatomat, amelyben eléggé hevesen kételkedtem az Oroszországból érkező szocializmusban. De amint ezt a MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ?-ben a maga helyén elmondtam, a hat LEVÉL megjelenése után a csömörig mélyülő szégyenkezés fogott el. Szégyen, többek között, amiért még mindig annyi lehetőséget láttam a szocializmusban, ha nem is a keleti válfajában, hanem abban, amit én, reményeimben, „latin szocializmusnak” neveztem. De főként azért szégyelltem magamat, amiért hat folytatáson át eljátszottam egy nem nekem való szerepet, amiért, mint a MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ?-ben írtam, „cirkuszi majmot csináltam magamból”. És ez a szégyenérzet olyan mélységes volt, hogy elsüllyesztette magával együtt, a tudatom alá, azt is, amiből keletkezett. Ezért nem ugrott be a *Válasz* említésekor a LEVELEK EGY SZOCIALISTÁHOZ emléke, és ezért nem használtam ki ezt a jó és becsületes alkalmat az inkvizícióvá alakulandó rendszernek amaz eredendő bűnőmet bevallani.

Horváth Márton ezek után más irányban folytatta a puhatolódzását.

– Csak az élöket figyelembe véve kit tart ma a legnagyobb írónak? – kérdezte.

Próbáltam kitérni a kihívás elől azzal, hogy ez nehéz kérdés, különösen most, miután olyan régóta elszakadtunk a nyugati világtól – ki tudja, milyen új nagy írók bukkantak fel azóta, Franciaországban, Angliában, Amerikában? De Horváth Márton nem lehetett eltéríteni a nyomozástól.

– Ez igaz – felelte –, de hát én sem ismerem jobban a nyugati írókat, mint maga. Korlátozzuk hát a kérdést a háborút megelőző helyzetre. Akkor kit nevezne be az első helyre?

Megadtam magam

– Hát ha okvetlenül név kell, nem tudnék mást mondani, csak Thomas Mannt

– Nem gondolja, hogy nagyon is bezárkózott a polgárságba?

– Nagy írónál az sem baj – feleltem. – Különbön is a hihlial trilógiával felül-emelkedett az ilyen osztálykategóriákon. – Tudtam persze, hogy ezzel nagyot rontottam az esélyeimben. – És ön mit mond? Ki a világ legnagyobb írója?

Akkor persze még nem tudtam, hogy milyen súlyos függelemsértés, ha a káderezett próbálja káderezni a káderezőjét. De megsejtettem abból, ahogy Horváth Márton felkapta a fejét, de azért felelt határozottan és természetesen.

– Hemingway – de nyomhan visszavette a káderező szerepét, mert azt kérdezte:

– Róla mi a véleménye?

De tévedett, ha azt hitte, hogy most kivágta az aduját. Már az egyik korai *Munkában* olvastam egy novelláját – nyilván Kassák közölte őt először nálunk –, és azóta minden művét elolvastam, ami magyarul megjelent. Fő művéről, a KÜLÖNÖS TÁRSASÁG-ról – először így adták ki nálunk a THE SUN ALSO RISES-t – két évvel ezelőtt én írtam a *Nyugatban* – aligha hiszem, hogy idehaza bárki is többre értékelte volna, mint én. De még abban a cikkecskében is megemlítettem vonzódását az erőszakhoz, meg általában az „amerikanizmusát”. Nem, Thomas Mann legpolgárabb regényeiben is egyetemesebb nála.

Mindezt elmondtam Horváth Mártonnak. De neki még az adun belül is volt egy titoktartója.

– Látom, nem ismeri a legújabb regényét. FOR WHOM THE BELL TOLLS a címe.

– De véletlenül tavaly nyáron még olvastam kéziratban a magyar fordítását; AKIÉRT A HARANG SZÓL.

Télikabátomban a szerkesztőségi hodály hidegétől kissé dideregve hirtelen eszembe jutott az a tavalyi forró nyári nap, amikor váratlanul beidéztek a hetedik kerületi rendőrségre, én pedig bementem, óvatlanul, megfélemlítve róla, hogy aktatáskámat Iharos Hemingway-fordításának, az AKIÉRT A HARANG SZÓL-nak a kézírata duzzasztja. Ezt azonban nem említettem Horváth Mártonnak. De ő megszólalt:

– Akkor hát tudja, hogy a spanyol polgárháborúban játszódik. Ebben az új könyvében már közénk tartozik. Ez a főműve. Nem gondolja?

– Nagyon szép könyv, az érzelmességével együtt – feleltem. – De a KÜLÖNÖS TÁRSASÁG jobb regény. Érdekesebb is, tömörebb is.

Tudtam, hogy eljátszottam az esélyeimet – ha ugyan voltak. De már sokkal kevésbé vonzott a lehetőség, hogy a *Szabad Nép* szerkesztőségében dolgozzam. Búcsúzáskor Horváth Márton semmivel sem biztatott, azt se mondta, hogy majd érdeklődjem.

Csak már a szabadban jutott eszembe, hogy a legnagyobb élő írók találgatása közben egyetlen orosz nevet sem említett, Solohovot sem, pedig a CSENDES DON már a harmincas évek elején megjelent magyarul, Cserépfalvi kiadásában.

Nemsokára még kevésbé volt rá okom sajnálni, hogy nem dolgozhatom a *Szabad Nép* szerkesztőségében. Egy héttel azután, hogy a Hollán utcai lakásba költöztünk, bekopogtatott egy ismeretlen, körülbelül velem egykorú férfi, Rácz György, rendező. El sem tudtam képzelni, hogy talált rám, amikor senki sem tudta, hogy ideköltöztem, csak Alapi – igaz, ő akkor még eléggé benne élt a színházi világban, nyilván ő igazította útba. Azzal a hírrel jött, hogy nyáron működni kezd az első pesti színház, a Szabad Színpad – akkoriban minden címre, cégérré lehetőleg odaillesztették a „szabad” jelzöt, igazgatója Both Béla (róla sem hallottam addig), és ő, Rácz György a rendezője. Azzal a felkéréssel jött, hogy fordítsam le Brecht DREIGROSCHENOPER-jét, gyorsan, mert ez lesz az első bemutatójuk, még a nyár elején.

Nagy öröm volt, persze, nem is titkoltam. Hirtelen fölillant bennem, ahogy tizenhat évvel azelőtt kifelé megyünk a színházból – melyikből is? Talán a Volksheaterből? – a bécsi éjszakában Ftivel, ujjongva, hogy ilyen is van. Ha akkor valaki megsúgja, hogy tizenhat év múlva ezt az egészet én csinálhatom meg magyarul! Tudtam, hogy nem én fordítom először: a harmincas években a Vígszínház bemutatta már Heltai Jenő fordításában, KOIDUSOPERA címmel. De mindenki azt mondta, meg is írták, hogy a szöveg is, az előadás is lesimitotta, leszalonsította az eredetűt, én meg sem néztem, különben is elég hamar megbukott. Így hát minden meggondolás nélkül vágtam rá, hogy tüstént nekidurálom magam, és, remélem, elkészülök vele, mire el akarják

kezdeni a próbákat. Rácz György nyilván számított erre, mert máris magával hozta nemcsak a darab szövegkönyvét, hanem a kottáit is. Most aztán kapóra jött a Hofmann doktor pianínója, azt pötyöggetve próbálgathatom a dalok szövegét. Azt is kedvező körülménynek tekintetem, hogy a Nemzeti nem sietett elküldeni a III. RICHÁRD szerződését, ők nyilván nem készülnek még a próbákra. Még aznap nekifogtam a KOLDUSOPERA fordításának, a címet nyugodtan átvéve Heltaitól, hiszen az eredeti címe a tizenharmadik században is ez volt John Gay darabjának, amelyből Brecht a maga HÁROMGARASOS OPERÁ-ját merítette. Honnan szerzett Mari másnap egy kötegnyi apró gyertyát? – mert akkoriban csak ilyenek voltak forgalomban – ha voltak egyáltalán. Már nem emlékszem. De vasárnap este ilyen gyertyák mellett fordítottam, a pianinón próbálgatva, a KOLDUSOPERA első *song*ját. Öt nap alatt elkészültem az első felvonással.

Közben azonban, ahogy az már a fordítói forgalomban lenni szokott – ha van egyáltalában forgalom –, „befutott” egy másik rendelés. Cserépfalvi nyilván értesült Horváth Mártontól, hogy nemigen találta biztatónak beszélgetésünket a megindulandó *Szabad Nép* hodályában, és most a jó szívével kárpótolni akart, hiszen már személyes találkozásunkkor Malraux L'ESPOIR-jának fordításával kecsegtetett. Most hát üzent értem, és átadta a francia könyvet. Hazavittem, átfutottam: nem vonzott annyira.

De a szöveg nem látszott túl nehéznek, találtam is Hofmann doktor könyvespolcán egy francia–német szótárt, meg aztán átalítottam egy NRF-regényt fanyalgásból visszaadni Cserépfalvának. Végül még egy körülmény közrejátszott abban, hogy ne utasítsam vissza a megbízást. Mint már említettem, az ismeretlen utakon vonszolódó Berend fiúk közül csak a másodiknak. Dezsőnek jött meg a halálhíre, és ennek következtében szüleim átköltöztek a Vilmos császár útra, melyet nemsokára örvendetesen átkereszteltek Bajcsy-Zsilinszky útnak, Matild nénihez. Egy hét múlva örömhír érkezett, a másik három testvér élethen maradt – Turi, Imre, Ernő. Sőt az általános zűrzavarban össze is találkoztak osztrák földön, és együtt estek át a tífuszon, most már csak azt kell kiheverniök, aztán megpróbálnak hazavergődni. Mindezt Manyitól hallottam, Ernő feleségétől, amikor a Belváros romjai között találkoztunk véletlenül. Manyi a Hitelbankban dolgozott, amely azonban még nem kezdte meg működését, Manyinak hiányzott valamilyen tevékenység, és mivel tudta, hogy én diktálom a fordításaimat, felajánlotta az írógépét meg a gépelését. Ez vetett véget a habozásomnak: a KOLDUSOPERA első és második felvonása közé beiktattam két francia napot, azalatt lefordítottam háromnegyed ívet a L'ESPOIR-ból. Mintha vattába hatoltam volna – amihez hozzá kell tennem, hogy nem feddhetetlen tisztaságú vattába. Igen, a regénynek a szövege is csalódást okozott, nyoma sem volt benne annak a világosságnak és nyelvtani határozottságnak, amit még Montaigne-ben is észleltem, és nemcsak a régiekben, hanem az e századiakban is, akiket csodáltam, és nemcsak France-ban, hanem Proustban, és nemcsak Gide-ben, de Mauriacban is. Amikor még a háború előtt Céline szenzációs könyvét olvastam, az UTAZÁS-T AZ ÉJSZAKA MÉLYÉRE, megszeretni nem tudtam, de a nagyságát méltányoltam – úgy látom, napjainkban kezdik újra fölfedezni. De mivel nem franciául olvastam, hanem Hevesi András fordításában, a stilisztikai újdonságát nem fedeztem föl. Csak amikor, egy évvel a L'ESPOIR után, beleolvastam Sartre-nak egy időben igen sikeres könyvébe, a LA NAUSÉE-ba, vettem észre, hogy ugyanaz a franciátlanul foltos nyelvírányzat folytatódik benne, ami alighanem Céline-nel kezdődött, mindenesetre ő kezelte a legerőteljesebben.

E Malraux-t puhatóló kétes két nap után Manyi írógépétől örömmel tértem vissza Hofmann doktor pianínójához, vagyis a KOLDUSOPERA fordításához. Örömmel, de

már nem azzal a lelkesültséggel, ahogy hozzáfogtam. Bécsi bűvöletünkben még nem tudtam – vagy nem figyeltem rá, hogy egy régi angol darab átirata. Még kevésbé tudhattam, hogy dalainak egy része Villon-balladák újrafordítása, modernizálása. De a fordítás közben a mi harmincas évekbeli Villon-pörpatvarunk meg a saját NAGY TES-TAMENTUM-fordításom után lehetetlen volt észre nem vennem, hogy a magyar ál-Villon ihletője elsősorban a DREIGROSCHENOPER volt. Csak éppen az itteni változat pestiesen behízélgővé simította Villon hangját, mely viszont Brechnél valamilyen poroszos durvasággal szólalt meg – én ezzel hamarabb meg tudtam barátkozni, legalábbis a DREIGROSCHENOPER-ben. Meg aztán a Brechté volt a becsületesebb hamisítás, végül is nem írta föléje Villon nevét. Bár így utólag elgondolkodva nem is tudom, melyik a tisztességesebb módszer. Mindenesetre Brecht javára szólt a szememben – és a fülemben –, hogy az ő dalai, sőt balladái felének semmi köze sem volt Villonhoz, és azokban is ugyanolyan erő mutatkozott, mint a Villontól kölcsönöztekben. Így hát mégiscsak elegendő kedvem maradt a KOLDUSOPERA fordításán dolgozni; alig egy hónap alatt el is készültem vele, és habozás nélkül írtam le mind a három felvonást Hofmann doktor gépén, a szépen csomóba rakott ívekbe. De még egy hónapig dolgoztam rajta. Kiderült, hogy hiába írtam a magyar dalszövegeket a pianínó mellett, és hiába emlékeztem a dallamukra még a bécsi előadás óta, a magyar ütemeim sokszor nem egyeztek az eredeti ritmussal, vagy a szövegeim nem voltak eléggé kiénekelhetők. Szerencsémre az előadás zenei rendezője és karmestere régi barátom, Ránki György volt, aki nagyon irgalmasan és ötletesen a maga, akkor még rejtett versérzékelével segített botlásaimat helyrehozni – végső esetben olykor azt is megtette, hogy a kedvemért a zenét igazította alig észrevehetően.

De azért ez az aprólékos pepecselés, faragcsálás is eltartott annyi ideig, mint a fordítás lendülete. Közben be-beiktattam egy-két napot, hogy Manyinak diktáljam Malraux-t, nehogy közben végleg elidegenedjem a textustól. De még arra is tékoztam egy napot, hogy válaszoljak egy körkérdésre: politizáljon-e az író? Hozzám Tolnai Gábor továbbította a felszólítást – már nem emlékszem, honnan. Kétflekknyi lett a válaszom. Summája: persze hogy politizáljon, ha van kedve hozzá – jó, hogy már lehet. De isten őrizze, hogy poliizáljon, ha nincs kedve hozzá, abból csak rossz írás és rossz politika sülni ki. Nemzedékemnek olyan kitűnő költőire gondoltam, mint Hajnal Anna, Jékely, Takáts Gyula vagy Weöres – őket, szerencséjükre, valószínűleg föl sem kérték a hozzászólásra. Az enyémet sem közölték – manapság ilyen nem lehet írni, ez volt a véleményük, amelyet ugyancsak Tolnai közvetített. Visszautasításuk elkedvetlentett. Nem mintha sértette volna önérzetemet, vagy komolyan sajnáltam volna a két flekk feccsért két órát. És persze hogy eszembe jutott a mi nyárvégi asztalunk a Biarritz kávéházban, ahol Örley és Ottlik arról beszélt, hogy amint felszabadulunk, újra megindítjuk a *Nyugatot*, én pedig azzal próbáltam óvatosan lehűteni a lelkesedésüket, hogy a felszabadulás után nem írókat fognak verbuválni, hanem néptanítókat. Amire Rónay Gyuri haragosan és határozottan azzal vágott vissza: „Hát akkor néptanítók leszünk!” És mit jelent az, ha egy író vállalja a néptanítóságot? Azt, hogy politizál. Nem tudtam, hogy Rónaynak elküldték-e a körkérdést. De azt már láttam, különböző hírekből és közleményekből, hogy Rónay vállalta a néptanítóságot, azaz poliizált, igaz, hogy egy aránylag jobboldali – mondanom sem kell, hogy tisztességes és emberséges – pártban, a Barankovics-pártban. De hogy ilyen hamar elkezdik a verbuválásunkat, az csüggesztett el némileg.

Holott amúgy inkább megjött a bizakodásom. A kegyetlen, kitartótól után melegen

sütött ki a nap, siettem fölkelni, hogy mielőbb lejussak az utcára. A Szent István körúton már nemigen lehetett meglátni, hogy bombázták. Egyébként is az Újlipótváros belső kerülete volt a legkevésbé bombavert része a fővárosnak, és leghamarabb innen hordták el a tormaléket. De a Belváros is kezdett kitisztulni, és tavasszal kiderült, hogy a romjaival együtt mégis az lesz a központ, presszók nyíltak benne, az asztaloknál egyre civilizáltabb férfiakkal és egyre csinosabb nőkkel. Közben azért a Rákóczi út forgalma sem csökkent, az emberek azonban a tél elmúlásával kezdték otthon hagyni a meleg burkolataikat, én pedig kezdtem hinni benne, hogy Pest romjaiban is Pest maradt.

Amikor aztán egy szép tavaszi napon váratlanul víz kezdett folyni a csapokból, a zaja holdogsággal árasztotta el a lakásunkat, azaz Hofmann doktor lakását. Ez a víz fakasztotta holdogság szervezetem vegykonyhájában tetterővé alakult át: soha addig ilyen lendülettel nem tudtam dolgozni. Szükségem is volt erre a lendületre, ha a L'ESPOIR lomha szövegével nem akartam vég nélkül elbabrálgatni. Manyi ugyan már nem volt rászorulva a gépelésre, mert a Hitelbank teljes hálózatával működni kezdett, őt pedig az új rendszerben az egyik fiók vezetésével bízták meg. De Ernő, a férje, még mindig nem érkezett meg Ausztriából, Manyi pedig belejött az irodalmi gépelésbe, úgyhogy hetenként legalább egy délutánját nekem, illetve Malraux vonszolódó lapjainak áldozta. De az unalom kellős közepébe hirtelen friss ajánlat érkezett. Megindult a nagy Singer és Wolfner is, a közismert és nagyon alkalmas Almásiné vezette. Később megindították régóta népszerű, betiltott lapjukat, az *Új Időket* is, régi barátom, Fodor Jóska lett a szerkesztője, aki aztán gyakran kért tőlem verset. Egyelőre azonban egy könyvet küldött Almásiné sürgős fordításra. Azelőtt sohasem voltam összekötetetésben a kiadóval – fogalmam sem volt róla, honnan tudták meg a pillanatnyi címemet. Biztatón kicsi könyv volt, Steinbeck legújabb műve, THE MOON IS DOWN – LEMENT A HOLD-dal fordítottam. Kedvescínáló, izmosan egyszerű szöveg volt, Norvégiában játszódott, a német megszállásról szólt.

Egyszerűen nem lehetett neki ellenállni. Összeszedtem a nyomdakész kéziratot, több mint tíz ívet csináltam egy hónap alatt Malraux-ból, és bevitettem a kiadóba. Cserépfalvi megértéssel fogadta állhatatlanságomat – nyilván ő is megértette közben, hogy a L'ESPOIR-ból nem lesz Magyarországon szenzáció – és a tíz elkészült ívet. Örültem, hogy megszabadultam tőlük. És vidáman vágtam hele a LEMENT A HOLD-ha, és másfél hónapig szapora kalapálással, azaz Manyi lelkes gépelésével befejeztem a fordítását – holott Manyi, mint már említettem, csak délután ért rá, hiszen délelőtt a Hitelbank egyik újra megnyílt fontos fiókját vezette.

Hogy a Hitelbank újra megkezdte működését, az a mi életünkre is kihatott, elvégre a mi legutóbbi munkahelyünk, Marikáé, de az enyém is, a Giraud Jenő libamájkonzervgyár ugyancsak a Hitelbank vállalata volt. Az angyalföldi üzemet – amelynek pincéjébe Marika végül elszállította a hetedik kerületi rendőrségen felnyitott, majd a sváb-hegyi fogságunk után Kálnoky Laci közvetítésével visszanyert ládáimat, bennük a könyvtárrammal, a levelezésemmel, valamint a húgom és Korniss képeivel – az ostrom alatt bombatalálata érte. De a Klauzál téri raktár, ahol a ládákat eredetileg elhelyeztük – és ahol a rendőrség lefoglalta azokat –, épen maradt és érintetlenül. Oda igyekeztünk egy szép tavaszi reggelen Marikával, megnézni, hátha nyomát leljük valamilyen üzemi újrakezdesnek. A tér felől a redőnyök lehúzva, az udvar üres volt, az otthoni bejárat is zárva. Marika találomra megkocogtatta, kinyílt, és Törökkné állt az

ajtóban, de nem a fehér munkaköpenyében, hanem utcai ruhában. Egymás nyakába borultak, az üzletvezető nagy hatalmú felesége és a négy évvel azelőtti kis munkáslány.

– Nem, a Török még nem jött haza a háborúból! Ki tudja, mi van vele?, talán fog-ságba esett, és elhurcolták a szovjetekbe – mondta Törökné feltűnő hangosan, amíg botorkáltunk előre a nagy raktárhelyiségben, ameddig a nyitott ajtón beszüremlett az udvar szürke világossága, közvetlenül a lehúzott redőnyök mögötti részbe azonban már nem jutott belőle. En óvatosan lépkedtem elől, utánam a két nő. A félhomály és a sötétség határán egy hatalmas körvonal kezdett kibontakozni. Megtorpantam. Ekkor a körvonal fölegyenesedett, és szögletes térfogattá vált. Előrelépett, és a kezét nyújtotta.

– Sarus László vagyok – mondta.

– De hiszen mi már találkoztunk – feleltem hirtelen ráismeréssel.

– Persze – felelte a testté vált körvonal. – De abból az alkalomból elmulasztottam bemutatkozni. – Majd hozzátette: – Amiért utólag elnézést kérek.

Amennyire a kétes világosság engedte, tetőtől talpig jól megnéztem. Az utolsó pillantás kétségtelessé tette: igen, ez az a hatalmas cipő, amelyik fenyegetően feszült az én cipóm orra fölé, míg a felügyelő faggatott a Hársfa utcai rendőrségen.

A helyzet félreérthetetlen volt, Törökné viszont okos asszony. Nemhogy leplezni nem próbálta, de menteni sem, legföljebb magyarázni, azt sem közvetlenül, csak beleszöve a tápáskodó cég történéseibe, csevegő hangon. Ahogy Sarustól távolodtunk, az elejtett szavakból kiderült, hogy a bombázás elől Törökné a raktárba húzódott, ez bizonyult a leghibiztosabb óvóhelynek, amit nyilván a felügyelő is tudott, hiszen elégszer járt ott nyomozás közben, elvégre Csertótiné az egész céget följelentette, különböző állítólagos visszaélések miatt, és a felügyelő ezt az egész Giraud-gubancot éppen eléggé lagymatagon, mondhatni, szemet hunyva nyomozta, hogy ő maga is számíthasson a cég részéről némi kíméletre vagy menedékre, mikor úgy fordul a knocka, hogy ő szorul rá, vagy azt hiszi, hogy rászorul. Márpedig azokban a napokban a céget a Klauzál téren egyedül Törökné képviselte, aki semmilyen személyes okot sem érzett arra, hogy a férfiasan vastkos felügyelőtől megtagadja ezt a lehúzott redőnyökkel biztosított menedéket. De még arra sem, hogy meg ne ossza vele a cégnek azokat a dohozolt termékeit, amelyeknek segítségével bezárkózottságában egyelőre a saját kondícióját is fenntartotta. Sőt – kanyarította könnyedén az elbeszélés fonalát – ez ellen Bakcsi úrnak sem volt kifogása, mikor néhány nappal ezelőtt ő is felbukkant a Klauzál téri kis raktárban. Ez a mintegy mellékesen megpendített motívum aztán végleg fölmentett minket attól a megfontolástól, jogos-e Törökné viselkedése – elvégre mi különben sem vagyunk semmiképpen sem a főnökei.

És mintha csak ennek a fölismerésünknek a nyomatékául, ebben a pillanatban top-pant be közénk az udvar felől Steuer úr. Azaz – hogy mint nemsokára megtudtam, ez idő szerint már nem ezen a néven kell őt szólítani. Az elmúlt év hányódásai közben ugyanis jó árat fizetett egy anyakönyvi kivonatért, amelyen a keresztnév azonos volt a sajátjával, Zoltánnal, a vezetékneve viszont – a Bakcsi – sokkal jobban tetszett neki a saját Steuerjánál – a nyilas korszakot ezzel az okmánnyal csinálta végig. Annak elmúltával viszont gondolt egy nagyot, és elhatározta, hogy hátralévő életét annak a vele egy évben született, de korán elhalt székely fiatalembernek a nevével folytatja. Törökné már láthatóan és hallhatóan tudomásul vette és tiszteletben tartotta cégvezetőnk szándékát, sőt Sarus felügyelő is tüntető fennhangon üdvözölte az ex-Steuert, mint Bakcsi cégvezető urat. De érződött azért a hangjukon, a kézfogásukon, hogy az

övék sem új keletű ismeretség. És hogyan is lehetett volna? Csertótíné nemigen hagyta ki följelentésének szövevényéből éppen a cégvezetőnket – akkor pedig a felügyelő kötelességszerűen nyomozott az ő ügyében is, valószínűleg kihallgatta – és ebből az alkalomból is tanújelét adhatta, hogy az egész Giraud-féle följelentést nem veszi túl komolyan.

Bakcsi úr egyébként ezúttal jó hírrrel érkezett. Megkezdte működését a Fabank is, amelynek érdekelttségébe tartozott a Giraud-gyár, tehát annak a beindítása is a legközelebbi terveik közé tartozott. A Fáy utcai gyár ugyan még nincs működőképes állapotban – különben sem jártak még a villamosok, azt pedig senki sem kívánhatta meg tőlünk, hogy reggel kigyalogoljunk az Angyalföld mélyébe, onnan aztán este vissza –, de a Fabank egyelőre felajánlotta két szobáját a Giraud tisztviselői karának, és azzal meg a Klauzál téri raktárral meg lehetett kezdeni az előmunkálatokat.

Bakcsi úr ki is űzte az újkezdés időpontját – öt nappal későbbre. Úgy volt elgondolva, hogy csak a tisztviselők gyűlnek össze a Fabank szobáiban, Törökné a Klauzál téri üzemet őrzi, míg meg nem indulhat a gyártás és be lehet hívni a munkásnőket. Igen ám – jutott eszünkbe hirtelen és jóformán egyszerre –, de mi legyen Icuskával, vagyis Csertótínével? Ami azt illeti, a nyilasvilág meg az ostromélet és a felszabadulás viszontagságai és nélkülözései kigyalulták belőlünk a gyűlöletet, már amennyi maradt bennünk – mi ugyan, Marikával, gondolni sem értünk rá. Senki se akart bosszút állni Icuskán. Legföljebb undorodni tudtunk tőle. És nehéz volt elképzelnünk, hogy most majd a Fabank szobájában egymás mellett ülünk.

De hamar lezártuk a gondját. Bakcsi találta meg a megoldást. Magára vállalta, hogy személyesen beszél a főnökkel, Mauthner őrnagy úrral, és Pathó Ilonával, a könyvelőnkkal, Icuskának azonban csak levelet ír. És ha van benne annyi szégyenérzet, hogy otthon marad, akkor futni hagyjuk, de ha ellenkezőleg, van pofája bejönni miközénk, tüstént átadjuk Sarus felügyelőnek.

Aki történetesen tanúja volt a mi kis megbeszélésünknek. Történetesen, mert már nem volt állandó vendége a Klauzál téri raktárnak – nem érezte többé szükségét a rejtőzésnek; a hetedik kerületi rendőrségen rendeződtek a dolgok, és megindult az állandó munka. Márpedig, ha mibennünk lanyhult is a megtorlás óhaja Icuskával kapcsolatban, bezzeg nem úgy azokban a rendőri szervezetben, akiket Csertótíné a följelentésével zaklatott, és amint a maga helyén elbeszéltem napról napra, ahogy tapasztalnia kellett, hogy még mindig szabadon mozgunk, a telefonjaival, a konok okvetetlenkedéseivel, amiért még mindig nem vagyunk börtönben, és a fenyegetéseivel, hogy azt is följelenti, aki elmulasztja a kötelességét. Legtöbbször Sarust érte a telefon, így hát ő volt rá a testületből a legdühösebb. Tartozott nekünk annyival a cég vendéglátásáért, hogy tiszteletben tartsa ódzkodásunkat a bosszútól. Másrészt azonban bízott Icuska orcátlanságában, és nagyon valószínűnek tartotta, hogy a kitűzött napon pimaszul ártatlan képpel ő is meg fog jelenni köztünk a Fabankban – elvégre nem sejtette, hogy mi tudunk az ő följelentéseinek sorozatáról. Így hát Sarus erre az esetre is fölkészült: kapott egy letartóztatási parancsot, és azzal a zsebében a kitűzött reggelen ő is megjelent a Fabankban, és behúzódtott egy üres szobába. A felügyelő nem lehetett rossz detektív, még lélektani érzéke is volt, ezt már az én kihallgatásomkor is bebizonyította. Már mindnyájan együtt voltunk, élünkön Giraud úrral, és örvendeztünk, hogy egyikünk sem vezett el a nyilasuralomban, sem az ostromban, csak éppen Icuska hiányzott, amit föllélegezve állapítottunk meg: Így hát mégsem ránk vár a feladat, hogy megállapodásunk szerint – amit egyébként Pathó Ilona is, a könyvelőnők, bár nem éppen megnyugodva, tudomásul vett – mi adjuk rendőrkézre.

De Sarus felügyelő mégse maradt hoppon. Icuska jól elkészve, de minden mentegetődzés nélkül, mintegy diadalmenetben lépett be, láthatóan új ruhában, arcán, alakján nyomával sem az éhségnek, az ínségnek, szép volt, a bandzsaságával együtt. Relepésekor kitarja a karját, de mikor látta, hogy senki sem viszongozza, leeresztette, és értetlenül nézett ránk. Mi mindnyájan mozdulatlanul ültünk, csak Bakcsi állt föl, és lehajtott fejjel megindult az ajtó felé, de mire odaért, már a felügyelő is belépett a szobába, kezében egy papírral, megmutatta Icuskának, valamit mondott is neki, amit én nem hallottam, aztán mind a ketten eltűntek.

Icuska perére hónapok múlva került sor. Töröknét, Bakcsit meg Marikát és engem idéztek be tanúnak, de mi ketten távol maradtunk onnan, már csak azért is, mert előző nyáron a Sváb-hegyen, a Magyar Gestapo őrizetében, többet tudtunk meg Csertótiné feljelentéseiről – elvégre Marika éppen vitéz Feketénél ult kihallgatáson (aki egyébként Buda eleste után mégiscsak Nyugatra menekült), amikor Icuska éppen fölhívta a felügyelőt, számon kérni, mikor tartóztatnak le végre minket – így hát nemigen tudtunk volna mit vallani kollégánknak védelmére, és Marika azt is tudta már, hogy Bakcsi addigra mindenképpen enyhíteni szeretne volna vallomásával Icuska büntetését – minket pedig oly sok idő elteltével már nem érdekelt annyira az egész ügy, hogy keresztezni akarjuk főnökünk óhaját. Törökné hezzeg, mint a cég nagy szakácsnője, tudta, hogy ő nélkülözhetetlen, és nem tartotta féken a nyelvét, hanem kipakolt a bíróságon Icuska egész ténykedésével. Így se kapott egy hónapnál többet – vagy kettőnél, már nem emlékszem. Valamint arra sem, hogy kiszabadulván, ő költözött-e Bakcsihoz vagy Bakcsi hozzá. Csak annyi bizonyos, hogy a viszonyuk nem tartott néhány hónapnál tovább, mert Steuer-Bakcsi váratlanul elhunyt. Nem, nem Icuska ölte meg bosszúból – ezzel még Törökné sem vádolta őt, hanem ellenkezőleg, valamelyik szerelmes éjszakájukon agyszélhűdés végzett vele.

Mi ketten ezt a történetet már nem a Klauzál téren hallottuk, és nem is a Fabankban, ahol a cég a feltápászkodás munkálatait megtette. A cég... kissé elhamarkodott szó... hiszen a munkánk, legalábbis a vezetőségé, jórészt arra irányult, hogy a Giraud Jenő libamájkonzervgyár újra cég lehessen, elvégre a gyártást addig nem kezdhettük el. Isten tudja, miért ment ez éppen minékünk olyan nehezen – talán, mert a tulajdonos külföldi volt? Mindenesetre alkalmat adtak vele Giraud úrnak az állandó kifakadásaira, hogy hiába, a magyarok mindig egyformák, akár fasizmus van, akár demokrácia, és akár a németek a megszállók, akár az oroszok. De nem maradt meg a kifakadásoknál: nyomukban hamar megszületett az elhatározása: ő bizony nem vesződik tovább ezzel a barbár néppel, hanem visszaköltözik Périgord-ba, a libamájpáztóm és Giraud úr hazájába, ahol a pályáját valaha elkezdte. Bámulatós volt, amilyen gyorsan fél tudta számolni épen maradt hűvösvölgyi házát és az angyalföldi gyárát. A Klauzál téri raktár megszüntetését rábízta Bakcsira, aki, Törökné segítségével, csakhamar kiürítette. A zezuguaiban megbújó konzerveket könnyen tudták értékesíteni – rám is jutott jó néhány, igaz, hogy az Alapítól születésnapomra kapott nagy, elegáns aktaráskáért cserébe. Jó, hogy nem dobtam el a régi rongyosat, jobban is illett mostani körülményeimhez.

Most már állás után kellett nézennem énnekem is. Megfordult ugyan a fejemben, hogy elvégre bőven el vagyok látva fordítással, csak győzzem szállítani – azzal többet is keresek, mint amennyi ebben a nekiszaladt inflációban hármely vállalatnál a fizetésem lehetne. Igen ám, de mi lesz, ha ezek elfogynak? Eh, mit, nyugtattam gyávábbik onmagamat, a kiadók, sőt a színházak is kezdenek rám kapni – jön a helyükbe más ör-

lendő anyag. Igen ám, de meddig? Az elmúlt nyáron a Biarritz kávéházban barátaimmal visszafogottan közölt gyanúim ugyanis nem szunnyadtak el, ha az egyre nagyobb számban jelentkező lapok, színházak, előadások egyelőre nem igazolták is azokat. Mert a Bolsevik Párt rövidtétlen történetét és velük folytatott vitáimból a magyar kommunistákat is jobban ismertem annál, semhogy ezt a – számomra – váratlan nyitást egy percig is tartósnak tudtam volna remélni, és egy percig is ne lettem volna benne bizonyos, hogy előbb-utóbb megvalósítják az egyeduralmat és a központi irányítást. E haljós jövőendő előjelének tekintettem, hogy nem közölték azt a Tolnai Gábor által közvetített körkérdésre adott válaszomat, hogy nem kell minden írótól politikai állásfoglalást várni. Egyéb következménye nem volt. De majd ha az óhatatlanul bekövetkezendő egypárturalom idején követnék el ilyesmit, nem úsznám meg ennyivel; akkor hiába kedvelnének a kiadók, a színházak, mégse adhatnának új fordítást, de talán még a régieket se játszhatnák vagy adhatnák ki.

Szóval a függedenséget féltettem a szabad írói pályától. De hát fix állásban talán független lehetnék? Ott talán nem függenék feletteseim, igazgatóim jóindulatától? Dehogynem. Csak éppen ez a függőség nem érintette azt a részemem, amivel a függetlenséget meg akartam volna őrizni. Csak most, negyvenöt év múltán ismerem föl ezt az igazságot, akkori habozásomnak és háborgásomnak azt a legmélyebb, öntudatlan indítékát, hogy én már tizenhat évvel azelőtt, munkába állásom óta, nagy nehezen beletörődtem abba az életvitelbe, hogy korán keljek, munkába induljak, és reggeltől estig közömbös vagy többnyire kellemetlen munkával töltsöm a napot – a nappalt. Megszoktam, hogy tartozom valahová – mondhatnám úgy is, valamiféle istállóba. Most hát a libamájkonzervgyár megszűntével rákényszeredtem, hogy új istállót keressek, lehetőleg tisztábbat és „*johbat, mint a régi volt*”, ahogy Leporello éneklte a DON GIOVANNI-ban.

Mielőtt azonban ilyen istálló gondjaim támadtak volna, szokatlanul hosszú útra keltem a nyomorúságos romvárosban. Rákosi megérkezett Budapestre, és meghirdette első nagy beszédét a Sportcsarnokban. Piroska is készült meghallgatni, és engem is hívott, hogy kísérjem el. Szívesen mentem, Rákosi legendás híre az egész baloldalon elterjedt a bírósági tárgyalásán elmondott védőbeszéde óta, arról azt mondták, hogy valójában vádbeszéd volt. Kassák, aki utálta a kommunistákat, még ifjú tanítvány koromban azt mondta, hogy az egész emigrációban egyetlen valamirevaló ember van, és az Rákosi. Éti személyesen is találkozott vele Bécsben Frischauféknál, és rokonszenvesnek találta. Leginkább persze azért mentem el szívesen a Sportcsarnokba, mert örültem, hogy az egész hosszú úton kettesben lehetek Piroskával.

Ebben a reményemben csalódtam. A Trattnerben találkoztunk, onnan indultunk, és az étkezde legtöbbször vendége csatlakozott hozzánk. Eleinte fölajzott, élénk beszélgetés közben rendetlen csoportként haladtunk, de aztán minden irányból újabbak és újabbak csapódtak a mi rendetlen társaságunkhoz. Egyszerre azon vettük észre magunkat, hogy az egész Rákóczi út szélességét elfoglaló sorban, egy szabályos felvonulás keretében menetelünk. A sor közepén magas, jóképű fiatalember haladt – Piroska ismerte a mozgalmából, Nagy Tamásnak hívták. Váratlanul elkiáltotta magát, jó hangosan és ütemezve: Rákosi Mátyás. Az előttünk járók hátrafordultak, mindenki ránézett, kissé értetlenül. Akkor megint elkiáltotta ezt a jelszó-nevet, még harsányabban. Némelyek elértették, miről van szó, s eleinte tétován, majd egyre határozottabban visszahangozták a jelszót, és egyre többen csatlakoztak hozzájuk. Mi ketten áttalunk bekapcsolódni, én sem, de Piroska sem szeretett soha kiabálni, de ez nem változtatott azon az általános

hatáson, hogy menetoszlopunk ezt az adoniszti sort, Rá-ko-si Má-tyás nevét skandalálva mint hatalmas szavalókórus érkezett meg a Sportcsarnokhoz. A Sportcsarnokhoz és nem a Sportcsarnokba, mert ez már annyira tömve volt, hogy az újonnan jöttek nem fértek be. Így hát nem láthattuk Rákosi kerek arcát és már akkor köpcös természetét. De a hangját jól hallhattuk, mert szokatlanul jó hangszóró továbbbította hozzánk.

Maga a beszéd nagyon tetszett, nekünk is. Éppen a kellő hosszúságú, egyszerű és tárgyilagos beszámoló volt az ország állapotáról, veszteségeinkről és arról, ami megmaradt. Nem sok volt belőle a biztatás, remény, ígéret: az újjáépítést meg kell kezdeni – talán sikerül. Zsolt Béla, aki nem tartozott a könnyen lelkesedő közírók közé, a beszédről a *Haladásban* egy teljes hasábnyi cikket írt, melyben Rákosit Bethlenhez hasonlította – ami nem kis elismerés volt tőle.

De mindnyájan elégedettek voltunk a beszéddel, ott a Sportcsarnok előtti betonteraszon, mi, későn érkezett kívülrekedtek, pedig sok, máris tekintélyes barátom, ismerősöm akadt közöttük.

Zelk Zoltánnal is ott találkoztam először, mióta majd egy éve, a tavaszi bombázások idején, kint jártam náluk, a zuglói kis lakásukban. Igen, Zoltán is a tekintélyes barátaim közé tartozott most már: a *Szabadságnál* dolgozik, a szerkesztőség kocsija hozta ki a Rákosi-beszéd meghallgatására. Összeülekeztünk persze, és dióhéjban elmondtuk egymásnak hányattatásainkat és kalandjainkat a német megszállás alatt. És most visszamentem a Sas utcába?, kérdezte Zoltán. Nem, a Sas utcai ház megszünt, lebombázták, feleltem. És az a sok perzsaszőnyeg? Azokat nagyrészt kimentettük. És az a nagy állócsillár? Pozdorjává tört. És az Arany János utcára néző két hatalmas terem? Eltűnt. És a Sas utcai oldalon a kisebb szobák? Meg a nagy fürdőszoba? Értsd meg, hogy semmi sem maradt. Semmi. Addigra már lehetetlen volt észre nem vennem, hogy Zoltán kérdéseiben az őszinte sajnálkozás mellett bujkál valami – káröröm? nem, elégtétel? – Igen, olyasmi, hogy az a jó mód, amit ő nagypolgári ragyogásnak értékel, mert nem látta, mennyire megkopott, az most mind egy csapásra eltűnt, míg ő neki egy elhagyott sváh-hegyi lakást utaltak ki bútorostul, teraszostul, csak a költözést kell nyélbe ütnie, de majd csak az is megy valahogy a szerkesztőségi kocsii segítségével. Én nem sajnáltam tőle ezt az elégtételt, annál kevésbé, mert igazán nem szerettem volna a Sváh-hegyre költözni, jól megvoltam Hofmann doktor újlipótvárosi lakásának két szobájában, amit Alapi szerzett nekünk.

De nemcsak Zoltánnal találkoztam a Sportcsarnok előtti betonteraszon, hanem számos régi barátommal, pajtásommal, valamennyi új, magas állásban, helyzetben, hatalomban. Hát még mindazok, akikről beszéd közben szó esett! Olyasmi történt, mint aminek mostanában, az új honfoglalás idején tanúi lehettünk, csak éppen a fény és az árnyék élesebb ellentétével jöttek a hőrtönből, munkatáborból, illegalitásból, melőzöttségéből, ismeretlenségéből, tekintélyes állásokba, rangokba, szerkesztőségekbe, hivatalok, követségek élére, fontos megbízatásokba. Innen bizony elkéstem, ismertem föl tüstént, ide én már nem fogok beférni. Schiller verseit sohasem szerettem különösebben, de most hirtelen eszembe jutott A FÖLD FELOSZTÁSA, amelynek végén Zeus azzal vigasztalja a hoppon maradt költőt: „*Willst du in meinem Himmel mit mir wohnen, So oft du kommst, es soll dir offen sein*” (Vagy ahogy Rónay György tíz év után lefordította: „*De ha velem akarsz élni az égben, Ahányszor csak jössz, nyitva vár.*”)

De hát akarok én Zeus egében időzni? – ez volt a második gondolatom. Vagy a pasaréti, rögtönzött sajtóházban, ahová Cipit és engem meghívtak, nem volt-e a pánikerejű ösztönöm: csak menekülni ebből a hajlékony világból?! Inkább gyárba, ro-

botba, Újpesten vagy Angyalföldön! Ezért jelentkeztem az első szóra a libamájkonzervgyárba, csak hát az öreg Giraud megelégtelte a magyar hivatalok packázásait, oda-csapta az egész gyárat, és dühösen már meg is valósította a tervezett menekülését vissza, Périgord-ba. Így hát az angyalföldi lehetőségem veszendőbe ment. De hátravan még Újpest. Azahogy a Standard, az utolsó évben, eléggé kedvem ellenére, átköltözött a Körtér környékére, a Fehérvári útra. Mindegy! Miért ne mehetnék vissza a Standardba, ahonnan rögtön az első zsidótörvénnyel kidobtak? Holott a második szerint már nem számítottam zsidónak. És a Standard, úgy hallottam, épen maradt, sőt meg is kezdték benne a munkát.

Csak hogy kihez menjek? Domokost a jobboldali fordulat állította a könyvelés élére, miután a zsidó Balassa urat elküldték. Lehet, hogy most már újra ő ül az igazgatói székekben. De az én ottani barátom, a buzgó Róna Robi megúsza a zsidótanítást – legjobb lesz, ha tőle kérek tanácsot. Föl is kerestem, nem a gyárban, hanem a lakásán – hiszen gyakran jártunk mi egymáshoz azután is, hogy engem elküldtek a Standardtól. Robi meg ott maradt. Elmentem hát hozzá, mégpedig Marikával, hisz újabban mindig vele jártam Róna Robiékhoz. Meg aztán tudtam, hogy Robi nagyon rokonszenvesnek találja, és az ő pártján áll Piroskával szemben, sőt akit szigorúan el is ítél, amiért betolakodott a mi boldog kapcsolatunkba – Robi különben, még legszabadszerelmesebb korszakunkban is sokat adott az erkölcsre.

Jól tettem, hogy elmentem hozzá; fontos és meglepő híreket hallottam tőle. A zsidótörvény következtében elbocsátott igazgatókat az üzemi bizottság nem volt hajlandó visszavenni, antiszociális magatartásuk miatt. Ezen elcsodálkoztam. Nem mintha nem lett volna valóban antiszociális a magatartásuk, de úgy tapasztaltam, a magyar vállalatok vezetői ritkán viselkedtek szociálisabban. Akkor hát még mindig Domokos a könyvelés igazgatója?, érdeklődtem. Nem, Domokos lett a gyár vezérigazgatója, a könyvelés élére új ember került, egy cégvezető. Az is kiderült, hogy az üzemi bizottság külön munkakört létesített Róna Robi számára, már akkor sem egészen értettem, miről van szó, még leginkább valamilyen fontos főtitkár lett, akinek illetékessége kiterjedt az egész üzemre.

Ekkor elérkezettnek láttam az időt, hogy rátérjek látogatásom voltaképpeni céljára: szeretnék visszakerülni a Standardba, tud-e Robi ebben közvetíteni? Nem, ez lehetetlen, felelte, csöppet sem ijedten vagy zavartan, inkább magától értetődően. Domokos annyira megdühödött, amikor, hét évvel ezelőtt bepereltem a vállalatot, különösen, amikor végül meg is nyertem a pert, azóta pedig a duhe megátalkodott gyűlöletté kérgesedett, úgyhogy ha ő ezzel a kéréssel hozakodnék elő, azt egyenesen ugratásnak fogná föl. Nekem is csak azt tanácsolja, hogy tegyek le erről a szándékomról.

Hát letettem. De mert nem akartam tüstént faképnél hagyni, éppen csak felületes átmenetként említettem meg, hogy úgy látom, jól megfér az üzemi bizottsággal.

– Nem éppen – felelte. – Tudod, van köztünk egy szocdem. De a kommunistákban is maradt valamilyen szociáldemokrata mentalitás. Most éppen béremelést akarnak elérni. Nem értik meg, hogy jelenleg nem ez van soron. A pártnak most nem ez a vonala.

Szóval Róna Robi türelmetlen trockistából kérlelhetetlen kommunista lett. Nem értem rá csodálkozni, mert közben hirtelen eszembe jutott, hogy rendben van, Domokos, a vezérigazgató engem kiátkozott, de miért ne vehetné föl Marikát – senkinek sem kell tudnia, hogy köztünk bármiféle kapcsolat létezik. Meg is pendítettem ezt a lehetőséget Robinak, de ő ettől még hevesebben riadt vissza, mint az előző ajánlköz-

somtól, mert, azt mondta, lehetetlen, hogy valakitől hamarosan meg ne tudja, hogy együtt élünk, lakunk, és akkor dührohamban fog kitörni, amiért becsapták.

Robinak ezt az újabb visszahúzódását nem tudtam egyébbel viszonzni, csak éppen hűcsúzól megkérdeztem tőle, állja-e még azt az elhatározását, hogy amint a helyzet megváltozik, folytatja a *Századunkban* és egyéb lapokban szép reménnyel megkezdett, félig szociológiai, félig politikai tanulmányait – akkor még nem ismertük a *politológia* szót. Nem, felelte, sokoldalú elfoglaltsága a Standardnál ezt egyelőre nem teszi lehetővé.

Néhány nap múlva Róna Robinál régebbi barátommal találkoztunk véletlenül, Goldmann Ferivel – azaz legújabbán Gedőre magyarosította a nevét. Gedő Feri magasabb állásba került, mint Róna Robi – ha jól emlékszem, valamilyen olajvállalat igazgatói székébe. És nincs ott, az ő keze alatt, két jó hely a mi számunkra is?, tolokodtam elő a mi kényelmetlen, kettős gondunkkal. Nem, sajnos, ott már minden állás be van töltve. De ő véletlenül tud róla, hogy a közelukben szerveznek egy új, állami exportvállalatot – ők még, reméli, nem tartanak ott, hogy ne legyen két üres székük –, még holnap átmegey hozzájuk, és érdeklődik, minket pedig rögtön értesít az eredményről. A címünket föl is írta, meg is jelent két nap múlva nálunk, azaz Hofmann doktor Hollán utcai lakásában: nem, ott is teljes már a létszám, csak egyetlen tiukárnői állás szabad még – azt, Feri ajánlása alapján, fenntartják Marikának, várjon csak nyugodtan, mert amint megindulnak, értesítik őt.

Így hát legalább Marika miatt nem kell fűhöz-lához fordulni.

En meg, úgy látszott, reménytelen eset vagyok, semmi kilátás istállóra. Nincs más esélyem, csak a szabad írói pálya.

Mondanom sem kell, hogy nem örültem neki.

(Vas István hagyatékából tesszük közzé onéletrajzi regénye utolsó, tervezett kötetének bevezető fejezetét: ennyi készült el a műből 1991 nyarán. Több nyilatkozatából – és persze magánbeszélgetésekből – tudjuk, mi lett volna a regény tárgya, hogyan gondolta el befejezését. Legutóbb 1990 júniusában mondta el Sumonyi Zoltánnak, mű tervező:

„A zárókötetnek az lesz a címe, hogy FELOLDOZÁS. Feloldozás, mert hát nekem nem csupán nemzeü ügy volt 56, persze az is, de valahogy mégis több, hiszen egész egyéni életemet visszafelé is átszellemítette. A legszemélyesebb magánéletemben is mindent jóvátett – remélem, kiderül a regényből, hogy mi minden alól oldozott fel, már-már vallási értelemben. De ebbe most ne menjünk bele, hiszen ha el tudnám mondani neked néhány mondattal, nem kellene megírni a zárókötetet. Ez vár még rám...

Hanem a zárókép elmesélhető. Tehát november harmadika este, megyünk haza Ottlikéktól az Eötvös Loránd utcába. Ok akkor a Zichy Jenő utcában laktak, s ahogy odaérünk az Astoriához, látjuk, hogy nagy ládában pénzt gyűjtenek az elesettek hozzátartozóinak. Nagy halom pénz gyűlt már össze, papírpénz is, tíz-, húsz-, sőt százforintosokból – pedig akkor még nem volt olyan sok áldozat... sok, hát egy is sok, persze, de hát ahhoz képest, ami azután következett... Ott állt egy nagy láda pénz, és egyszerre elkezdett esni, zuhogni az eső. Hát hiszen emlékezhetsz, hogy addig milyen gyönyörű derűs őszi idő volt úzenegy napig... S hirtelen zuhogni kezdett a töméntelen papírpénzre, amely alaktalan rongycsomóvá ázott. Az emberek mámorosan jöttek-mentek körülötte, mindenki látta, hogy rongyolódik szét a papírhalom, de senki nem nyúlt hozzá, hogy megmentsse a pusztulástól. Főlemelő volt!” [Uj Írás, 1990. szeptember.]

A FELOLDOZÁS öt elkészült fejezete kéziratban maradt fenn. Vas István 1991 őszén súlyosan megbetegedett, az utolsó simításokat már nem tudta elvégezni a szívegen, ez az oka néhány apró pontatlanságnak, laza fogalmazásnak. – A FELOLDOZÁS második, csonkán maradt részét májusi számunkban közöljük [A szerk.]

Várady Szabolcs

DE TE ÉLTÉL

Vas István halálára

Hogy tudjak, alig élő, kikötni a halállal?
Mi az, amit helyettem a szó magára vállal?
Mihez van fénye, kénye, ereje, hite, mersze?
Hogy hőkölve feladná állásait a semmi?
Lehet a nyelvet kárhoztatni persze,
lehet elmenni a végsőkig is a nincsből,
lácsarni a formát, hogy oda átnyúzsítsen.
De kit érdekel ilyenkor a költészet?
Hiszen nem tudunk feltámasztani téged.
Igaz, tudtuk, hogy ennek meg kell lenni.

Mondjak valamit, mondd, ugye, ha már beszélek?
Ne ilyen téblábolva, feszengve, ahogy élek,
kapaszkodva a félig sem beváltha,
hitetlen hitbe, hogy hátha, hátha, hátha.
De azt már soha nem tudom jóvátenni,
hogy nem lettem az, amit bennem reméltél.
A fiad voltam, vagy lehettem volna,
de elherdáltam mind, amit tőled kaptam,
s amit még adtál volna, el sem fogadtam.

Forog a vers, forog, üres motolla.

Ahogy orrunk előtt egy zár hekattan,
úgy múlik át egy új napha az éjfél,
már nélküled valóba. De te éltél.

Petri György

„ESZMÉK ÉS TÁNCLEMEZEK”

*„Hol vannak már húsz év előtti
Eszméink? Megvalósulóban.”*

És Vas Istvántól mi maradt?
Már úgy értem, hogy a művein kívül,
de most éppen nem a műveiről
szólnék. Hová és mivé lett az az emberi alak?
Amit szerettünk, a szellem égésterméke, a testi salak?
Mértéktartó, mondhatni szabatos
vigasszal szolgált Isten szolgája, a pap.

De mihez kezdjek e vigasszal én, a hitetlen?
akinek csak egy élete van, ez az egyetlen, egyetlen,
ez a köves, sáros, süppedékes, göröngyös út,
aminek a végén az ember egy gödörbe jut,
illetőleg az „embert” előbb avatott kezek bedesz-kázzák,
elkészítik neki az ő végső házát,
rang és vagyon szerint, kinek milyen adódik,
kaphat egyszerű fenyőt vagy bronzot vagy éhent vagy éppen mahagónit.

És így abban sem hihetek, hogy „odafenn
találkozunk”: énnékem mínusz 270 °C a menny.
A mű, az persze fennmarad, no igen.
De Vele, aki vörösbort ivott, szivarozott,
a „hűdős élethen” soha, s a még hűdösebb halálban sem találkozok,
pedig, jaj, hány ostobán elmaradt
találkozásunk fantom-fájdalma sajog,
ahogyan fájni tudnak régen amputált végtagok!

De mindegy. Meg kell szokni, egyre több
lesz csak a Nélküled, a Nélkülük.
Eltemertük hiszen Pilinszkyt, Kálnokyt,
néhányan még élőködünk álnokul itt
– mert a túl- avagy továbbhélés számomra jó ideje
a vastag bőrű pofátlanság egy neme
(a fenti szójáték – könnyen lehet – Neked nem tetszene)
– de hát ez az egész vers fals, disszonáns gyászzene:
hangok igyekeznek hangzani – nem Neked.
Te nem vagy már. Csak úgy, magamnak, akárkinek.
Forognak egy örült *hangraforgón*, forognak
kopott eszmék, barázdahibás tánclemezek.

Ács Margit

QUO VADIS?

A hatvanas évek közepén, amikor a kiadói munka és baráti kapcsolatok révén a közelébe kerültem, alighanem ő volt az egyetlen ember, akitől nem féltem. Az íróktól kiváltképpen féltem pedig, a nagyoktól is és a jelentéktelenektől is, akár fenségesen viselték magukat, akár szerények voltak, akár figyeltek rám, akár nem. Szakadatlan vizsgadrukban éltem, mintha egy merő kérdés között kéne átvágnom magam. Mit ismersz tőlem? Mit jelent neked, amit csinálok? Milyen vagyok? – ilyesfajta vélt kérdések hullámverése elől húztam be a nyakam, hiszen képtelenség lett volna véleménynyilvánítanom, még ha felkészültnek tudtam volna is magamat. Később ugyan láttam, hogy a legbugyutább kis retszés is számít mindenkinek, ahogy nyilvánvaló ostobasággal csontját lehetett törni a legnagyobbaknak is, de akkoriban még nem voltam képes túltenni magamat jelentéktelenségem és illetéktelenségem tudatán, és még ezenfelül is megbénított az írói lélek védtelen kiszolgáltatottsága, hiszen alig lehetett elkerülni, hogy az ember visszaéljen vele. Nyilván tipikus újoncpszichózis volt ez, amit a kishitőség és a túlzott fontosság-tudat vegyülékének lehet tekinteni – nekem címzett provokációként észlelni az írói egzisztencia természetéből fakadó általános kihívást: ugyan már! –, de ha tévedés volt is, megkínzott, s ezért rettegettem az írók személyes közelétől.

Vas Istvántól miért nem?

Mert civil volt. Akkoriban triviális formában úgy fogalmazódott meg ez bennem, hogy nem csinál faksznit a költőségből. Pedig csinált. Nemcsak utólag, már akkor is nyilvánvaló volt, hogy éppolyan mohó, hiú, irigy, mint a többi nyomorult művész-fenevad, csak az tette könnyűvé a vele való együttlételet, hogy beismerően és beletörődően volt mindez, sopánkodva nem is egyszer saját gyengeségei felett. Azt a kis részt, ami a személy és a fölöttes énje közt van, tüntető öniróniával tette láthatóvá, s úgy látszik, ez a kicsi rés juttatja levegőhöz a személyes érintkezés során a másikat. Aki képes távolságot tartani énje egyik és másik igazsága között, az jogosnak fogadja el az én létezésemet is az övé mellett, sőt olykor az övében. Az önmagába görbedt, tömör létezés-mód, még ha egy-egy művész esetében hámulatom tárgya is, agresszivitásával, ez utóbbi esetben agresszív zsenialitásával elgázol, átgördül fölöttem.

Ezért kulcsfontosságúak Vas Istvánnál a viszonyító, feltételes módú, megengedő módú, jelentésszükítő kötőszavak és határozószavak. „Ha már...!” – azt hiszem, ez volt, amiben először megkapaszzkodtam a szellemi elveszettségben, ami csak fiataloknak adatik meg a maga teljességében korszakteremtő eszmék friss teteme fölött.

*„Trocskisták, ariánusok nekem
Nem ingem – engem az izgágaságuk
Nem vonzott sohasem.
Én ortodoxpárti voltam – ha már:
A képtelen krédóban mindig jólesett
A megkötő szabály.”*

Aligha lehet ennél szkeptikusabb hitvallás vagy ártatlanabb, naivabb cinizmus. Íme egy (vagy két) ellentét a Vas Istvánt alkotó ellentétekhöz – mert hisz őt nem átszótták, hanem alkották az ellentétek, a szellem DNS-láncai gyanánt. Ezekben a szemérmetlenül nyilvánvaló ellentétekben nem is az volt a döbbenetes, hogy egyazon agy, érzület produktumai mily szögesen szegülhetnek egymással szembe, hanem a békesség, ahogy megfértek, sőt feltételezték egymást.

A VIA APPIA zárósoraiban elhangzik: „... Péter földhözragadt eszét, amelyet úgy megérték, és vele az enyémet...” Épp csak egy kis malícia vegyül a közlésbe, hogy a költő, lám, kiválóan megérti, amit a saját eszével gondol, ettől eltekintve azonban a gesztus, hogy különbséget tegyünk többféle eszünk között, teljesen természetes, a tényeknek megfelelő. Csak éppen nagyon nehéz lineárisan épülő mondatszerkezeteinkkel többesűségünket kifejezésre juttatni. Vas Istvánnak sem mindig sikerült, s volt, hogy nem is törekedett rá, ám egész lényének, egész költői énjének mégiscsak szüntelen ez volt az elemi kisugárzása, s ezért éreztem akkor, a hatvanas években a legmodernebb szellemű alkotónak fiatalabb, látványos formai újdonságokkal felmagasló társak között is. Mélységesen jogosnak találtam, hogy elkedvetlenedve fogadta a dicséretnek szánt, ám sivár és szegényes besorolásokat méltatatóitól. Az ész költője? – Melyikem? – kérdezhetette volna. Omódi költő? (Még ha az omódi modernség értelmében is.) – Amikor jelzetlenül minősült modernnek az ásatag közhelyek köré bűbájoskodott halandzsa?

Milyen nehéz utólag adalékokat rekonstruálni ahhoz az akkor magától értetődő tényhez, hogy az ő látás- és gondolkodásmódja egyszerűen élni segítette az embert. Segítette saját gyökerének erejére támaszkodni a totalitárius üdvtanok élettelen vázára felfuttatott, elsatnyult gondolkodást. Éppen azzal a minden militáns program-szerűséget nélkülöző makacs paraszti (?), kereskedői (?) valóságérzéssel, melyet általában nehézfejűségnek minősít a professzionális társadalomtudomány. Mert ez a valóságérzék ellene szegült a szép, rendes konzekvenciáknak és teóriáknak – igaz, udvarias szabadkozás mellett, a maga számára mindenestre felmentést igényelve –, s abból indult ki, hogy az emberi intellektus eredendő tulajdonsága a termékeny, izgalmas – de nem rendszertelen – következedenség.

Ha tüzetesebben elemezzük, az imént említett „*Ha már...*”-elv a teóriák nyelvére lefordítva mást jelentett volna, mint amit jelentett. Marxista ortodoxia? Hogy épp a RÓMAI PILLANAT költője? Aki e hordalékcivilizáció fölött állva mondta:

*„Emésztési zavara a világnak,
Villog fölé már a sebészi kés.
A népek nagytakarításra várnak,
Hogy jöjjön a szent egyszerűsítés.*

*Ti dekadens, halálos ellentétek,
Már megszámmlálva minden napotok,
Ameddig élek, ti is addig éltek,
Addig vagytok, ameddig én vagyok.”*

Akkor, a hatvanas években úgy tekintettem Vas Istvánra, hogy egykoron majd őt tartják a szocializmus alkonya költőjének. Aki úgy ad számot az írásaiban a korszakos kiábrándulásról, hogy ennek súlyát és fájalmát sem tagadja el. Ez a kiábrándulás már a sztálinizmus traumája után megmaradt reményekre és illúziókra – az emberi jóhi-

szeműség ultima ratiójára – terjedt ki, immár alapjaiban érintette a szocializmus eszméjét, s ennek az évüzednek világlélménye volt. Míg nem dolgozta fel egészen sem szellemileg, sem erkölcsileg sem Nyugaton, sem Keleten az értelmiség. Vas István írásai nagyon nagy részükben erről a kiábrándulásról szólnak, tárgyilagosan, engesztelhetetlenül, de mert sorsa úgy alakult, hogy eközben személyes múltjához fűződő nosztalgiákkal kellett megbirkóznia, holtakkal szembeülnie, példátlan hitelességgel foglalja magában műve e történelmi fordulat drámaiságát. E tekintetben nemcsak a versekre hivatkozhatom, az *ÓDÁ-RA A RÉGI ASSZONYOKHOZ* vagy az *INTERNACIONÁLE-RA A SIGNORIA TÉREN*, hanem az önéletrajzi regény első kötetekre is.

Ma mást gondolok a „*Ha már...*”-elvről, mint akkor. Ma nem gondolom, hogy ha tesz vagy hisz valamit az ember, tegye, higgye komolyan, alkudozás, csúsztatás, torzítás nélkül; és a szabályszerűség és a szabálytalanság is nagyjából egyformán érdekel avagy untat; nem hoz ki a sodromból a frakciók és szekták fanatizmusa és agresszivitása, mert nem is vonzanak többé – nem vonz semmiféle kollektivitás. De ma is értem, hogy miért volt irányszabó jelzés a számomra az a *ha már*. Mert az egyéni vállalás, a mérlegelést követő selektív döntés aktusa volt benne. Természetes jogként tétéleződött fel e *ha már*ban a gondolkodás szabadsága, amivel persze velejár a kockázat és a felelősség is, s egy kényelmetlen axióma: hogy minden érvényesség mulandó.

Különös, hogy ebből az „egy ember”-i, mondhatni tapasztalati szemléletmódból egyenesebb út vezetett a rendszer gyökeres ellenzéséig, mint a reguláris politizálásból. Vagy nem is olyan különös. Végtére az az egy ember, ha már komolyan vette, hogy a szocializmus egy elemi igazság érvényesítésére való, világosan látja, a hőréle is érzi, ha az a cél, az az igazság elveszett. És nem áltatja magát, hogy politikai viták, frakciók rivalizálása változtathat ezen, bárha ő maga is kívánatosnak tartja persze a hatalmon lévők cseréjét, pláne, hogy ennél nagyobb változásra időtlen időnkig nem lát esélyt, és több reményt fűz az egyik frakció működéséhez, mint a másikéhoz. A reguláris politikai ellenzék voltaképpen később ért el a tisztánlátásnak arra a fokára, amit Vas Istvánban már akkor megtalálhattak volna, amikor diákos tisztelettel látogatták közülük néhányan – egyébként épp a meghatározó személyiségei e később kiformalódott ellenzéknek. Nem véletlen, hogy tőle indultak el, s az sem, hogy utóbb csalódtak egymásban. De hűtlen lett az is, aki a civilségben kezdte követni őt, vagy ha hűtlen nem – elvégre nem is tudta volna követni magából mindazt, amit tőle tanult, tőle vett át –, legalábbis hálátlan. Úgy telt el az utolsó néhány év, hogy csak a személyeskedő gyanakvások jutottak el hozzá, és egyetlen árva köszönő szó sem azért, hogy ha józan eszünk megmaradt, nagy része van benne.

Elmulasztottam, hogy megköszönjem AZ ÚJ TAMÁS-t, pedig ez a vers a legaktuálisabb kétségeimen segített úrrá lennem. Amiről ez a hitetlen Tamás bizonyosságot szerkezhetett, 1956 magyarságának lelkiereje és méltósága volt. Egy másmilyen nemzetet látva az orrom előtt hihetek e méltóságban? „*Buldogok, akik nem látnak és hisznek*” – ám hinni én is csak látva tudok, és boldogság, hogy Vas István szemével látva is hihetek. A feltámadásban? Elég, hogy a múltunkban. Az önbecsülés jogában.

Van egy Vas István-tétel, ami prózájának meghatározó mozzanata, és engem személyes sorsomban érintett. Minden determináció rossz determináció – állítja Vas István, s elsősorban a származás determinációjára gondol. Igen, a hőrén érezheti minden ambiciózus ember, hogy ha önmagát mint vállalkozást fogja fel, nem érheti be az osztályától és családjától ráhagyományozott társadalmi státusával. Ez olyan magától értetődő, hogy szinte fölösleges tételbe foglalni. Csakhogy az, akivel ez a metamorfózis

éppen történik, nem érzi természetesnek. Árulásnak és hűtlenségnek érzi, amit tesz, ugyanakkor elárultnak, magára hagyottnak érzi saját magát. Igazolhatja-e más a gyógyíthatatlan sebeket, mint a meggyőződés, hogy ezen az áron több lesz, maga fölé nőhet, sőt csak így nőhet fel önmagához? Így hát fontos támasz volt e tétel, amikor szükségem volt rá, ma azonban már erről is másként gondolkodom. Nem hiszem, hogy el lehet szakítani a múlthoz fűző szálakat, s ha más nem, maga az út, amit eredeti közegünkől mai környezetünkig megtettünk, tudomásunk és hozzájárulásunk nélkül is determinál. S vannak a múltnak olyan darabjai is, amelyek észrevétlen kószálnak, áramlanak bennünk, mint veszélyt hordozó vérrögök az erekben. A LÍRA REGÉNYVE utolsó kötetében, az AZUTÁN-ban Vas István már az, aki lett saját akaratából: az ólipótvárosi polgári otthonától és az ennek megfelelő hivatástól a költészethez, a szocializmushoz, a kereszténységhez szegődött férfi, aki már sokféle győzelmet tud maga mögött, és sok szenvedést. Szinte a túlzásig felerősödnek Vas István prózájának jellegzetes vonásai. Minden pillanatot meghosszabbít múltba és jövőbe, párhuzamok és kontrasztok ágyaznak körül szinte minden epizódot, s a történekeknél sokszor százszor érdekesebb a hozzá fűzött kommentár. És egyszer csak sorra kerül egy jelenet. A költő az anyját kíséri a járdán mellette haladva, az anyját, akit a nyilasok menetben hajtának jól ismert utcákon. A költő semmit sem tesz, nem tehet, hiszen maga is hamis papírokkal járkal, csak a járdán követi a menetet. A leírás száraz, látszatra szenttelen. Nincs kommentár. Nem kapcsolódik semmihez. Egyetlen korábbi tépelődő fejtegetéshez sem, magyarságról, fajiságról. Az olvasó persze kísérteties élességgel érzi át a jelenet abszurditását, de nem hiszem, hogy tudatos számítás van a szükséztűség mögött e hatás kiváltása kedvéért. Inkább azt hiszem, hogy ez a jelenet egyike a veszélyes röögöknek az emlékezet vérkeringésében.

Ha idegen szóval fejezzük is ki, van fogalmunk arra, aki önerejéből küzd ki az érvényesülést, a sikert: self-made man. De semmilyen fogalmunk nincs arra, amikor valaki származási, történelmi determinációk és fátumok ellenében tudatos akaratallal megalkotja, megformálja saját személyiségét. Az ilyen emberben általában két dolog feltűnő: a nyugodt, kemény öntudat és a lappangó-kísértő bizonytalanság. Az öntudat nyugalma sugárzott Vas Istvánból is, s amiről írásom elején szóltam, hogy magatartásával felszabadította az embert a bölcsészkenyszerességből, fogalmazható úgy is, hogy érződött: eszében sincs kisajtolni belőlünk valami hódoló reflexiót, tudja ő épp eléggé, amit tudnia kell. Milyen szuggesztíven írta le Kassák lényének ezt az elszánt, minden felelősséget vállaló öntudatát, aki az Úr szavának perszifflálásával mondta ki: *Vagyok, aki vagyok. Végül is ő is így volt ezzel. Ám ugyanakkor egypár éve született versében szíven ütött egy sor: „A tévedés kiszülhet”. Rámeredtem, mint aki kísértetet lát: mióta eszemet tudom, ez a pár szó van a szorongásaim alján. Hogy vár rám a végső, nagy lelepleződés, hogy nem felelek meg, nem felelek meg semminek, nem érvényes semmi, amim van, nem engem illet, valaki helyett voltam, ami bűn volt, de nem lehet visszakozni, mert én ennyi kihagyás után tulajdonképpen nem is vagyok. Ez az a kísértő bizonytalanság, amiről Vas István fogalmait használva azt lehet mondani: az ember nem tudhatja, hogy azt akarta-e vele Isren, amit ő akart. Elgondolom, mi mindent fordított le Vas István: Schillertől T. S. Eliotig, és (amit érttem:) Donne-t, s (amit nem:) Saint-John Perse-t, és hányféle versformát alkalmazott saját költészetében, így hát nem tudhatom, békén hagyta-e legalább a végére az az átkozott bizonytalanság, amely oly áldásos hatással volt művére, s amelynek szeretetre méltó civilisége is köszönhető.*

Mint az igazán fontos írónknál, vannak sorai vagy egy-egy cím, amely szólássá vagy külön fogalommá vált. MIT AKAR EZ AZ EGY EMBER? „*Világok közt, világok fordulóján*”. RÓMAI RARIÁS. MENEKÜLŐ MŰZSA. FÖLDALATTI NAP. S van egy mondása, amolyan mindennapi szellemesség, ami azonban még azokkal is képes megérinteni, milyen agyjárása volt neki, akik hallani se hallottak róla, s ez egy anekdotához kötődik. Egy versről – így szól az anekdota – kollégák társaságában véleményt kezdett mondani: „Hááát aránylag... – ekkor észlelte, hogy csatlakozott hozzájuk az érintett költő: – ...gyönyörű!” – fejezte be a mondatot ugyanazzal a lendülettel. A minősítés pontos volt, a vers csakugyan aránylag gyönyörű. Mindig az volt a gyanúm, hogy minket, új generációkat is így néz: hát, aránylag... Teljes joggal, sajnos. Sőt. Ez nem is rossz minősítés. És ráadásul van benne valami atyai (lásd Orbán Ottó ROKONOK című versét), hogy mégiscsak az ő nem túl sikerült és éretlen, de egyetlen utódai vagyunk.

S amilyenek utódoknak vagyunk, olyanok leszünk elődoknak is? Vagy netán van köztünk olyan, aki meg fogja tudni kérdezni az örök Róma felé tartó új történelmet: *hova mész?*

Kószeg Ferenc

EGY RÉGI LEVÉL VISSZHANGJA

„Majdnem mindig, mindenben igaza volt” – Írtam le a *Beszélő* lapzártájának hektikus hajnalán, december 17-én, néhány órával azután, hogy a rádió bementa Vas István halálhírére. Utóbb néhányan szemrehányást tettek. „Miért írtad ezt – kérdezték –, hisz Vas István annyira értetlen, annyira elutasító volt a demokratikus ellenzékkel. Hogyan lett volna mindenben igaza?” Most, hogy a *Holmi* szerkesztőségének megtisztelő felszólítására válaszul előkotortam valamilyen poros dossziéból az alábbi levelet, meg-hökkenve olvasom benne majdnem ugyanezt a mondatot: „...a verseknek mindig igazuk volt.” Ez a váratlan egybecsengés győzött meg arról, hogy a tizennyolc évvel ezelőtt írt levél talán nem vesztette el teljesen az időszerűségét. Pedig micsoda óvilági dolgokról van benne szó! Még hogy újbólold meg Allende? Hiszen ennél a két garasért vett gödölye története is aktuálisabb és felnőttebb.

1963-tól 1975-ig a Szépirodalmi Könyvkiadónál dolgoztam. Vas István minden héten – olykor hetenként többször is – bejött régi munkahelyére (állása ekkoriban már rég az Európában volt), nem annyira azért, hogy kor- és szerzőtársával, Illés Endrével találkozzék, inkább fiatalabb barátai – Domokos Mátyás és Réz Pál – kedvéért. Csernus Tibor „három lektora” közül ők ketten továbbra is a Szépirodalmi szerkesztői voltak. Gyerekkoromban, amikor először láttam a képet, a három – emlékezetem szerint grecóian szülizált – alakot az irodalmi beavatottság papjainak képzeltem, és úgy áhítoztam titokzatos szakmájuk után, ahogy csöppet normálisabb gyerekek sarkutazók vagy elefántvadászok akarnak lenni. Az elfogódottságom akkor sem szűnt meg, amikor évek múltán, váratlanul, a kollégájuk lettem, és időnként be kellett mennem Réz Pál szobájába, ahol a szobagazda vezénylete alatt többnyire éles nyelvű és hallatlanul szóra-

koztató társalgás folyt. (Ráadásul kezdetben nem szerkesztő, hanem „propagandista” voltam; ez egy olyan kiadói beosztás, amiről senki sem tudta, mire való – én se –, és a szobám is a szerkesztőségi folyosótól távol, a kiadó alvégén helyezkedett el.) Hébe-hóba kritikát írtam, 1968-ban recenzióm jelent meg az *Új Írásban* Vas István önéletrajzáról, amelyet a költő levélben köszönt meg. A kritikusi siker felbátorított, időnként már beleszóltam a szócsatákba, akár Réz Pál szobájában zajlottak, akár a „mélyvízben”, a Hungária kávéház süllyesztett éttermében. Igazán fesztelen azonban sosem lettem ebben a körben.

1970-ben kerültem kapcsolatba az akkori Lukács-óvodával, Bence György, Kis János társaságával. Teljesen új nemzedéknek láttam őket, pedig legtöbbjüknél csak három-négy évvel voltam idősebb. Eleddig jobbra kétféle értelmiségivel találkoztam. Az egyik filozófiát gyártott abból, hogy a mienk a legvidámabb barakk, és lassanként elhitette magával, hogy ezt kell védelmeznie. A másik gyomrából utálta a rendszert, és ingerült székszisszel utasította el a korszak egész eszmekínálatát. (Persze ismertem „vonalas” értelmiségieket is, őket azonban inkább csak messziről bámultam, mint holmi őskövületeket.) Bencéék ekkor már egyértelműen a rendszer, a létező szocializmus ellenzékének tekintették magukat, és készültek a marxizmussal való első kritikus leszámolásra. Meghívtak egy félig illegális lakásszemináriumra: elkápráztatott, hogy olyan dolgokról, mint forradalom és folytonosság, diktatúra és demokrácia, terror és törvényesség, mást is lehet mondani, nem csak kopott frázisokat. A szemináriumról kívülállóknak tiltott beszélni, a megvitatott témák azonban óhatatlanul szóba kerültek más társaságban is. Kollégáim kezdtek furcsálkodva nézni rám.

Gyűjtőnéven újbaloldalinak neveztek ekkortájt minden marxista gyökerű rendszerbírálókat – a hivatalos nyelvhasználatban szitokszóként használatos kifejezés vált elfogadottá a köznyelvben is egy időre. Pedig a nyugati újbaloldal leglátványosabb eszmeáramlatai – a maoizmus, a guevarizmus, a diákmozgalom radikális kultúrkritikája – mifelénk periferikusak maradtak. A magyar és általában a kelet-európai újbaloldaliságnak (nem teszem idézőjelbe a szót, nehogy Köpeczi Bélára emlékeztessen) a lényegi mondanivalója az volt, hogy a létező szocializmus nem szocializmus, és nem is lehet belőle szocializmust csinálni. Ez a gondolat a későbbi években annyit változott, hogy nemcsak a létező szocializmus nem szocializmus, de a szocializmus nem is létezhet. A politikai törekvések távlata tehát nem a szocializmus, hanem egyszerűen és bánálisan: a demokrácia.

1975-ben, amikor a levél íródott, a *demokratikus ellenzék* még nem váltotta fel az újbaloldal kifejezést, s a „marxi intenciókra épülő perspektíva” is őrizte nosztalgikus vonzását. Tartalmilag azonban a demokratikus ellenzék s azon belül a *Beszélő* köre nemigen távolodott el a levélben katalógizált értékektől. Baloldalinak lenni: azaz „radikálisnak, progresszívnek, antiautoritáriusnak, szabadságpártinak, demokráciapártinak, munkáspártinak” – a levélben egymásra halmozott jelzőket, titulusokat és címkéket többé-kevésbé ma is vállalnám, legfeljebb azzal lennék inkább szkeptikus, akárom-e, értelmes-e mindezt összefoglalóan *baloldalinak* nevezni.

Vas István nem szerette a formálódó demokratikus ellenzékét, és attól sem szerette meg jobban, hogy a kialakult mozgalom megszabadult a marxista tojáshejtől. Nem szerette, annak ellenére, hogy – meggyőződésem – szellemiségében nem állt olyan távol róle. Ezt nemcsak a versei bizonyítják (a versek nekem kedves olvasata), hanem a nagyon átgondolt és nagy horderejű döntése, részvétele a BIBŐ EMLÉKKÖNYV-ben.

Időnként elgondolkoztam, miért mégis ez az elutasítás, ez az érzékelhető ellenszenv

az ellenzékiekkel és az ellenzéki mozgalommal szemben. Gondolom, némelyikünk stílusa ifjúkora kommunistáira emlékeztette – bár a gondolkodásmód lényeges különbségeit látnia kellett. Nyilván hatott rá a közkeletű vélemény, hogy az ellenzék balos reakciókat vált majd ki a hatalomból: elképesztő, hogy mennyien érveltek ezzel a hatalom belső köreitől kezdve a népi ellenzékig. Fontosabb (bár ugyancsak közkeletű) érv lehet, hogy attól tartott, a rendszer bukása esetén a jobboldal, a szélsőjobboldal kap újra erőt. Nem tudta annyira utálni a létező szocializmust, hogy nosztalgiát érezzen a Horthy-rendszer iránt: tucatnyi verse igazolja ezt az állítást. Közismert, hogy az ötvenes években kötetnyi versét rejtegette, házkutatástól tartva. Most legfeljebb néhány verse van, ami nem menne át a cenzúrán, állította 1970 táján. De nem is örülne, tette hozzá hallgatói meghökkenésére, ha olyan viszonyok lennének, hogy ezek is megjelenhethének. Nem kedvelte, hogy végtelen szabadságtiszteletünkben elvetettük az effajta ön- és közkorlátozást. Nem szerette, hogy a rendszer iránti ellenszenvünkben megbocsátók lettünk a jobboldali diktatúrákkal, például a francóizmussal szemben. De főképp azt tartotta túrhetetlennek, hogy relativizáljuk ítéletünket a Horthy-rendszerrel. „Szegénység?” – kérdezte egyszer a SZETÁ-ról beszélgetve. „Majd ha az utcán megint fölszedik a cikkeket, akkor szólj!” Hosszú évek óta nem találkoztunk. Szorongva gondolok arra, hogy utolsó éveiben azt érezhette: a történelem neki adott igazat.

Többet foglalkoztat, hogy tőle miért nem vettem rossz néven mindezt, miért éreztem mégis, hogy netán igaza van, holott, az érvek, amelyeket hangoztatott vagy sejtetett, elég hanálisak voltak, és könnyű lett volna ellenérveket találni melléjük. Persze ha igazi beszélgetőpartnerek lehettünk volna. De hát ezért íródott az alábbi levél.

Óregkori versei tele vannak kerti képekkel. „*Elmentek. Sikertől. Ellenálltál / nem hagyod magad elsodorni / Megint csak egy hiábhaváló / Hajcihóbe*” – írja az OKTÓBERI ESTE A KERTBEN című versében. Meg voltam győződve róla, hogy egy tiltakozó aláírás visszautasítása volt a vers apropója, bár ő azt állította, hogy valamilyen tévészerreplés elhárításáról volt szó. A kert a divatos neokonzervativizmusnak is visszatérő jelképe. A konzervativizmus, olvastam egy amerikai esszében, nem politikai hitvallással kezdődik, nem a hagyományos értékek hirdetésével, hanem azzal, hogy az ember ül egy őszi kertben, és szépnak találja a világot úgy, ahogy van. Amilyen bosszantó, sőt bősztító ez a triviális bárgyúság mint politikai filozófia, olyan ereje tud lenni, ha élményként, versben jelenik meg. Nemcsak azért, mert a vers – vers. Hanem azért is, mert a versben – és magában az élményben – a gondolat nyomban összetettebb. A létező elfogadásán túl, a változáshoz, a változtatás reményéhez fűződő keserves tapasztalat is benne van. Meg a szorongás, hogy „selten kommt was Besseres nach!”.

Az önéletíró Vas István Goethét idézte: „*Prophete rechts, Prophete links, Das Weltkind in der Mitten*” – már csak ezért is gyanúsak a mozgalmak, még ha igazuk van is. Az öreg költő Goethehez tér vissza:

„*Es most ebben a ködben vagyok itthon.
Ez a torzképe a fausti pillanatnak:
-Ne tűnj el, gyönyörű! Ne mozdulj, maradj csak!..*”

És nyomban a magyarázat:

„Ki hánja már a nyarat, hova tűnt? Nem az a haj!
Hanem hogy ez a pátýoló puhaság is szélfoszlik hamar.”

Ki meri bizonyossággal állítani, hogy nem volt „majdnem mindig, mindenben igaz”?

1974-ben „baráti szeretettel” elküldte ÖNARCKÉP A HETVENES ÉVEKBŐL című új kötetét – formális köszönet helyett ebből az alkalomból írtam ezt a hosszú levelet, amelyet dokumentumként, természetesen változtatás nélkül adok közre, bár néhány elviselhetetlenül irodalmiaskodó fordulatát szívesen kiirtanám. Vas írásban nem felelt. Bejött a szobámba, amely ekkor már a szerkesztőségi folyosón volt, és biztosított, hogy lényegében mindenben egyetértünk. Ez azonban inkább lezárta vagy kizárta a tényleges párbeszédet. Aztán mégis belekezdett egy mondatba, de elharapta a szót, és csak annyit mormogott: Nem, ezt még szóban sem...

Pedig négy szemközt voltunk, mélyen bent a „pátýoló puhaságban”.

1975. március 18.

Kedves Pista!

Múltkori találkozásunkkor erősen túloztam persze, azt állítván, hogy megírtam a levelet. Csak annyi volt igaz, hogy sokszor gondolkoztam rajta, hogyan kellene megírni. Nem jó műfaj ez. Ha megszólítás helyett a bal felső sarokban az állna: Lektor! jelentés, könnyebben kezdenék hozzá, és nem állnék le minden sor után. A formális köszönet akár az elragadtatás szavaival meghintve – engem nem elégítene ki, felerészben hiúságból, felerészben mert amit mondani szeretnék, tényleg nem formális. (Félek – formátlan inkább.) Viszont, hogy a megszólítás alá lektori jelentést írjak, az teljesen abszurd. Az irodalmi kritika végül is csak nyomtatásban létjogosult, ha valami funkciója van (vagy vélt funkciója, mint a jelentésnek), postai úton terjesztve körülbelül olyan, mint amikor az ember a pozitív jelentését mutogatja a szerzőnek. Halász Gábor az egyik Illyés-kritikája után levélileg egy pótkritikár küldött Török Sophie-nak: megmagyarázta, hogy kell érteni a nyomtatott szöveget. A levél hátára valaki – valószínűleg Schöpflin – ráírta: Halász Gábor olyan, mint Munkácsy ECCE HOMÓ-ja. A megjegyzés alatti kérdőjel – nyilván Babitsé. Utána a válasz: Egy nagy kép.

Szeretném elkerülni az effajta nagyképűsködést, amelyet ráadásul a neveltségesség fokozna a reláció, hogy én nyilatkozom versekről Vas Istvánnak. Még hozzá az ő verseiről. Talán fel is hagynék a próbálkozással, ha a versekről kellene írnom. De – hadd nagyozoljak adyskodva – mit érdekelt a vers. Az ÖNARCKÉP-et úgy olvastam végig, mint egy nyilatkozatot, állásfoglalást, mint egy nekem szóló levelet. Feszülten és szorongva, hogy ne találjak benne olyat, amivel nem értek egyet, és kurkászó rosszindulattal keresve, hogy mivel nem értek egyet.

Sajnálatosan ritka találkozásaink alkalmával majd' mindig volt valami, aminek hevesen ellentmondtam volna, de nem tudtam. Nem is annyira tiszteletből, hanem vagy azért, mert tanúja voliam csak a beszélgetésnek, nem résztvevője, vagy a tárgyismeretemet éreztem elégtelennek az ellentmondáshoz, vagy túl messziről kellett volna kezdenem az ellenérvélest. Ilyenkor aztán, ha a bennem ragadt tiltakozástól frusztráltan hazamentem, többnyire elővettem a MIT AKAR EZ AZ EGY EMBER?-t, hogy ott keressek érvet a háborgásomhoz. Sosem sikerült: a verseknek mindig igazuk volt. Ezt nem esztétizálásképp mondok, hanem egészen egyszerű tartalmi értelemben: a ver-

sekkel egyetértettem. (Ha a konklúziójukkal nem is, a dialektikájukkal feltétlenül. Lehet, hogy megálltam volna egy korábbi lépésnél, de a versben folyó vitának mindig partnere lettem.)

Az ellenkezésem – vagy inkább: az értetlenségem – kiváltója végső soron mindig az újbaloldaltól való véleményed volt. Nem tudtam és nem tudom hová tenni azt az ideges legyintést, eleve késznek tűnő elutasítást, amellyel (csoportonként különböző indokokkal) ennek a messziről nézvést mégiscsak egybekapcsolódó szemléletmódnak a létezésére reagáltál. Azt hiszem, említettem már (meg is írtam, csak az *Új Írás*nál kihúzták a kritikámból), hogy a HÉT TENGER ÉNEKE után az első írásod, amely a kezembe került, gimnazista koromban, tehát 53 és 56 között, a Waldapfellel folytatott Vörösmarty-polémia volt. Ma már talán furcsán hangzik, de én annak a befejező soraiból tudtam meg, hogy a felszabadulás utáni években létezett, létezhetett olyan szellemi attitűd, amely a fenyegető (és tisztán látott) Rákosi-rendszert egy lehetséges szocializmus felől utasította el. Később, ahogy megismertem a verseket (köztük ennek a korszaknak a verseit, például a ROMANUS SUM-ot, amelyet különösen szeretek), láttam, mennyire általános érvényű, mennyire átgondolt és megélt ez az attitűd. És ahogy megismertem valamennyire a korszakot, rájöttem lassan, milyen egyedülálló volt az irodalomban és milyen kivételes a politikában is. De az attitűd és a kivételessége nem csak a 48 körüli korszakra vonatkozik; hogy lukácsista szavakat használjak, az egész életműnek – persze iszonyú egyszerűsítéssel – „centrális problémája”, hogyan lehet megmaradni baloldalinak, miután a fennálló szocializmus elvesztette a perspektíváját. Baloldalinak a szó teljes, tartalmas értelmében: radikálisnak, progresszívnek, antiautoritáriusnak, szabadságpártinak, demokráciapártinak, munkáspártinak. E köré épülő életmű nincs több a magyar irodalomban, és nincs más író, akinek a probléma, a maga fogalmi tisztaságában, ennyire életélményévé lett volna. Viszont ha jól értem, az újbaloldal ugyanezzel a kérdéssel bajoskodik. Persze a kérdést a húszas évek óta – azt hiszem – újra meg újra feltették, de mozgalmat a válasz keresése az elmúlt évtizedben inspirált először. Mert szerintem az újbaloldal (legalábbis a nívósabb irányzatok) új voltának a lényege nem az, hogy a régi bal már nem elég forradalmi, kezdjük újra a forradalmiságot, hanem az, hogy a régi forradalomnak már nincs perspektívája, próbáljunk meg a haloldaliság kritériumaiból egy új perspektívát összeállítani. Nyilvánvaló, hogy nálunk (legalábbis azok között, akik az eszüket használták, és nem az előző generáció nosztalgiáit melegítették föl) ez az igény hatott és talált kreatív követőkre. Számomra a találkozás velük reveláció volt; egyszerre adta vissza a kedvet a társadalomról való gondolkodáshoz, amelyet sose tudtam abbahagyni, de amelynek 56 – vagyis a felnőtt gondolkodásom kezdete – óta semmi értelmét nem láttam, ez adott tartalmat az „ellenzéki ségnek”, amely ugyancsak 56 óta beette magát a „jonhaimba”. Talán éppen mert nekem olyan fontosak lettek, nem értettem, mi tiltakozik ellenük abban a költőben, akinek a művei azt a magatartást érzékítették meg, amelyből az ő ideológiájuk is származott.

Pontosabban egy ellenvetést el tudok képzelni – túl az emberi ellenérzéseken, amelyekről, ha nézetekről van szó, talán mégiscsak el lehet tekinteni –, a szkepszis ellenvetését. A régi perspektíva lerombolása jogos; de érdemes-e a helyébe új perspektívát építeni? Jó, bebizonyítják, hogy a szocializmus nem 68 óta, nem 56 óta, nem 29 óta jár rossz úton, hanem 17 óta, sőt 1867 óta, mert már A TŐKE szocializmuselképzelése is hibás volt. De szabad-e helyett a marxista intenciók alapján egy majdani jó szocializmust igényelni? Hányszor kell még megennünk a kékét?

Persze végül minden világnézet kérdése is. Nyugodtan mondhatjuk, hogy haladás nincs, hogy a történelem kiszámíthatatlan, az ember sorsa éppoly kifürkészhetetlen, mint a fecskék röpte, az ember történelme éppolyan kevésbé függ az emberek akaratától, mint a farkasok történelme a farkasokétól, és a világ úgy változik, ahogy a tenger alakítja a parti sziklákat. Mondhatjuk, de rendszerint nem is jutunk tovább az efféle retorikus közhelyeknél, és ott akadunk el, ahol Déry, akinek a gondolataiból a fentiek részben valók. Mondhatjuk, de akkor szocializmusnak és baloldaliságnak aligha jut hely a gondolkodásunkban.

Ha viszont azt mondjuk, hogy a világ mégiscsak mozog valamerre, és hogy merre, az nem független az emberi tevékenységtől, akkor a perspektívának rögtön értelme támad. A perspektíva azonban korántsem jelenti a megváltás ígérését. Annak az újbaloldaliságnak, amelyet itt a köszönőlevél ürügyén úgy látszik önkéntelenül propagálni kezdek, az újszerűsége éppen abban áll, hogy nem várja a jövőtől a Krisztus országának eljövételét és az emberiség igazi történelmének kezdetét sem. Perspektívája és baloldalisága voltaképpen követelményrendszer: azoknak a feltételeknek az összessége, amelyek az ember életét a társadalomban emberivé, az embert, amennyire lehet, onnaga urává teszik. És hivatása még ennek is inkább az, hogy a jelen kritikájához nyújtson elméleti alapot, mint hogy program legyen a felettebb szkeptikusan szemlélt jövő számára. Talán az első forradalmi teória ez, amely elvszerűen elutasít minden eschatológiát. Politikailag inkább nevezhető radikalizált szociáldemokráciának, mint megújított kommunizmusnak. Belső ellentmondása, hogy radikalizmusa áldozatokat követelhet, de követelését semmiféle messianisztikus hittel, semmiféle megváltásígérettel nem egyenlíti ki. Kérdés, lehet-e hősi halált halni nem egy új világot, hanem a szakszervezeti jogok alkotmányos bővítéséért? Az Allende-est azt mutatja, hogy ez a nonsense is bekövetkezhet.

A mondatok sodrában írtam le az Allende nevet, de legalább visszacsatolhatok vele a kötet élményéhez. (Belegabalyodtam a véleménytisztázásnak szánt mondandómba; már fejtegetek, mint ama szilasbalhási tudós masinásgazda.) A finnugor ősnyelv állítólag gyakran jelölte az egységfogalmat az egység két legjellemzőbb része nevének egymás mellé rendelésével: orr-száj = orca, arc. Az ÖNARCKÉP megnevezésére ezt a két címet írnám egymás mellé: MEDÁRD – ALLENDE. A MEDÁRD csöppet sem kétségbeesett, nem is „pesszimista”, csak megvető, nagyszerűen fölényes vállrándítás a jelenre (az egyetlen gesztus, amit megérdemel), és a belőle következő jövőre is. Nem egy megfáradt öregember transzcendens elfordulása a világtól, hanem egy jahzornig öregember pontos ítélete, olyané, akinek hőven van ereje hozzá, hogy botot emeljen a világra, de ahhoz is, hogy iróniával zabolázza az indulatát. Az ALLENDE a másik pólus: az ismeretlen instancia igenje arra a jövőre, amely *nem* következik a jelenből. De azért más ez, mint Vorösmarty retorikus és azóta deklamációjá vá üresített „*mégis, mégis*”-e. Más, mert nyelvtani jövő ideje ellenére lényege szerint mintha a jelenre vonatkozna. Nem a majdan megszólaló gépfegyver nyújtja a reményt, hanem a mindig bekövetkező valószínűtlen eshetőség. Az, hogy a devalválódott elvek újra konvertibilissé tehetőek, csak komolyan kell venni őket. A mizériás jelennel nem a jövőbe vetett hit szegül szembe, hanem – se már nem a vers, hanem az egész kötet lényege – a mizériák közepette élő, a mizériáknak kiszolgáltatott ember fellobbanó akarása, művészetbe, szerelembe vagy akár csak az ÖTVEN FELÉ pörköltjébe átmentett szuverenitása. Vajon olyan távol van ez az újbaloldal mai szemléletétől és „életérzésétől”? A magam vonzódását az újbaloldalhoz mércéül használva azt hiszem, csöppet sem. Inkább az a meg-

lepő – elnézést ezért a személyességért –, hogy egy 1910-ben született költő leütötte hang 1940 körül születettekben ennyire rezonálhat. A kötet egyik verse Babitsot invokálja „*tanítványi hűséggel*”. Tekintsük Babitsot origónak: az ő közeléből induló költői fejlődés íve az újbálhoz világszemlélethen legközelebb álló költőt, Petri is befogja. Első kötetében Petri még csalódásairól adott számot. Azóta nincs miben csalódnia. Sokunknak tűnt úgy, hogy második kötetének objektív csömöre végleges kifejezése a ma hangulatának. És most kiderült (némileg elbizonytalanodva fogalmazok, mert Petri talán barátom, és második kötetét az elsőnél sok klasszissal jobb, kitűnő gyűjteménynek tartom), szóval kiderül, hogy az *ÖNARCKÉP*-ben benne van, amit Petri tud, s ráadásul gazdagabb közegbe ágyazva, egy belső vita egyik téziseként.

Amit még írhatnék, már tényleg a versekről szólna, és mégis lektori jelentés lenne. Írjam le, hogy mennyire megrendített most újra a *BEETHOVEN ÖREGKORA*, bár csak csonkán tudom élvezni, mert nem vagyok zeneértő, azaz magyarán hotifülű vagyok? Vagy hogy Bartókkal ugyanezt éreztem, éppen mert érzéketlenségemen sokáig csak az ő „*hangzavara*” tudott áttörni? Hogy az *IN FLAGRANTI*-t a *MENTSÉG*-ével együtt annyira megértettem, hogy ha műfordító lennék, akár le is fordítanám – mondjuk angolra, a rövid szavak miatt?

Verselemzés helyett egy záradék; tartalma annyira szubjektív, hogy óhatatlanul szentimentális lesz. Természetesen sok mindent szeretek a mai magyar irodalomból, vannak kedvenceim, és vannak változó vonzódásaim. Érdekel az írói magatartás is, az állásfoglalás, főképp, ha a művekben van benne, mert a többi csak pletyka. De nincs írói életmű, amely a maga teljességében jobban érdekelne, és nincs magatartás, amelynek a folyamatos jelenléte az egész életműben érdekesebb, nekem szólóbb lenne, mint a Vas Istváné. Ezért zavart annyira, hogy néhány alkalommal nem értettem egyet Velled, és nem is tudtam ellentmondani. Szóhan és pláne gondolathoz könnyen ítélt az ember; kezdtem elkönnyvelni, hogy „már Vas István se a régi”. Ha egy fontos kérdésben ilyen sommásan, ilyen igazságtalanul mond véleményt, akkor az érvényüket veszítik számomra az irányjelzései. S ami még rosszabb: az ilyen megtagadások hosszú időre visszamenőleges hatályúak: évek telnek el, amíg az ember ismét objektíven látja a megtagadott életművét. Hát ezért olvastam szorongva az *ÖNARCKÉP*-et. És ezért váltott át olvasás közben a szorongás szorongató izgalommá. Nem az a fontos, hogyan értem vagy hogyan értem félre az elejtett szavakat. Az a fontos, amit akkor gondolok és érzek, amikor a verseket olvasom, a *MEDÁRD*-ot, az *ALLENDE*-t, a *LJUBOMIRÁ*-t

Tisztelettel és szeretettel
Kószeg Feri

Lator László

VAS ISTVÁN ÉS A HALHATATLANSÁG

Mikor Vas István 1943 karácsonyán, két éjszaka, megírta a MONÁDOK-at, „tudta, hogy ez a legjobb vers, amit eddig írt”. Alighanem jól tudta, pedig írt előtte már jó néhány remekművet. Már megtalálta a hangját (az egyiket a sok közül, ha egész életművét nézzük). Azt a többnyire egy helyzet, egy lelkiállapot rögzítésével induló, majd ódai-an-himnikusan vagy még inkább rapszodikusán (mert gondolkodása drámai természetének talán ez a műfaj felelt meg leginkább) felszárnyaló nagyívű verset, amelyet egyszerre hevít a világ birtokbavételének mohó szenvedélye, a fénybe emelt tárgy legmélyéig törekvő értelem, a formába kényszerített érzelem heve és a hibátlanul pontos megfogalmazás gyönyöre. Még alig múlt harmincéves, de addigra már „valami kínzó elégtelenség érzésétől hajtva”, „valamilyen költői biológiával” „kicszerelte összes költői sejtjeit”. Kassák már a tizennyolc éves költőt felfedezte, majd felfedezte nem sokkal később Kosztolányi és Babits is, ő mégis úgy érezte, hogy „nem kapott hozományt a költészetéhez”, mint mások, nála szerencsésebbek (persze, elsősorban nyelvi hozományra gondol, meg akkoriban valahogy a levegőben volt az is, hogy minden igazi költő a fővárosénál épebb szellemű vidékről jön, és nem csak a népiek), hogy „keservesen meghínélőva” fejlődött. Az 1932-ben megjelent ŐSZI ROMBOLÁS darabjai 1930-tól íródtak, vagyis szinte még kamaszkorában. Manapság ritka az olyan húsz-huszonkét éves költő, aki olyan biztos kézzel, technikával formálja meg a verset, mint a pályakezdő Vas István. Nem tudom, hol-mikor hagyogatta el azt a bizonyos rossz nyelvi hozományt, a „*torz fordulatokat, kitékert szavakat*”, a „*némekkel kevert, textilesek és tőzsdések körében ellesett nyelvet*”, mindenesetre első kötetében inkább túlságosan is pallérozottan beszél. De eljön majd annak is az ideje, hogy felfedezze, költői anyagul hasznosítja ha nem is éppen a textilesek, de a pestiek aszfalton termett, kávéhárszagú fordulatait. Lesz viszont mit ellejtenie a tűnékeny korizléshez kötődő lírai sztereotípiákból. Csak húszéves korában gondolta, hogy a víznek „*ezüstlúkra*”, a „*tündérvárosnak millió fénye*” van. Versvilága akkor még kellően stilizált, képzeletében iramszarvas röpitette szán siklik, mordvinok vágatnak, ő maga „*örög juhász*”, s „*bőrsüveggel, nagy csizmában felhőláncot járna*”. A vers nemegyszer kezdődik *minttel* (nyugatos szokás), egy-egy hosszan kanyargó hasonlattal. De hogy felvette ezt a modort, azon igazán nincs mit csodálkozni. Annál inkább megcsodálhatjuk, milyen érett biztonsággal kezeli a formát. Nemcsak azért, talán nem is elsősorban azért, mert olyan jól megtanulta a mesterséget. (Utóbb maga sem értette, miért dicsérte egy-egy kritika éppen a formaművészetét.) Hanem mert volt benne valami ösztönös, erős muzikalitás. (Később szokása lett, hogy valamilyen magában dúdolt dallamra írta a verset.) De ennél is feltűnőbb versről egyre jobban megmutatkozó arányérzéke. A vers tárgyi, képi, gondolati, érzelmi-indulati, hangulati anyagának a megformálása, hatásos színpadra állítása, az az ő igazi formaművészete. Ebben, szinte kezdettől fogva, klasszikus. A biztos mértéktudás, az önmagával tusakodó belső világot szabályozó fegyelem mindenféle szertelenségtől megóvta. Egész életműve csupa viharos mozgalom, mégis: alaptermészete a rend. Ezért is vonzódott a római, az itáliai művészethez, szellemhez. És ez lehet a magyarázata, hogy olyan ha-

mar hátat fordított a, költői értelemben, rendetlen avantgárdnak. És talán ez is hozzájárult, hogy okkal, ok nélkül intellektuális, racionális költőnek minősítették. S bár nálunk ez szinte-szinte sértésszámba megy, nem tiltakozott ellene. Szeretett mindenről érthetően beszélni, de racionalizmusához az is hozzátartozott, hogy tudta: vannak ésszel meg nem ítéhető, meg nem magyarázható dolgok, de ésszerűen beszélni még azokról is lehet. Racionalizmusa nem annyira a steril francia klasszicizmuséhoz, inkább Goethe testes, érzékies gondolatiségéhez, látható-fogható fogalmi tisztaságához hasonlít. Fiatalkori lírájában különösen az amúgy is hosszú távú figyelmet kívánó stanzaiban érezni ezt a természetéhez idomított klasszicizmust. A versben való teljes jelenlétet ellensúlyozó értelem józan kívülállását, a gomolygó anyag józanul pontos megfogalmazását, a kétszer hármas rímkötésben is sértetlenül iramló, bonyolult, mégis nyomhan átlátható nagy körmondatokat, a szakaszrőr sorpárokban tündöklő véglegességet. („*Lehét szerettem akkor vagy a lestét? Villanó váltás, oszthatatlan egység.*”)

De a MONÁDOK-kal Goethe közvetlenül is kapcsolatban van. Ő hozza szóba valahol Leibniz monászméletét. Gondolom, a német bölcselel meglehetősen bonyodalmas szubsztanciátanából Vast egyvalami ragadta meg igazán. Az, ami nemcsak akkori helyzetének, lelkiállapotának, többfelé húzó szerelmes ajzottságának, hanem alaptermeszetének is megfelelt. Az a halhatatlanságmotívum, amely aztán még sokszor megszólal költészetében. Leibniz egy nagy beleéléssel eljátszható vagy őszintén átélhető fikcióval, de talán igazabb volna úgy mondanom, hogy félig-fikcióval ajándékozta meg. Azzal, hogy rendszerében a szubsztancia elemi egységei, a monászok (vagy monádok) a világ kezdete óta változatlanok, és ha a vezérlő monász már nem fogja is össze őket, vagyis az egyszeri kombináció szétesik, az élőlény megszűnik létezni, monászai akkor is tovább őrzik lényegüket. Az én hát az állandó változásban megtartja a változatlant, az élete határain sértetlenül átlépő örökkévalót. Vas István lírájában ezzel a kétségtelenül irracionális (személyes és közös, evangéliumi) reménnyel ellenkezve minduntalan fel-felhangzik a másik szólám is, az „ultima realitas”-é, azé a csodáé, „ami elmúlik, ami egy percig marad itt, ami nem volt, nem lesz, és amíg van, folyton változik”. A csak itt és most gyötrelmesen gyönyörű tudata. De a MONÁDOK első szakaszában a maga mögött, maga előtt végtelen életet tudó én lép színre. („*Életem messziről cikázó villanás: Az évezredekén csak énem hangja szól át.*”) De hát micsoda folytonosság ez? Nem „véletlen őseiben”, nem „vére vak folyóját” követve keresi eredetét. Hanem a maga öröktől létező monászában. Persze, ez nem csak filozófia. A vérmítosz, a származásigazolások korában a vérségi-biológiai determináció tagadása (Vas egyébként mindenféle determinációval szembeszegült), politika, világnézet is. Milyen folyamatos létezésben hisz hát? A hinduizmus lélekivándorlására csak az gondolhat, aki egy cseppet sem ismeri műveit, a keleti vallásfilozófiáktól inkább viszolygó, semmint megmámorosodó európai-ságát. Vagy gondoljunk a keresztény felfogás szerint való halhatatlan lélekre? Erre ugyan nem mernék egyértelmű nemmel felelni, de annak a léleknek nem történelmi vagy földtörténelmi, biológiai emlékei vannak. Legfeljebb a jó és rossz tudását rejtheti magában. Vagy Jung-ra, az őselményeket, archetipikus képeket, jelképeket továbbörökítő közös tudatra? Vast egyszer-egyszer talán érdekelte, de aligha volt neki való Jung intuitív misztikája. Vagy a sejtek, a gének öntudatlan emlékezetére? De a versbeli monásznak nem csak biológiai emlékei vannak. Van aztán egy Vas Istvánhoz illő kézenfekvő magyarázat is: a történelem, a művelődéstörténet mindig is legszemélyesebb ügye volt. A felületes olvasó, különösen a RÓMAI PILLANAT-tól fogva, a versekben látható, sejrhető óriási műveltséganyagból akár arra is következtethet, hogy egy elké-

pesztően művelt tudós költőt olvas, aki könyvtárban szerzi élményeit. De neki a műveltség, némi túlzással, már-már testi szükséglete, mint egy üveg vörösbor vagy egy szép női test. Az emberiség múltjának minden neki fontos pillanata egyenértékű a jelennel. Eleven hatóanyagként beépült a szervezetébe. „*Világtörténelem csak az, amit megélek*”, olvassuk a harmadik strófában, s ez természetesen nem a történelmet, hanem a maga szellemi természetét minősíti. Ezért, e miatt a kivételes beleérző képesség miatt támadhatnak benne atavisztikusnak retsző képzetek, az *ezt már átéltem egyszer* közismert érzése. A vers „*tíz szakaszába belesűrítettem az egész világtörténelmet, vagyis azt, ami nekem személyesen fontos és érdekes volt belőle*”, írja a NEHÉZ SZERELEM-ben. És mert ennyire személyes tulajdonának érzi a történelmet, mindazt, ami kedvére valót az emberi szellem létrehozott, ezt az érzést akár meg is lehet fordítani. Ott volt, jelen volt a történelem nagy pillanataiban. Kosztümös darabokban játszik, de a jelmez szinte hozzá nő jelenkori valójához. De ugyan miféle történelmi epizódok villannak fel ez után a filozófiai, lélektani vagy még inkább lenyűgözően költői expozíció után? Igazán láthatóan, tartalmasan csak egy reneszánsz jelenet és Egyiptom. És a reneszánsz is hogyan? Halványzöld lomb, kerti unnepegy, aranybrokát ruhák, tengerszagú szél. Hogy lehet, hogy ez a cseppet sem részletező kép mégiscsak felidézi nemcsak egy reneszánsz unnepegy, hanem, csakugyan, az egész kor regényes hangulatát? Ezt bizony nem tudom megmondani. Vagy Karnak, a négyezer éves egyiptomi templomegyüttes, a hozzá tartozó ősvallásképzetekkel? Ha nem volna ebben a képsorban valami, önkéntelen vagy megtervezett, atavisztikus varázs, ha álmában, éjszaka „*meghítt borzalmu hangon, hollak közt, föld alól*” nem ugatna fel Anubis, miért hinnénk el, hogy csakugyan olyan fontos neki Afrika? Hát még később, azok a hatodik szakaszban szépen, arányosan, de az olvasónak asszociációkat alig-alig kínáló földrajzi nevek! Weimar (természetesen Goethe, tehetjük hozzá Vas István vonzalmainak ismeretében), Sírász (a perzsa, arab, török költészetet mindig is nagyon szerette, tartalmi jegyei, formái jó néhány versében felbukkannak), Varsó (gondolom, elsősorban azért került ide, mert első felesége, Nagy Etel első nagy tánc-sikerének a színhelye), vagy Trianon (történelmi, irodalmi, művészeti levegője vagy kifinomult pompája miatt?). De ha valaki mindezt nem tudja? Azt hiszem, helyi energiájuk, a vers felszín alatti áramai akkor is kigyújthatják őket, mint egy-egy kellő pillanatban felvillanó jelzőlámpát. Hol van hát az egész világtörténet? Azt hiszem, leginkább a sejtelme van ott. Vas István vallomása és a magam iménti magyarázatai ellenében hadd mondjam most, hogy a versbeli történelmet igazában a szerelem élteti. A versen átfúvó időtlenség, a szerelem időtlensége. Meg természetesen a beállítás, a megvilágítás, a részletek összejátszása. Prózáiban: a technika. Milyen levegős, huzatos már a vers meditatív indítása is! Talán az amúgy is tág terű francia alexandrin teszi? Az is. Aztán a másfajta, a zenei technika. Most még gyönyörűen, bravúrosan rímel. Úgy csinálja meg az ötsoros szakaszt megkötő háromsoros rímet, hogy noha telt zengéssel szólnak, még arra a klasszikus tanácsra is ügyel, hogy lehetőleg különféle szófajokat rímeltessünk össze (rögtön az első szakaszban: „*folyóját*” – „*tüllát*” – „*szól át*”, s különösen jólesik a fülünknek, hogy az utolsó rím két szóból áll). De az az igazi nagy mutatvány, hogy elhitei: valamennyi rím szó egyszerűen a mondat, a szöveg természetes rendje szerint kerül a sorvégre. S ugyanígy: mintha véletlenül kerülnének a sorokba az észrevétlenül is hatásos betűrímek. Az az érzésünk, hogy nem kellett „beletenni” őket a versbe, csak egyszerűen úgy adódott. De milyen váratlan, erős érverés támad tőlük a sorban! („*Véletlen őseu, a vére vak folyóját*”, „*Hosszú felhő földi a fázó hold felét*”, „*Kucsmád, karmuntyúd és szép szempillád megázott*”). Hogy folytassam a

képet: mintha a sűrű betűrímeiktől erősödne a vers vérkeringése. Aztán a dikció sodra: kérdez, közöl, felkiált, és már mire odáig érünk, hogy „*Milyen kevés a Most, milyen nagy úr a Régen!*”, már lenyűgöz gondolkodásának az ellenállás nélkül bomló mondatokban alakot öltő kidolgozott és goromba ereje. S milyen szép a mondatok íve, ugyanolyan töretlenül emelkedik az egész vers is az utolsó előtti versszak utolsó soráig. Pedig váltásai, ha jól odafigyelünk, nagyon is váratlanok, már-már erőszakosak. Az elvont-fogalmi, mégis lázasan személyes nyitány után a történelmi sugallatú képek s rájuk nyomban egy szinte testmeleg jelenetsor: „*És szél és téli ég, ködös, nagy búcsúzások.*” Ezt nem a képzelet szövö, még a vörösmartys, romantikus fény-árny lobogáson, a talán-talán oroszos (tolsztojos, csehovos) színezésen is áttűnik a valóságos helyszín, az azért olyan zaklatott, mert még közeli, eleven élmény. A töredezett, állítmánytalan, csak kö-tőszavakkal összetartott szöveg („*És csók és indulás és vissza még feléd!*”) olyan, mint egy vágásokkal, áttűnésekkel megszabdalt harmincas évekbeli filmképsor. A képek, mondatok mögött elemezhetetlen édes-fájdalmas háttérzene szól. Másképp, mint a henne bujkáló transzcendencia, de irracionális tartománya ez is a versnek. Nem tudom megmondani, legfeljebb találgathatom, hogy hol van a forrása. Talán az elmosódva derengő és a testies, érzékies egybejátszásában. Talán a meghittent közeli és a semmibe foszló elegyítésében. És a zenében is, persze, a jambikus alapritmust hol felerősítő, hol elfedő hangsúlyokban, a már említett betűrímeiben, a szavak hangtestében, az „*és szél és téli ég*” csupa magas hanggal, hosszú ékkel kitarított zengésében, a rákövetkező „*nagy búcsúzások*” mély gondnokkabúgásában. Vagy még az olyan jelentéktelennek tetsző dolgokban is, hogy a „*ködös*” jelentése az első (meteorológiai) és az érzelmeket fésülő elvont közt ingadozik. Vagy hogy a szakasz záró „*kezemből vér szívárog*” megörzi ugyan romantikus auráját, mégis hihető valóság: ha nem vérzett volna csakugyan a Vas István keze, ugyan hogy jutott volna eszébe olyan összefüggéstelenül beleírni a jelenetbe? Elhisszük azt is, hogy az ötödik szakaszban a versszínpadra lépő szerelem éppen olyan sorsszerű, mint az előző strófákban megrajzolt fantasztikus önarckép valamennyi vonása. De tegyük többes számba a szerelmet. Ha mi magunk nem vennénk észre (bár a figyelmes szem észlelheti az ötödik, a hatodik és az utolsó versszak elűtő stilizálásából), Vas Istvántól megtudhatjuk, hogy a versben három nőalak dereng. Csak a vers csúcsa felé szárnyaló vallomás elragadtatásában olvadnak össze egyetlen személlyé. (Nézzünk vissza egy pillanatra a vers születésére. Csak amikor befejezte, akkor eszmélt rá a költő, hogy írás közben három nőre gondolt, bár ez a *gondolt* határozottabb a kelletténél. Ezt csak azért mondom el, mert kiderül belőle, mennyire ki lehet szolgáltatva a versnek még az olyan tündöklően okos, tudatos költő is, mint amilyen Vas István. Akárhogy is, irracionális oldala ez is a költészetnek, még ha a vers körül kavargó képzetek akaratunktól félig-meddig független társulását, tülekedését közben ellenőrzi, rendezi is a tudat.) Az előbb elemzett strófával a vers kilép történelmi teréből. Második felesége jön-megy benne, Vas akkori életének mentőangyala. De máris vált a vers, a jelenet személyes is, visszhangosan történelmi is. A „*homályos út... palák süppednek sűrű sárban...*” csakugyan megélt, de legalábbis hiteles valóságdarab. Az a pamlagon való képzelgés is. És az a fortélyosan eljátszott bizonytalankodás, hogy „*Emlékszem, volt ez is. Hol is volt? Merre jártam?*”, valahogy elhiteletünk, legalábbis egy versnyi időre, hogy Siráz vagy Trianon ugyancsak valóságos helyszíne kettejük szerelmének. Mintha csak azt kérdeznék: hol is jártam tegnap? A Teréz körúton vagy a Gyár utcában? Ennek a fantasztikus színpadnak harmadik felesége, Szántó Pirocska a főszereplője. A lassúbb, epikus, meditatív versindítás, a történelmi színek, a szerelmes

Jelenetek, az ujjongó himnusz után kialszik a fény. A tetőpontig csigázott mámorból (mintha az egész vers egy gyönyörű szeretkezés lázgörbéjét írná le) ocsúdó, józan, keserű utolsó strófa a halott Etit idézi. Ásványi világ, apokaliptikus színtér. A bolseleti, költői képzetSOROKAT indító monász helyére a tudományos, prózai atom kerül. Viszszavonja hát Vas az olyan hatásosan elénk állított földtörténeti, biológiai viharzást? De hiszen már ott is elülteti bennünk a kételyt. Alighogy elhittük neki, hogy „Magas törvénye egy nagy csillagfordulásnak A lenti dolgokon finoman átdereng”, vagyis hogy a földi lények is részesei valamilyen transzcendens erőnek, máris kiábrándít, merthogy mindez csak „valószerű látszat”, csak abban ér össze a „múlt és a most”. Az „ifjú lázat horogató” „ó tudás” nem a világ kezdetén helénk, monászainkba rögződött, hanem egyszerűen csak megtanult, esetleg vérünk-ké vált tudás. De a következő sorban mégis megint zavartalanul szól a halhatatlanságszólam. Hát persze, mondhatnánk, a szerelem csakugyan az élet kezdetéig érez vissza, ősi képzeteket tud, változatlan mozdulatokat. De, azt hiszem, ez a magyarázat is túlságosan racionális. Mert a versbeli ésszerű és magyarázható beszéd mégiscsak valami értelmén túlnak a fészke. Vas István lírájában sokszor felhangzik még az „ott voltunk mi már a dolgok kezdetén is” és az „ott reszket majd életünk a föld halálakor, a végső, nagy hidegben”. Idézzem a NÁSZDAL-t vagy a RAPSZÓDIA EGY ŐSZI KERTBEN-t? Nem érdemes, mert rögtön ugyanannyi idézet tolakodna elem, amivel épp az ellenkezőjét bizonyíthatnám. Hagyjuk hát meg a verset ebben a Vashoz illő bizonytalanságban. Hanem ha csak a verset nézem, azt éppen ez a kétfelé húzás élteti. Ez a hitetlen hit, ez a hívő hitetlenség. A Vas István szellemére olyannyira jellemző *igen is, nem is*.

Jánosy István

VAS ISTVÁN: HÚSVÉTI ÉNEK A TESTRŐL

Régi hagyomány a verseket tartalmuk szerint osztályozni: hazafias, filozófiai, szerelmi, természetköltészet. Egyik ilyen osztály – az előbbieknél csöppet sem jelentéktelenebb – a vallásos vagy istenes költészet. Rengeteg ilyen verset írnak – főleg hívő vagy papi személyek –, de ezek nagyrészt élvezhetetlenek, mert az úgynevezett hitigazságokat, vagyis az egyházakban agyonkoptatott gondolati kliséket látják el ritmussal, rímekkel. Annál jobban kiemelkednek az igazi tehetségek, zsenik istenes versei, mert ők az egyéni, megszenvedett istenélményüket foglalják szavakba. Persze ezeknek a verseknek sokszor eretnekszaguk van. Néhány közülük a legnagyobb hatással volt rám – ezek lettek legkedvesebb verseim. Például Szent Ferenc NAPHIMNUSZ-a. Isten léte számomra mindig evidencia volt. De nem tudtam elképzelni a Mindenségtől külön. Ő a Teljesség, a Pléróma, és megnyilvánulásai a létező dolgok, élőlények stb. Így a Nap, a csillagok is, akiket Szent Ferenc oly lenyűgöző szépen köszönt. Utóbb Spinoza pan-

teizmusában láttam meg ennek filozófiai változatát, továbbá Angelus Silesius verseiben

Egész lényemben megrázott Hölderlin kétségbeesése az EGYETLEN című himnuszában, hogy az antik héroszok: Dionüszosz és Héraklész között nem találja „testvérüket”, Jézust. Miért különül el?

Minden dogmatikai *credónál* találóbban határozza meg Berzsenyi az Isten személyiségének természetét:

*„Léted világít mint az égő
Nap, de szemünk bele nem tekinthet.”*

Istenről nem lehet konkrét ismeretünk. *Finitum non capax infiniti*. Jézus is csak hasonlatokban, metaforákban beszél Róla: olyan, mint a tékozló fiú Atyja.

Saját vallomásomnak tekintem Ady megrázó költeményét: HISZEK HITETLENÜL ISTENBEN. Életem legmélyebb tapasztalatait éltem át Babits versében, AZ ELBOCSÁTOTT VAD-ban. Az Isten szabad akaratot adott nekünk, de néha beleavatkozik életünkbe, és elhárítja a katasztrófát. Mert az Isten jó. „Egyedül az Atya jó” – mondja Jézus.

Végül még egy versre hivatkozom, amely a negyvenes évek második felében minden más versnél jobban meghatározta gondolkozásomat. Ez Vas István költeménye: HÚSVÉTI ÉNEK A TESTRŐL.

*„Tavaszi vad szelek vizet árasztanak,
Vadak, madarak most társat választanak.”*

Már ez a népdalidézet is meghatározza az egész vers atmoszféráját, nem kevésbé a felező tizenkettes, amely gyönyörű zeneiségével arról árulkodik, hogy Vas István akkoriban különösen sokat olvasta Arany Jánost. Ez a kezdet rögtön elárulja, hogy *Tavaszi népről* van szó, de nem akármilyenről, hanem ami ősi népi szertartás:

*„Körül égen, földön gyürkőzik az élet,
Tavaszi fűszert száll, vérszaga a szélnek,
Véré, mely élvezni, nemzeni türemlik,
Gyönyörű vére, mely szelíden kiömlik,
Érő ágaskodik, ölelve meg ölve,
Férfiak hullanak, ki sírba, ki ölbe.”*

Igazi népi rítus ez, amelyben a vér felpezsdül, a szerelmesek egymásra találhatnak, de a féltékenység felhorokanására előkerülnek a kések is. Itt önkéntelenül két zenemű ötlük a lelkünkbe: a PARASZTBECSÜLET és a SACRÉ DU PRINTEMPS. A zene és az ének mellett az ilyen rítusokon főszerepe van a táncnak, hiszen az pezsdíti föl a vért egész az önkívületig.

Vas István fiatal felesége, Kassák mostohalánya, táncosnő volt, de nem operai ballerina, hanem aki teljesen önállóan stilizálja táncát.

És bűvöletesen szép arcú, szép testű fiatal nő volt a fényképekről ítélve. Nyilván a költőben – amikor először megpillantotta – olyan érzés lobbant föl, mint Dantében, amikor először megpillantotta a kislány Beatricét. Majd elképzelve azt a dantei

dimenziójú fájdalmat, amit felesége halála támasztott a költőben. Sehogy sem bírta elképzelni, hogy a gyönyörű test nincs már. Azaz éppen hogy ezzel kínozza magát:

*„Hol van most az asszony, kit ősszel temettek?
Komor olvadáskor, vakult, rideg órán
Látja befolyni a vizet koporsóján
Az tudja, mi a test, aki külön-külön
Mereng el egy bokán, egy hajfürtön, fülon.
Nem járják már rajtuk korlatavaszi fény...
Mi maradt, mi maradt barna szeme helyén?”*

És a konklúzió?

„Jobb volna sötétbe elomolni, mint te...”

Az öröklétben én sohasem kételkedtem. Csak hogyan megy végbe az átmenet? Mi történik a halál után? Ezen mindmáig nem tudtam kiokosodni. Itt három eshetőség adódik

1. A lélek beleolvad az Istenségbe, és abban feloldódik. Ez a buddhista Nirvána. Valószínűsíti ezt az a tény, hogy nemcsak a testünk állaga cserélődik ki életünkben többször, hanem a lelkünk is: leveti még legjellemzőbb tulajdonságait is; idővel jelleme egészen átalakul.

2. A lélek energiacsomó, amely mint *entelecheia*, a testet működteti. Ez az energia a halál beálltával kiszabadul, és mint sugárzás kereng a világűrben. Valószínűsíti ezt a telepátia, vagyis hogy egy másik, hasonló hullámhosszra hangolt ember nagy távolsághól is megérzi az állapotváltozást.

3. Egy isteni lény a lelket újra testbe öltözteti, nem ugyanabba a testbe, az Utolsó Itélet alkalmával. Vas István ezt a változatot sugallja versében:

*„Az tudja mi a test, aki szenved veled,
Te tudod, Istenem, szenvedés istene,

Alkony rózsaszínét, reggel kékjét, zöldjét,
Az embert, akinek testét itt felöltéd,
Ami teremtéssel, szerelted, szerelted
Akkor is, mikor már vitted a keresztet,
Szerelted akkor is, mikor már szögeztek,
Szenvedés Istene, Te tudod a testet,
S amióta láttam, mi érte a váltság,
Elhiszem már én is test feltámadását,
Nekem is az kellett, mint régen Tamásnak,
Hogy hitetlen ujjat drága testbe mártsak,
Megtanultam én is, amióta láttam
Édes-dacos arcát fekeledni lúzban –
Igy szállt el a lélek... utána azomban
Felragyongott a test bátor nyugalomban.”*

Nem! Ilyen gyönyörű test nem enyészhetik el! Ekkora igazságtalanságot, ekkora értékvesztést nem tűrhet el a világrend! Fel kell támadnia, mert Az is feltámadott, aki ezt a testet megalkotta! Ezt kellett megtapasztalnia az új Hitetlen Tamásnak. És erre tanít a Tavasz misztériuma, amely időről időre visszatér, és az angyal szavával hirdeti:

„Holtak közt az élőt miért keresitek?”

És a végső tanulság:

*„Bűnhődik a földön, aki nagyon szeret.
Tavaszi szél fújja, hozza a szép hitel:
Szétomló testünket szebben megépíted.”*

Ez a vers ércnél maradandóbban tanúsítja, hogy Vas István végleg elkötelezte a lelkét Jézusnak. A remekmű nem hazudhat, márpedig ez a költemény remekmű.

A feltámadás elbeszéléséből Vas István a Hitetlen Tamás epizódját idézi és vonatkoztatja magára. Ez a JÁNOS EVANGÉLIUMÁ-ban található. Általában azoknak a verseinek, amelyek témája Jézus vagy közvetlen társasága, mindig a JÁNOS EVANGÉLIUMA a forrása, például a házasságtörő nő kövezéstől megmentése (JELEK A PORBAN). Ez a megható történet eredetileg nem tartozott a JÁNOS EVANGÉLIUMÁ-hoz, hanem a HÉBEREK EVANGÉLIUMÁ-ból került át a JÁNOS EVANGÉLIUMÁ-nak 8. fejezetébe. Ugyancsak a JÁNOS EVANGÉLIUMA a forrása a KAKASSZÓ című versnek is, amelyben Péter megtagadja Mesterét.

Az AKI ÉJSZAKA MENT JÉZUSHOZ című költemény a JÁNOS EVANGÉLIUMA 3. fejezetét idézi: a Nikodémus-jelenetet:

*„Tudta, hogy csak Istentől jöhet
Az új tanító. Hallani akarta.
Tanulni tőle ment éjszaka hozzá,
De nem tudta, hová tegye,
Hogy aki meg nem születik újonnan,
Isten országát nem láthatja meg.
•Hogyan szülessen az ember, ha vén?
Anyjának méhébe másodszor is
Bejuthat-e, újjászületni onnan?•”*

A JÁNOS EVANGÉLIUMÁ-ban gyakran előforduló szituáció: Jézus szavait konkrétul értik, holott Ő szimbólumokban szól, mert amit mond, az szavakban kifejezhetetlen, vagyis misztérium. Igen, a végső dolgokat – főleg, ami Isten lényegét illeti – nem lehet szavakba fogalmazni: kimondhatatlan. Ezért van az, hogy a dogmává vált, szavakba foglalt *credok* inkább távolítanak Istentől, mint közelítenek. Az Isten lényege: titok – vagyis misztérium. Még Jézus is csak hasonlatokban beszélt róla: *olyan, mint* a tékozló fiú Apja, mint a Jó pásztor. Misztérium a pusztában felemelt kígyó is – vagyis a keresztfára fölemelt Jézus is, aki helyettünk, húneink eltörlésére halt áldozati halált. Ez a legnagyobb misztérium. A Botrány:

*„És mindezt szeretetből – a Fiú
Nem kérhozzatni jött el a világot,
De megtartani.”*

A misztériumot ésszel, tanulással megérteni végleg nem tudjuk, csak átélni, de ezt is csak akkor, ha ezt kegyelemből Istentől kapjuk a Szentlélek által. És addig? Addig várni kell nyitott szívvel, alázatosan. Erről szól Vas István igen jelentős költeménye: AVILAI TERÉZ INTELMEIBŐL. Kiemeli a költemény fontosságát az alcím: ARS POETICA HELYEIT.

*„A tudomány – ha alázattal párosul – rendkívüli kincs,
De azt mondom, hogy fölemelkedni mégse kell –
Inkább várni, míg Isten bennünket fölemel.”*

NICOLAÛS CUSANUS SÍRJA című költeménye bár nem Jézusról szól, mégis igen jelentős teológiai-filozófiai szempontból. Alcíme: COINCIDENTIA OPPOSITORUM.

*„Ellentétek keresztelési pontja
Ez az egész világ, a végtelen sok
– Lényeiben, és mégis oszthatatlan
Egység. Az Isten is, az abszolút nagy,
Ki mindent átfog és az abszolút
Parány, melyet a legkisebb dolog
Magába foglal Minden lény, egyed
Ellentétek keresztelési pontja...”*

Bámulatos, hogy Cusanus e filozófiája – legalábbis ebben a megfogalmazásban – mennyire korszerű, mennyire XX. századi! Az egész fizikai világmindenség két ellentett erő küzdelméből szerveződik, melyek a Teljességből, az Abszolútumból emanálódtak: ez a két erő az entrópia és a negentrópia. A negentrópia a szervezetszervező erő, az entrópia a szétporlasztó; és minden dolog, amit egyáltalán észlelhetünk, e két ellentett erő küzdelméből, illetve eggyé szerveződéséből adódik: fény – sötétség, pozitív és negatív elektromosság, hím és nő stb. stb.

A lélek szerkezetében is ott van ez a polaritás: tudat – tudattalan, értelem – érzelem, extrovertált és introvertált beállítottság stb. És a lélekgyógyítás lényege: feltárni e polaritás feszültségeket, és harmonizálni, összebékíteni.

Jézussal több módon és alkalommal lehet találkozni: családi milióban, hittanórán, bibliaolvasás folytán és egzisztenciális krízis mélypontján, amikor az ember drámaian éli át, hogy további életének nincs semmi értelme. Vas István ezt élte át imádott felesége halálakor, és ekkor találkozott Jézussal, aki – mint láttuk – többször megjelenik további életében és költeményeiben, mégpedig igen hangsúlyos pozícióban.

A Jézussal átélt kapcsolat – ha igazán elmélyült – csak misztikus lehet, amit csak átélhetünk, de szavakba nem foglalhatunk. Így érzi ezt Vas István is, hiszen elfogadja a test feltámadásának hitét, ami racionálisan elgondolva képtelenség *Credo quia absurdum*.

Mi a misztika lényege? Az, hogy lelkünk legbensője össze van kapcsolva az Istenséggel. Az Isten bennünk lakik. Szépen fejezi ki ezt a hindu vallás: *„Tal tvam aszi”* –

„Te is az vagy”. Vagyis lelked leglényege: az átman az Istenség egy szikrácskája. Ugyan-
 ezt jelenti a középkori ember hite a mikrokozmosz (a lélek) és a makrokozmosz (Min-
 denség-Isten) egymásra vonatkozásában, hiszen erről beszél Nicolaus Cusanus is:

„Minden lény, egyed,
 Ellentétek keresztezési pontja:
 Az ember kis világa – parvus mundus –
 Melyben találkozót ad újra s újra
 A halhatatlanságnak a halál,
 A léleknek a test – e kis világ
 Tud is e rengeteg találkozástól.”

Lengyel Balázs

CREDO! MIBEN?

Pár évvel ezelőtt Vas István létrehozott egy terjedelmes, gazdag antológiát a fiatal ol-
 vasók számára a *Nyugat* költőiből. Az úgynevezett Diákkönyvtár sorozatában. Végig-
 pergetve vagy némi nagyképűséggel végigszerkesztve a készülő antológiát jöttem rá
 arra, hogy a *Nyugat*-költészet nagy versei tohbnyre henne vannak ugyan Vas István
 válogatásában, mégis olykor van speciális jellege gyűjteményének. Az a specialitása,
 hogy a kiemelt versek zöme abból az időből való, amikor Vas István számára egyik
 vagy másik költőtársa különösen kedves volt. Amikor személyes rokonszenve vagy ba-
 rátsága életének egy szakaszában különösen megérintette. Hogy példát mondjak, más
 volt számára Jékely költészetképe, vagy Weoresé, mint az én korosztályomé.

De ha egy nagy költő és csaknem mindenre figyelő irodalmár érzelmi befolyásolt-
 sága minden „objektivitás” mellett kitűnhet, akkor talán nem visszás elmondanom,
 hogy a kritikus sokkal kevésbé jelentős módján voltak nekem is érzelmi befolyásolt-
 ságaim, mégpedig éppen Vas István költészetével kapcsolatban. Igen, éppen az úgy-
 nevezett „hároméves irodalom”: a 45-től 48-ig terjedő időszakról datálódva. Ez volt
 baráti találkozásunknak fő ideje. 1945 és 46 szorosnak mondható, csaknem napi kap-
 csolata. Olyan bizarr és ugyanakkor közvetlen kapcsolat és barátság volt ez, amely a
 fiatal korosztályok számára a barátság helyét tekintve képtelennek tetszhet. Helye
 ugyanis a későbbi szörnység: a magyar belügyminisztérium volt. Erdei Ferenc meg-
 bizásából, 1945 márciusától kezdve 1946 nyaráig osztályvezető voltam ott – mellesleg
 Erdei mellett Bibó István főosztályvezető volt. S lett Vas István, akinek akkor nem
 volt állása, abban az időben számvevőségi főtanácsos a minisztériumban. „Nagy kar-
 rier, Vas úr”, mondták neki személyét bemutatva a számvevőségi kollégák. S lett egy
 kis irodalmi kör a hivatali szobámban, mert Vas mellett ott dolgozott velem Kálnoky
 László, s délfelé rendszerint megjelent Otlík Géza meg Nemes Nagy Ágnes is, akivel

a hivatal hig levesét fogyasztottuk el. Ők beszélgettek, nekem azért dolgoznom kellett közben.

De nem a tény érdekes ma már, az, hogy miként éltünk fiatalon; Vas István és Ottlik harmincas éveinek férfierejében, a vonzás és taszítás életre szóló mágneskörében (44-ben Ottlikék bújatták Vas Istvánt), Kálnoky pontos, csaknem körülményeskedő bátorságában vagy Nemes Nagy Ágnes zuhataghajú szöke szépségében és nem kevésbé ragyogó intellektusa harcos erejével – mondom, nem a tény érdekes ma már, amely függő volt és mulandó, a művek következtében afféle szépségével eltűnt múlt-jelen, hanem az az érzelmi befolyásoltság, amely a későbbiek során is alakította számomra Vas István költészetének egyik jellegét.

Ez a költészet ma is még – annyi alakulás vagy fordulat után is – enigmatikus, titkos kettős jelleget hordozó, mégpedig tartalmában és formájában egyaránt. Tartalmában benne van a racionalizmus és irracionálizmus szélsőségeinek kivételes egybeforrása: az észhit és az örökre voltunk és örökre leszünk hit kettőssége. Nem a transzcendencia vágya, mint Adyban, nem a „hiszek Istenben, mert hinni akarok”, hanem a bizonyosság, mint látni fogjuk, a visszatérő, a bizonyosat állító credo quia absurdum. Formájában pedig egyfelől benne van a romantizmus áradása, gazdagon hömpölygő énlírája, ódákkal és elégiákkal telített, s csak elvétve, majd később a hetvenes évektől kezdve jelentkezik benne a székepszis, az egykori érzelmi ívek sebes zárolata. 1938-ban jelent meg Vas István harmadik s talán lírai tartásra nézve meghatározó verskötetete, a MENEKÜLŐ MÚZSA – visszatekintve ez éppen nem volt menekülő. Vagyis hogy ez a Múza nem hátrálni akart, hanem előretörni. „*Versemből tűnjön el az áradó valóság, / Te Múza, fogj kezem, hogy innen elvigyél. / A szép mezőkre fuss, hol nyílnak még a rózsák, / Hol senki nem követ, nem üldöz, nem ítél / Detektív és ügyész, szegénység és halóság.*” Sőt a vágyott Múza a későbbi illyési HAZA A MAGASBAN vagy ottliki MÁSÍK MAGYARORSZÁG képzetét is előrefogalmazza: „*Tündéri szép alak, te áttató, te drága, / Te egyetlen hazám, te szépséggel teli! / Nem jelen arcod az, mely szívem élő vágya, / Szerelmem Magyarország, a képzeletbeli, / Arany, Balassi, Zrínyi, kurucok szebb világa.*”

A garasos, olykor tragikus valóságot félrehárítva a MENEKÜLŐ MÚZSA után, a negyvenes években tovább folyik, mégpedig a nagy versek sorában a vágyteli lételemlet, az ÖNELEMZÉS és a MONÁDOK tükörképzetekkel teli verseiben. Előbb az ÖNELEMZÉSben az emberi személyiség titokzatos, időtlen létét vallja, majd a halál tényét kutatja, éppen mint a legteljesebb megismerést.

Az 1943-as ÖNELEMZÉS című vers nagyszabású „ódájában” még csak így pendül meg a lételemleti eszmélkedés kívánsága:

*„Lehet-e, hogyha egyszer majd lehulltam,
– Hozzód vagy Tőled – ne lehessen én?
De nem felejtlem, amit itt tanultam,
Se mennyekben, se poklok fenekén.
Ha énértem is haltál a keresztlen,
Ne vedd el tőlem, amit itt szereztem,
A változások honok kerekén,
A változások honok kerekén.”*

De a MONÁDOK-ban – ez is ikervers, ahogyan az a későbbi RAPSZÓDIA EGY ŐSZI KERT-BEN – már jelen van a létezés bizonyossága:

„Semmi se múlik el szívemben és szívemben,
 És fáj és fölbuzog az, ami rég letűnt.
 A saurások korát megéltük már mi ketten,
 És tudjuk már, hogy ott reszket majd életünk
 A föld halálakor, a végső, nagy hidegben.”

Ezek a lételméleti irányulások vissza-visszatérnek a későbbiekben, a 45 utáni időszakban, és lírai-gondolati láncolatot mutatnak. Jelzik magukat a NEKEM BESZÉLHETSZ című vers, ha tetszik, racionális irracionálisai között („*Faj, minden kell, a jövő meg a múlt, / Mind gazdagon és egészen, / Mert semmiről, ami valaha volt, / Nem mondhatok le. Nem és nem!*”), s ott van az AZ ÉRTI ÖT című vers megint csak credo quia absurdumnak tetsző misztikájában. Nyíltan vagy titkosan rejte van az ÓDA AZ ÉSZHEZ tündöklő rációvágyában vagy a későbbi RAPSZÓDIA EGY ŐSZI KERTBEN című versében, mely már-már és tartalmi végkicsengésében nem is olyan titkon a SZEPTEMBER VEGÉN-nel rokon: „*És mindig le leszel, és mindig én leszek, / Holdban, Marson, ki tudja hol*”, és felbukkan sokkal később AZ ISMERETLEN INSTANCIA kettős szonettjében.

A harmincas-egyvenes évek fordulójától kezdve Vas István versei tükrében egy speciális lírai alapérzetet sugalmaz, világít itt át, hol áradó részletezéssel, eltökélt hittel, hol későbbi kétségek között is bizakodva. S talán elmondható az az olvasói szubjektivitás, hogy roppant gazdag költői eredményei között ezek az alapérzetek számomra magas lírájakkal a legérzékenyebbek. Különösen most, hogy miként a költő mondja s ahogy kénytelenek vagyunk mondani: „*a szabadult lélek az űrben táncol*”, s ahol mégis „*a sárgódór fölött, a csillagok alatt*” Vas István számára az ész „*emberi életünk legbátrabb szennvedélye*”.

Somlyó György

„AZUTÁN”

Lapzárta utáni rekviemtöredékek

Nem vagyok alkalmas nekrológírásra. Olyan közeli, benső viszonyban, mint most, a halála óta eltelt hónap alatt, talán sohasem voltam Vas Istvánnal. Olyasfélén olvasva nagy emlékiratának és verseinek köteteit, mint a profi kártyás, aki ujjainak szapora pergetésével a két kezében tartott fél-fél paklit bosszorkányosan egybepergeti, majd összetolja, csak azzal a különbséggel, hogy az osztásban aztán a véletlen a legtörvényszerűbb együtteseket rakja ki. A pakliban egyetlen cinkelt lap sem található. És minden megtalálja a párját.

(Most) úgy érzem, ezután (*azután*) csakis így lehet igazán közeledni Vas István életműve felé. Ilyen párhuzamos olvasatban. Ezek a párhuzamosok nem a végtelenben találkoznak. Itt egy speciális egyenletben megoldódik a paralellák nagy geometriai talánya. Egyetlen más költőt sem ismerek, aki saját költészetét, minden eltökéltség nélkül, ilyen sokréttű kommentárral látta volna el, megvilágítva a maga rejtélyes útját az

élettől a költészetig és vissza. (Beleértve a nemrég napvilágra került nagy Szabó Lőrinc-margináliát is, amely pedig – szándékoltan – *annak* is készült.) A NEHÉZ SZERFELEM, vagyis A LÍRA REGÉNYE (a változó, cserélődő és kiegészítő címek sorában ezt a kettőt érzem az egészre a legérvényesebbnek) egyszerre védelmezi és bírálja, dokumentálja és regényesíti, értelmezi, visszavezeti az élményhez és leválasztja az élményről a verseket. Sok regényíró sehogy se képes elleplezni, hogy más névre keresztelt regényhőse nem önmaga. Vannak sikerült megtalálnia azt a speciális egyenletet, amely által önmagát (a hozzá tartozó „világgal” együtt) nyíltan és közvetlenül önmagaként, a saját nevéen szólítja meg, regényének főalakja mégis fölébe nő, mintegy mindnyájunk felé kitérítve magát; igazi, „klasszikus” (és mégis minden eddigittől eltérő) regényalakká lesz. Proust regénysorozatának parttalan tétőtengerén csak egyetlenegyszer merül felszínre, mintegy véletlenül, sodródó jelként bukdosva keresztneve hat betűje. Vannál el se tudunk képzelni más regénynevet a hős alakján, mint azt, amely a címlapon nyíltan áll, és mégse azonosítjuk, pontosabban, nem *lévesztjük* össze vele.

•

A líra párhuzamai (érintői vagy merőlegesei, hol tompa-, hol hegyesszögei) sokszoros intenzitású teret alkotva szelik át meg át a regény egymást metsző, nem koncentrikus köreit. Mert azok a tervezett koncentrikus körök, amelyek mentén az ELVESZTETT OTTHONOK még fölvezet a megírandó mű szerkezetét, maga a működni kezdő szerkezet általalakultak egymást végtelen sorozatban metsző körökké. Korunk elbeszélő művészetének kikerülhetetlen problémája az idő. Minden nagy modern regényírónak meg kellett találnia a megfoghatatlan, az ábrázolhatatlan idő egy saját maga alkotta *modelljét* (mint az atommodellt). Vas István ideje nemcsak nem a lineáris idő, a klasszikus európai minta, sem a modern nyugatiak által oly sokszor sokléleképpen beépített keleti körkörös idő. Hanem az éles metszetekben megjelenő. Itt is a vers jön a regény értelmezésének segítségére. AZ IDŐ METSZETEIBEN. Ott kígyózik, farkába harapva, előrearaszolva, hátrafordulva a történet, amely *nem* történet. S amely folytonosan élesen elvágódik önmagától, mint egy ősgyík farka, amely sajátos biológiai önjeléből mindig visszanő.

Bármennyire nem szereti is Vas István a szélsőségesen modern analógiákat, A LÍRA REGÉNYE (címe e paradoxonával egybenőve) ahhoz a Marcel Duchamp-képhez hasonlít, amely egyik oldalról egy másik arc profilját láttatja, mint a másik oldaláról. S a két egymástól eltérő, de ugyanazokból az elemekből kirakott félarc mégis egyetlen arc két oldala. Egyik oldalról nézve önleírás, a másiktól nézve fikció, önmaga szóvege és kontextusa egyben.

•

Mindenesetre, azt hiszem, ezután lehetetlen (de legalábbis elégtelen) lesz a MÁRCIUSTÓL MÁRCIUSIG odaverett versszövegeit az AZUTÁN prózájának távlata nélkül olvasni, s az AZUTÁN békésen felépített emlékezését éppúgy a korabeli „Zeitgedichte” strófáinak riadt onvédelmi puskaropogása nélkül. Együtt olvasva érezzük csak igazán – nemcsak a veszteséget, hogy a RÓMAI PILLANAT-nak már soha meg nem születő *másik fele* nélkül maradtunk – hanem azt is, hogy váratlan nyereségként szinte magunk is felépíthetjük magunknak a folytatást. Mert folytatássá válik az előzmény is („Egymást kereszteszik / Időbeli, térbeli vetületeik”). Aki letette kezéből az AZUTÁN-t, s még fülében cseng az utolsó bekezdés feledhetetlenül egyszerű, tragikus mondatsora: „A Kiskörúton tértünk haza. Amennyire lehetett, szorosan egymás mellett léptünk. Mari egész úton rezzetlenül

hallgatott. *Mentünk csak, mint az eltéltek*” – a RÓMAI PILLANAT egyik első kis – önmagában nem is jelentékeny, a nemrég a történelem által megszüntetett Zeitgedicht-sorozat laza hangvételét folytató – strófa mögött egész drámát – nem is egyet – érez feltorlódni. A költő nem előre néz, az oly rég áhított itáliai utazás élménye elé (mint ugyanezen első oldal legelső soraiban: „*Még három nap és három éjszaka / S vonaton ülünk – ugye Marika?*”), hanem hátrapillant, arra, amit épp most hagy maga mögött (s amit, tudja, mégis sorsszerűen kénytelen magával vinni egészen a dráma végkifejletéig):

„Az idő csak apad
és dagad a dolog,
tragédia, regény marasztal,
kis kert, tornác, diófa, asztal,
udvar, paraszti pad:
Szentendre, Kondoros.”

Minden egyes szó, amely a felületen csupa idilli csillogás, belsejében sötét szólamot fojt el. A két kis magyar helységnév, pusztán e két név, maga a „*heltős örvény*” (az AZUTÁN figyelmes olvasója számára), amely után hiába következik a sorban a sors (egyik) menetrendje szerint Velence, Róma, Siena, egyszerű egymás mellett állásuk, mint az asztrológiában két egymásra végzetes csillagzaté, kozmikus robbanás (illetve egy kicsinyke katasztrófa, azé a „*egy emberé*”) kitorésével fenyeget. A felszínen röpké nosztalgia libben át a sorokon: a várva várt békében a várva várt zavartalan (rói-fordítói munka otthagytott idillje után. Ám a rusztikus naivan festett falusi asztalokon hagyott regény- és drámafordítások mélyén nem a *fordítás alatt álló*, hanem egy (sőt egységében több) *fordított regény és tragédia* múlik az utazás jelenében.

A két helységnév maga a „*kettős örvény*”.

•

Ha nem *hármás*. Ha nem is az első, de a RÓMAI PILLANAT második oldalán már az is megjelenik. Velence, Róma, Siena csalogató árnyékában nemcsak a „*Szentendre, Kondoros*” jelene, hanem az *eltűnt idő* is (pontosabban az „*elveszett*” idő) és annak alvilága, amelynek a költő itt nem a prousti nyomában jár, hanem amely az ő nyomába szegődik, bárhova menne:

„S az, akivel együtt reméltünk
Rómába menni öregen,
hol van, – föld alá, ég felé tűnt?
Nem jön velem.”

Ez a „*nem jön velem*” is kettős csapással csattan a pillanaton. Mert ez a *római pillanat* s a RÓMAI PILLANAT egy *fordított* nászút ideje. Az AZUTÁN már idézett zárómondatának párja, az egymásra ítéltettség nyitánya. Egy fordított nászút, amelyen egy – jelen lévő – be nem teljesíthetőnek érzett szerelem nem kezdődik, hanem – véget ér. Két másik, egy halott és egy tetszhalott – távollétében felerősödve – újra élni kezd. A hajukba kapó „*adriai szél*”-lel kezdődik, hogy – előre tudva és kikerülhetetlenül – a sienai Campo „*rótfényű kagylójába*” zárva „*szerelmük búcsújával*” végződjék. Azzal a végzeteszerű *nemmel*, amelynek épp ott kell felcsattannia, ahol „*valami nagy és szikrázó igen / pattant*

ki [...] az idők szüzi mélyén”. És ez a bújratott s mégis brutális (bár egy zseniális nyelvi találattal enyhített) *nem egyáltalában nem „szüzi”*: sokszoros hűnbeesésünk sokszoros szemérmellen csupaszsága lobog mögötte. Itt élet és költészet mindig kettős igazságának mindig lappangó kibékíhetetlensége majdnem kibírhatalanul jelenvalóvá lesz. A vigasz – „*a mi nyarunk múlása nem mulandó*” – a költészet, tehát az „örökkévalóság” szintjén mélységesen őszinte és igaz; de semmi sem takarhatja el előlünk (kivált az érintett előtt), hogy az élet, a mindennap, az „idő” szintjén mégis – hazugság. Ha „kegyes” is. Aki a szerelmet ismeri, tudja: annál inkább, minél kegyesebb. Amit a rácsapó újabb kétértelműség is megerősít: „*Ha otthon leszünk, ne sóhajts: „Hová szállt?”*”... Mi? Siena csodája? amelyet elhagytunk? vagy a kettőnk csodája, amelyet mindkettőnknek el kell hagynunk? vagy az egymásra ítétség, amely alól felmentést kapunk? A római pillanat nem emelhet ki a „*kettős örvény*” *múlhatatlanságából*. A versciklus közepén, mintegy a keresztútján nemhiába áll a nagy Cusanus-vers: „*ellentétek keresztelési pontja*”.

De hát se felhatalmazásom, se érkezésem nincs rá, hogy itt megpróbáljam megírni a megír(hat)atlant, amit csak egyvalaki – „*ez az egy ember*” – írhat meg (mint minden megírásra érdemeset). De hiszen valami meg is íródott belőle (mint e folyóirat jelen számában olvasható). Az AZUTÁN azutánjának nyitánya. Amely, gondolom, elvezet – Szentendrén és Kondoroson, tornácon és paraszti padon át – e római pillanat felé. Ha el nem érhet is addig. Még kevésbé ahhoz a végső pillanathoz, amely az egész emlékezet- (nem emlékezés-) regény záróköve lett volna. Mégis ismerem ezt a pillanatot, majdnem úgy, mintha olvashattam volna. Pista – a legutóbbi időben – mint nyilván más barátainak is, többször elmesélte, hangjában mindig azzal a györrő tudattal, hogy neki e betetőzésre már nem futja az időből (illetve abból, ami egyes külön emberi testünkbe záródik belőle).

Az időből, amely az élővel együtt kanyarog, hogy egyszer csak megálljon vele. A halál a bennünk megállt idő. Ez az idő gátat épített e szinte megállíthatatlan műfolyam folytatása elé, mely feltorlódva magasra csap e gát előtt. De ez a mű eleve – vagy legalábbis előre láthatatlan kibontakozása folyamán egyre inkább – arra volt *üelve*, hogy ha már *egy ember* életét mindenestül magába foglalja előre-hátra áramló saját idejével, magába foglalja a halált is. Amely sosem a befejezés, mindig a befejezetlenség. Akár mikor következik is be. E „*parvus mundus*”-on,

„*melyben találkozót al újra s újra
a halhatatlanságnak a halál.*”
(NICOLAUS CUSANUS SÍRJA)

Vas István versei és regénye(i?) téridejében szakadatlanul az eszmék és szerelmek keresztelési pontjain állunk. A választások, választhatóságok és választhatatlanságok már-már kibírhatalan szellemi forgószelében. Az a sok ember, aki közül *ez az egy ember* való, s *ez az egy ember*, aki a sok ember egyike, állandó helycserés körtáncokban vagy inkább lovagi (és korántsem lovagi) viadalokban úzi-hajtja egymást, miközben sorsuk hol menthetetlenül eggyé kovácsolja őket, hol menthetetlenül kimozdítja őket egy-

máshoz rendelt helyükhől. A szerelem, ez a szignifikánsan „egyemberi” médium folytonosan újra összefonódik és folyton szétválk a „sokemberi” sorssal-sorstól, ami a történelem. Halálnak és halhatatlanságnak ezek az iker címerállatai.

Az idő metszeteiben a szerelmek is újra meg újra „találkozót adnak egymásnak”. A szerelmeket keresztező szerelmek. A szerelmek mögötti szerelmek. A szerelem ellen forduló szerelmek. A más szerelmeken keresztül kiküzdött szerelem.

A NEHEZ SZERELLEM írójának (és/vagy hőségének) minden szerelem *nehéz*, minden szerelem *amor fati*, nemcsak „végzetes” szerelem, hanem a *végzet* szerelme: az első szerelem és az első szerelem halálának végzete, amely minden továbbit irányít, bonyolít, meghatároz.

Leplezetlenebbül (miközben mégis folytonosan a szöveghe hekódolt lepel védelme alatt) talán még az oly szókimondóvá, szabaddá, szabadossá, durvává (ahogy tetszik) vált huszadik század közepi európai irodalomban sem beszélt senki a szerelem legdrasztikusabb és legmagunkra hagyóbb paradoxáiról, potenciáról és impotenciáról, előbb a család árnyékát is tagadó, majd éppen a család elől menekítő hordély drámai színjátékáról, a hűségért elkövetett hűtlenségről, halmozott kalandokról és a vadromantikáig elmenő halottidézés fantasztikus, szinte köznapi és már-már szentségtörő erotikájáig, amellyel az önkielégítés tabuját egyszerre köznapivá és fantasztikussá realizálja (nem tudom kevésbé paradox módon megközelíteni az AMOR REDIVIVUS című vers [1989] és az AZUTÁN egyes részletei [1990] együttes olvasatának hatását). Rousseau és Novalis váratlan találkozása egy huszadik századi irodalmi boncasztalon nem kevésbé szép és minden realizmusában sem kevésbé szürrealista, mint Lautréamont híres metaforája, amelyhez hasonlítom.

Vastól hallottam először, még a regény eredeti megjelenésének éveiben, Lawrence Durrell ALEXANDRIAI NÉGYES-éről, amit hivatásos lektorként olvastott. Sok dicséréte mellett nagyjából fanyalogva beszélt róla, azt is elmondva, hogy nem javasolta kiadásra, pedig talán éppen most – már és még – talán nálunk is megjelenhetne (mintegy tíz évre rá, 1970-ben meg is jelent). Ahogy mesélt róla, s ahogy aztán magam is elkezdtem olvasni, nem értettem idegenkedését, kiváltképp nem a negatív lektori jelentést. Most úgy érzem, jobban értem. Túl azon, ami Durrell regényében sokszor súrolja az egzotikus giccset – ami Pista izlését könnyen felborzolhatta –, lehetett e fanyalgásban és döntésben valami önösebb is. Úgy érezte, hogy amit ő az ELVESZTETT OTTHONOK-ban elkezdett, és minir monumentális tervezetet fel is vázolt, még inkább magában hordozott, ahhoz hasonlót – éppen leglényegesebb alapjaiban hasonlót – valószínűleg meg a maga egészen más tárgykörében (mégis rokon témakörében) Durrell – silányabban, kicsit le is járva előre, legalábbis megnehezítve egy mélyebb és hitelesebb megvalósítást. (Kivált, az angol után a mi örökös hendikepként átélt, magába zárt irodalmunkban.) Különösen megzavarhatta a Freud-idézet, amely a Durrell-regény első kötetének mottójaként áll, amelyet, hármily jól ismerte is Freudot, valószínűleg ő sem ismert, hiszen nem a mester egyik művéből, csak egy levélből való: „Lassan hozzászoktam a gondolathoz, hogy minden szexuális aktust úgy tekintsek, mint amelyben négyen vesznek részt. Erről még sokat fogunk beszélni.”

Vas nem „hozzászokott a gondolathoz”, hanem éppen gyötrelmesen és kikerülhetetlenül szembekeverült vele, mint sorsával (a sorsunkkal). A *keltás örökség* mindig új alakot

öltve áll előtte. S olykor nem is kettős. A RÓMAI PILLANAT egy-egy egyszerű (egyértelmű) verssora új távlatot kap az AZUTÁN lapjain. S ebben a távlatban felrémlik nemcsak a később megírt, hanem a megír(hat)atlan is. Idéztem már a ciklus második versének befejezését, mely szerint „*akivel együtt reméltünk*” – „*nem jön velem*”. De itt még valaki van, aki nincs jelen. Két jelen nem lévő között hangzik el a megszólítás (egy másik versben): „*Milyen szép, hogy ide eljöttél.*” De miért? Mikor „*ez az út csupa húcsúzás*” és „*őrizni hiába akarom*”. (De akarom, ha hiába is.) És mert „*Rómában is legszebb a rom*”. És minden elválás egy Róma-pusztulása. *Tündöklés és bukás*. Mint Vas István egyik (egész művére és szemléletére, saját vallomása szerint) legnagyobb hatású olvasmánya, a nagy Gibbon-könyv címében áll. S amely hatás itt, a „tethelyen”, az inkriminált Rómában minden eddigénél jobban felerősödik.

Az AZUTÁN – a római pillanat előtt – a szerelmi együtteseknek egy folytonos szorongásban lévő sajátos operai formációját váltja regénnyé. A szopránnal, a mezzóval és az alttal szemben egyetlen férfihang remegő hasszusával. S az egyik, a hangnemet meghatározó hang az alvilágból szól ehhez a fordított Don Juanhoz.

„*Erről még sokat fogunk beszélni*”, idézi Durrell Freudot. Ennek a beszédnek, ennek a diskurzusnak egyik kiemelkedő változata az AZUTÁN.

AZUTÁN – de hiszen mindig *azután* vagyunk: a mások halála után. És *azelőtt*: a magunk halála előtt. Vas István a regény címét Thomas Hardy saját maga fordította versének címéből vette (AFTERWARDS), amely a maga *azelőttjében* idézi meg saját *azutánját*, életünk ez egyik alaphelyzetében. A regény szinte végigzongorázza Hardy strófáinak vibratós refrénvariációit: „*Ha majd remegő ütlétem után...*”, „*Ha eljön az alkony...*”, „*Ha elmúlok egyszer...*”, „*Ha meghallják, hogy végül elcsöndesedtem...*” – s végül: „*Lesz-e, ki szól, ha...*” A legközelebb álló lény távozása *utánját* beszélve, a diskurzus a beszélő halála előtt szólal meg. Egyszerre két harangkondulásra „figyel”. A „*ha majd...*” még „*remegő ütléte*” a *ha* nélküli *márta*, amely ezt az ittlétet szinte mindenestül meghatározza. Hiszen az *azután* mindig és minden körülmények között az írás idejének a határozója is. Mindig *azután* írunk valamit, hogy már megtörtént, amit írunk; és mindig *azelőtt*, amit ténylegesen megírunk. Írásunk tárgya a múlt, formája a jövő. S az írás aktusában a kettő egyetlen jelen idővé válik. Miután minden modern regényíró arra kényszerül, hogy saját *modellt* alkosson a közvetlenül ábrázolhatatlan *idő* számára a sok más és a sok lehetséges létező után, ez a Vas István-i idő ennek a hármass szerelemnek múlt-jelen-jövője, amely hirtelen „*metszetekben*” vágódik össze: a jelen a jövőben van, és a jelennek sosincs jövője.

Mikor, mint hetek óta többször, félve résre nyitottam a kórterem ajtaját, a szokásostól eltérően, senki mást nem találtam bent. A másik két ágy megüresedett. Ómellette sem sürgött sem Piroska, sem Anikó. Nővér se foglalatzkodott körülötte. Amióta csak itt feküdt, a hozzásegődött, megkínzott karjával szinte összebilincselte infúziós állvány is gondolatnyival távolabb vesztegelt az ágytól, mintegy elválva róle, értelmetlenül. Csak egyedül – mindenestül egyedül – ő feküdt az ágyon. Szintén eltérően a szokottól. Az eddigi torziós helyzetek helyett, amiket *szűk mozgási erőterében*, a különböző irányú fájdalmakat kikerülni igyekezve felvett, most tökéletes szimmetriában, az ágy köze-

pén, kiegyensúlyozottan, mozdulatlanul, hanyatt. Mintegy egyenletes (vagy annak ható) lélegzésének grafikai ábrájaként. Nyugodtan aludt. Szál tulipánomat betettem a vázába, kiléptem, csendben behúztam magam után az ajtót. Leültem a folyosón. A nagy csendben szorongásom is elcsendesedett. Most sem dönthetem el: azért-e, mert valóban úgy éreztem (akkor úgy éreztem, hogy úgy érzem), hogy talán, talán mégis megint beállt némi javulás, s az utolsó napok gyötrelmei után megint elkövetkezik még egy enyhültebb időszak, mint mikor – nem is oly régen – még mosolyra is furotta már halálra mintázott szoborarcából; vagy azért-e, mert annyi kínlódás után immár nem következik újabb kínlódás. Vártam. Egészen bizonyosan: arra, hogy felébred. S hogy a külvilághól való küldöttségem – mint eddig néhányszor – egy-két szó erejéig megint kiemeli a betegség kontextusából, s egy-két pillanatra még az élet kontextusába helyezi vissza: ahol irodalom van, idő van, politika van, ahol még egy *másik* diskurzus folyik, mint amit ő folytat a halálról a maga szintaxisában és grammatikájában. A folyosón ülve visszaidéződött bennem az a néhány ritka alkalom, amikor ez a *másik beszéd* jelenlétemben még néhány percre magához tudta hódítani, egyszer még egy pajkos tréfaig, egyszer egy hozzám intézett felejtethetlen kedvességű szóig is. Közben mégis megint növekvő szorongással. Mióta ilyen nagybeteg, ez egyetlen alkalommal maradtam volna vele egyedül. A hozzátartozói, női közvetítő közeg nélkül. Ha felébred, nemcsak, nem is elsősorban szavakra van szüksége. Tételes segítségre és feledtető gyöngédségre. Néhány kortyra, a hajlott szárú üveg szívószállal cserepes ajkának sarkában. Az ágyruhák és a test megmozgatására. A bódító női hangokra. Már több mint egy órája ültem kint a folyosón. Ötpercenként újra benéztem. Csendesen aludt. Végül nem maradhattam tovább. Gondoltam, másnap újra eljövök. Két óra harminc-egynéhány perc volt. Másnap tudtam meg, hogy aznap hat órakor, anélkül hogy felébredt volna, úgy, ahogy én láttam, megenyhülsen, alva, mozdulatlanul végleg eltávozott.

•

A regényben *kétszer is majdnem ugyanúgy* leírja az Eti halálát megelőző percekét és a halott megenyhült arcát. A *kétszeri* leírás közti *különbségek* – melyek, bár részben az emlékezet variabilitásának ábrázolásai, csak *ábrázolásai* ennek, s nem lehet őket az író ténylegesen labilis emlékezetének számlájára írni, sokkal inkább tudatos írói gesztusnak kell tartanunk – megérnének egy külön elemzést. Itt erre nincs mód. Csak az ELVESZTETT OTTHONOK változatából idézem fel ezt: „*A ravatalon [...] arca visszanyerte régi bátorságát, okosságát, büszkeségét. Mintha csak fellépése lett volna, mintha csak a nyugalmat és mozdulatlanságot is el akarta volna táncolni egyszer.*” Ilyen volt az az arc is, amelyet én még az élön utoljára láttam.

Talán ugyanaz volt leolvasható róla, amit – mint a MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ? leírásváltozatában olvasható – Eti halála után, a ravatalon látott arcával szemben érzett: „*Istentől sem akartam semmit.*”

•

Az AFTERWARDS utolsó strófájának kérdése a fordítóé is. (Máskülönben mért kölcsönözte volna innen utolsó művének címét?):

„*S lesz-e, ki szól, ha kong a sötétben a búcsuharang,
És miután zengése a szélben egy pillanattig szünetelt,
Hallatik újra, mintha újonnan kondul a hang:
-Most nem hallja már, de míg él, ugye, erre figyelt-?*”

Most – egy pillanatra szünet után – mi is halljuk az újonnan konduló hangot. S igyekszünk figyelni rá. E harangkondulásokra oly zajosan képtelen időkben.

•

Bár közvetlen utódja sem biológiai, sem szellemi értelemben nem maradt. Gyerekekben csak a nagyobbacsákat kedvelte. A költészet Zeusz-fejéből teljes fegyverzetben kipattant, már felnőtt költő-fiakat és -lányokat. Akikre rendre ő *figyelt fel* a sorakozó nemzedékekben. Így sereglettek köré a Ferencek, Pisták, Lászlók, majd a Szabolcsok, Zoltánok, Győzők, a Zsuzsák és Flórák. A magyar költészet legjáva fiataljai köszönnek neki valami pótolhatatlant. Gyermeki ragaszkodással.

Görgey Gábor

TESTÜNKBEN A VÁROS

Vas Istvánnak

Valami idegenség nő belül
a húsból rakott városban, a testünk
falai közt, hol egyre üdögélünk.
Langusztát és vörösbort szopogatva.

Beköltözött belénk a tenger is,
bennünk tajtékzott az a sziklapart,
a kék öböl felcsapott a szívünkig
s otthagya színes hordalékait.

Felejthetetlen ízű nyár. A térre,
a fehér térre emlékszel-e még?
Kövei itt szikráznak mellkasomban,
bordák ziháló pergolája mélyén.

A kávéház a régi kikötőben,
hová teádnak illatán beúszott
pár lassú, ódon velencei gálya,
megrakva ágyúval és mazsolával:

e kávéház még bennem illatoz,
ha teapára csap orromba – s látom
asszír fejed mögött, oszlopszegélyen
szép Ijübnimira nyíló ajakát.

Érzéki architektúrában élt
belül, a pórusokban és erekben:
miénk volt akkor az a testi város.
De ahogy romlanak a zsigerek,

ahogy a szív, tüdő, anyagcsere
gyengül, úgy omlanak a húsfalak,
s nő bennünk valami nyirkos, homályos
idegenség. Olyan, mint a halál.

Sumonyi Zoltán

SZENTENDRE, 1991. AUGUSZTUS

Szentistvánozás

A játék nem nagyon ment. Felemás
indulatokkal indult: hogy a sráb
– a naptévéseké – ha már kijött,
forgasson-e? A két tábor között
(IGEN és NEM) Piroska tétován
réblábolt, hogy: lássuk he, igazán
egyik vendég jogát sem sértheti...
Míg végül győztünk, „játékosai” –
s a tévések el. Hanem ott maradt
a kőasztalnál, a hársfa alatt
az árnyékuk, s ez elég lehetett
– mitől Timár s Lukácsy rettegett –,
hogy szétverjék a játékot – Somos
elűnva ezt, váltott: Tán Pista most
koccint a Szentatyával. – Meglehet
– kapott Lux rajta – Babilon felett
vitatkoznak, hogy a Parázna Dög...
S akkor motorzaj, ajtó – Pista jött
a kerti úton: vászonöltönyén,
kalapján sárga-barna nyári fény
s botján, ahogy kacsázva baktatott. –
Milyen volt?! Tényleg vitatkoztatok?
Vitatkoztunk?! Haha! Ez isteni!
Csak pár latin szót mondhattam Neki.

Szigliget, 1992. január 28

Fodor Géza

EGY VERS KERESÉSE

1961–62 a döntő olvasmányok évada volt. Érettségi után, egyetem előtt tíz hónap egy könyvraktárban – még a magamfajta könyvesbolt- és antikváriumjáró fiatalembernek is a nagy felfedezések sorozata. Körülöttem polcokon és stószokban a magyar könyvkiadás többévtényi készlete. Tíz hónap felszabadult, tanrendbe és határozott célokba nem fogott, szertelen, mámoros olvasás. Lírában a legnagyobb felfedezés, a legszemélyesebb élmény: Vas István költészete. Volt még az 1957-es TEREMTETT VILÁG-ból is pár példány, de azzal kevésbé tudtam kontaktust teremteni; a RAPSZÓDIA EGY ŐSZI KERTBEN fogott meg inkább, az éretlen-koravén tizenennyolc évest az ÖTVEN FELÉ. Básti csellóhangján képzeltem el, hallottam magamhan – ahba voltam beleesve akkoriban –, s nagyon bástisan igyekeztem felolvasni annak, akit szerettem. Igaz – lehet, hogy nem is olvasással kezdődött. Talán az EGY SZERELLEM HÁROM ÉJSZAKÁJA volt a nagy találkozás, a Petőfi Színházban. Szinte minden dala-verse kultúrám alaprétégehez tartozik, fordulataik utalásrendszerem alapszókiincsenek részei, s ma is különleges érzelmi melegséggel töltenek el. Az olaszországi utazásról szóló dalból érintett meg először az Itália-mítosz, a nagy, örökletes északi Itália-vágy. „Csak te és Velence” – hívja elő tudatom mélyéről máig is Itália képzete a sort; bár ma, érzelmi dolgokban gyanakvóbban, hajlok rá, hogy Velence akkor alig volt több számomra vakszövegnél, a „Csak te és...” volt a lényeg, s valószínűleg Koppenhága sem hatott volna rám hűvösen. De hát Velence állt ott. S ehhez jött hozzá kisvártatva egy nem Vas István-élmény, az UTAS ÉS HOLD-VILÁG, majd újra tőle egy kötet, a RÓMAI RABLIÁS, az 1947-es RÓMAI PILLANAT anyagával, meg az ESŐ ÉS TRAMONTÁNA új verseivel. Ehhől a Róma-versek fogtak meg a legerősebben, az 1947-es Velence-versekben inkább a történelmi-politikai dimenziókra rezonáltam, mint a város élményére. De aztán jött a HÉT TENGER ÉNFKE, s hároméves heveny ÖRÖK BARÁTAINK-olvasás után hosszú időre egy új műfordítói világba zárkóztam be. Itt nem az volt az alapélmény, hogy hihetetlen bőségben zuhog rám a világművészet, hanem hogy úgy árad el bennem egy mindent magához hasonító intonáció, lassan átjárva és felmelegítve, mint a legnemesebb konyak. Egy csapásra heleszerettem a Labé-, Du Bellay-, Ronsard- és De Magny-fordításokba, de mindenekelőtt a GALUPPI-TOCCATÁ-ba Browningtól. Ismertem persze Szabó Lőrinc fordításában, de nem hatott rám, most azonban „Básti-hangon” hallottam. Primer zeneiség, tematikusan megannyi kultúrélmény: megint csak a zene, aztán a XVIII. századi Velence életformája mint mitológéma (ráadásul akkoriban olvastam Szabolcsi Bencétől az EURÓPAI VIRRADAT-ot is), művészet, tudomány és élet viszonylatrendszer, művész és közönség, művészet és megértés, s mindennek tetejébe az elmúlás, az öregedés, a halál élménye – mi kell még a koravén esztétaléleknek?

De „nem múlik el az a láz”, az EGY GALUPPI-TOCCATA Vas István fordításában máig legkedvesebb verseim közé tartozik, a zsigereimben él, mint Mozart és Verdi zenéje. Amikor felmerült, nem írnék-e én is valamit Vas emlékére, rögtön tudtam, hogy – noha a drámafordításai közül volna kézenfekvő témát választani, és noha nem tartozom az esztétáknak ahhoz a típusához, amelyik foglalkozásának tágas elnevezése által

ösztonözve úgy érzi, hogy minden művészethez ért, és kompetens valamennyiről nyilatkozni, s csak erős személyes motiváció hatására merészkedem a költészet területére – ha egyáltalán meg tudok szólalni valamiről, az csakis a GALUPPI-TOCCATA fordítása lehet

Azt a kötetet veszem elő, amelyből a leggyakrabban szoktam olvasni, a Szerb Antal-féle SZÁZ VERS-et. De most nem adhatom át magam olyan hedonista felelőtlenséggel a verszenének, mint máskor, s rögtön fel is merül a kérdés, hogy az 1944-es publikálás után, később nem történtek-e változások a szövegben. Ötletszerűen a Móra Ferenc Könyvkiadónál A világirodalom gyöngyszemei sorozatban 1960-ban megjelent ANGOL KÖLTŐK ANTOLOGIÁJÁ-t veszem le a polcra, és sok apró eltérés mellett, amely a magánhangzók hosszúsága, az egybeírás-különírás tekintetében a mindennapi nyelvi normához s az akadémiai helyesírási szabályzathoz közelíti a vers hangtestét és írásképét, három lényeges változást találok. A 22. sorban a „*Boldog voltál?*” kérdésre felelő „*Igen*” helyett „*Boldog*” áll, a 35. és 43. sorban a „*Hamu, halál*” helyett pedig „*Por és hamu*”, az előbbi esetben magyarosabb, az utóbbiban pontosabb és idiomatikusabb lett a fordítás – Szabó Lőrinc is így oldja meg e helyeket –, a harmadik eltérés azonban meghökkenítő. A SZÁZ VERS-ben olvasható szöveg pontosan követi Browning eredetijének „szereposztását”: az 1.-től a 19. sorig a vers fiktív beszélője szól, aki azonban a továbbiakban különböző „szereplőket” is megszólaltat, a 20–23. sorban meghatározott zenei kompozíciós fogásokat, a 26–27. sorban egy velenceit, valakit Galuppi hallgatóságából, a 35. élen álló „*Por és hamu*”-tól a 43. élen álló „*Por és hamu*”-ig pedig magát a toccát, illetve azon keresztül a zeneszerzőt heszelteti – az egyes szerepek elkülönítését korrekten kitett idézőjelek segítik. Az antológiában lévő szöveg azonban a leghosszabb idézetnél, Galuppi „szólamánál” érthetetlen változást mutat: a 35. sort nyitó idézőjel a sor végén rögtön és váratlanul bezárja az idézetet, a következő hétsornyi szöveget indirekt módon az egész vers beszélőjének engedve át, csak a 43. sort kezdő „*Por és hamu*” kerül majd újra idézőjelbe, s jut így Galuppinak. A vers szellemi tetőpontja, a beszélő és az általa képzeletben megszólaltatott zene/zeneszerző nagy dialógusa rejtélyes szerepcseré következtében értelmet vált. Most már minden odahaza fellelhető szövegközlést lekapkodok a polcra, majd fel a Széchényi Könyvtárba, és előttem állnak a fordítás útjának azok a fő állomásai, amelyek első nekifutásra az eszembe jutottak: a SZÁZ VERS első és második kiadása (1944, 1957), Cs. Szabó antológiája, a MÁRVÁNY ÉS BABÉR (1947), AZ ANGOL LÍRA KINCSESHÁZA (1958), az ANGOL KÖLTŐK ANTOLOGIÁJA (1960), Browning: TÉBOLYDA-CELLA (1972), ROBERT BROWNING VERSEI (1981), a KLASSZIKUS ANGOL KÖLTŐK (1986) és persze a HÉT TENGHER ÉNEKE egymást követő kiadásai (1955, 1957, 1962, 1972, 1982). A SZÁZ VERS első kiadásában s a MÁRVÁNY ÉS BABÉR-ban közölt szöveg lényegében megegyezik. Apróbb javításokon túl a HÉT TENGHER ÉNEKE első, 1955-ös kiadásában változik a 22. sor, „*Igen*”-je „*Boldog*”-ra, s a 35. és 43. sor „*Hamu, halál*” formulája „*Por és hamu*”-ra, viszont ekkor jelenik meg a hibás idézés is. Ezt a szövegállapotot rögzítik a kötet újabb kiadásai is. Sajátos hibrid azonban a SZÁZ VERS második kiadásának a HÉT TENGHER ÉNEKE második kiadásával egy évben megjelent szövege, mert a „*Boldog voltál?*” kérdésre adott válasz esetében már alkalmazkodik az új, „*Boldog*” változathoz, idézés tekintetében viszont az első kiadást, illetve – kétnyelvű kiadvány lévén – a párhuzamosan közölt eredetit követi, s míg a 35. sorban megtartja a régi „*Hamu, halál*” alakot, addig a 43.-ban az új „*Por és hamu*” változatot adja. Mivel Browningnál mindkét helyen „*Dust and ashes*” áll, ez a vegyes forma duplán érthetetlen. Fordítói szándék vagy a szöveg-előkészítés

véletlenül rejlik mögötte? Ehhez képest tiszta eset a TÉBOLYDA-CELLÁ-É, melynek válogatója vagy a SZÁZ VERS első kiadásához, vagy a MÁRVÁNY ÉS BABÉR-hoz nyúlt vissza, mert egységesen a korábbi – kevésbé megoldott, de idézőtechnikailag pontos – szöveget közli; így fordulhatott elő, hogy 1972-ben a fordítás két különböző kötetben – a HÉT TENGER ÉNEKE negyedik kiadásában és a Browning-válogatásban – két különböző változatban jelent meg. E kivételes esettől eltekintve a különféle szempontú válogatások, antológiák szövegközlései 1955 után alapjában véve a HÉT TENGER ÉNEKE valamelyik kiadását követik, ez érthetővé teszi a hibás idézés rögzülését, megint csak érthetetlen viszont, hogy a Lyra Mundi sorozat 1981-es ROBERT BROWNING VERSEI-be és az 1986-os KLASSZIKUS ANGOL KÖLTŐK-be hogyan került vissza a „*Boldog voltál?*” kérdésre adott helyesebb – „*Boldog*” – válasz helyett a magyartalanabb „*Igen*”. Ha a zűrzavarból a HÉT TENGER ÉNEKÉ-hez menekülve keresnénk bizonyosságot, úgy annak utolsó, az életműsorozatban megjelent kiadása, tehát az ultima manus-változat újabb meglepetéssel szolgál. A hibás idézés töretlenül folytatja a korábbi kiadások hagyományát, ám míg a 35. sorban tartja magát a későbbi, helyesebb „*Por és hamu*” megoldás, addig a 43. -ban váratlanul visszaáll az első, negyvenes évekbeli változat: „*Hamu, halál!*”. Ez fordítottja annak a vegyes formának, amely a SZÁZ VERS második kiadásában található. Megint az a kérdés: fordítói szándék vagy a szöveg-előkészítés véletlene, mit véletlene?, most már ördöge rejlik mögötte? Sz az ultima manus-változatot kell-e véglegesnek, autentikusnak tekintenünk? Ellene szól, hogy a 22. sorban nyilvánvaló sajtóhiba van: mivel a sor túl hosszú, törik, ám alá kerülő vége nagybetűvel kezdődik: „*Hát te boldog Vagy-e még?*” Persze a levonatban könnyen átsiklik a tekintet egy ilyen apró sajtóhiba felett – de hogyan tör fel évtizedek távolából az új, véglegesnek tetsző megoldás közléseinek egymásra rakódott rétegei alól az első változat, s foglalja vissza fél helyét, szétzilálva a költői struktúrát is? Mi ez? Az említett ördög? Vagy fatálisnak látszó, de triviális véletlen, amelyre egészen köznap magyarázat adódna, ha ismer-nénk? Vagy a tudattalan játéka, mélylélektani inyenccség? Vagy Vas István mindvégig kereste a legerősebb megoldást, 1957-ben is, 1982-ben is direkt fokozással helyettesítve az idiomatikus formula megismétlésének, visszatérésének közvettebb, esztétikaibb, de éppen ezért talán kevésnek érzett effektusát, előbb a formuláris változat objektív ítéletszerűségének, később a halál expressis verbis megidézésének szubjektív rettenete irányában? Aligha fogjuk valaha is megtudni.

De nemcsak az utolsó váratlan és talányos fordulat ejtethet zavarba, hanem a legtávolabbi múlt is. Mivel a GALUPPI-TOCCATÁ-t nem tekintem par excellence szerelmes versnek (Vas sem vette be az ötvenes években szerkesztett szerelmi antológiájába, a VALLOMÁS-ba), a SZÁZ VERS-et megelőző kötetbeli megjelenésének valószínűségét la-tolgatva eszembe sem jutott a Képes Géza–Radnóti–Szemlér Ferenc–Vas-féle 1941-es SZERELMES VERSEK-ben utánanézni. Réz Pál azonban kevésbé rabja elvi megfontolá-soknak, s egészséges pragmatizmussal leemelte a polcra a könyvet – hát benne van. Ez az eddig elsőnek bizonyuló kötetbeli közlés végképp összezavarja a képet. A szö-veg megegyezik ugyan a SZÁZ VERS-ben olvashatóval, de az idézés – hibás. Mint 1955-től (a TÉBOLYDA-CELLA kivételével) mindvégig. A fordítás tehát rossz szerepezéssel je-lent meg először kötetben. Szerb Antal és Cs. Szabó antológiájában Browning eredeti-je szerint kijavítva, helyesen szerepel (ez a változat bukkan fel egyszer később a TÉ-BOLYDA-CELLÁ-ban). 1955-ben Vas számos kisebb-nagyobb javítás mellett idézés, „sze-reposztás” tekintetében rejtélyes módon Szerb Antal és Cs. Szabó javított, helyes szö-vegközlése ellenére visszatér az első kötetbeli megjelenés hibás változatához, s ez rögz-

zódik a továbbiakban. Mi történhetett? Egyszerű és egyszerű, csak éppen következményeit tekintve messze ható figyelmenlenség? De hogyhogy Vas sohasem vette észre? Vagy versértelmezési hiba? De ha olyan lenyűgözően okos költő, mint ő, félreírhatta is Browningot, önmagát, a fordítás révén megszülető saját versét semmiképpen sem érthette félre. Mi hát a vers új koherenciája? De minden interpretációs kérdést eleve elbizonytalanít a legalapvetőbb kérdés: van-e egyáltalán Vas István GALUPPI-TOCCATA-fordításának autentikus szövege?

Mit mond az eredeti, a Browning-vers? Kockáztassuk meg a botrányos eljárást: explicitálni a vers vélhető „gondolati tartalmát”! Egy fiktiiv személy, a költő képzeletbeli kortársa, egy angol úr, aki még sohasem járt Anglián kívül (Browning a verset éppen-hogy Olaszországban írta), s akinek kedvelt időtöltései közé tartozik a természettudományokkal való foglalatosskódás, szobája magányában valamilyen módon megjeleníti a maga számára Galuppi klavikordzenéjét. Az a legvalószínűbb, hogy a kottát olvasva – ha félreértene, mondja, nemcsak süket volna, de vak is. (A XIX. század közepén Galuppi nem szerepelt a hangversenyek műsorán, s a klavikord sem volt már használatos. Maga Browning, tudjuk, kivételes mértékben képzett volt zeneileg, tanult zeneszerzést, énekelni, zongorázni, hegedülni és csellózni, tudott kottát olvasni, hallotta a kottát. Egy levelében beszámol arról, hogy egyszer birtokában volt két óriási kéziratkötet, amely szinte kizárólag Galuppi-toccatákat tartalmazott, s egy Brownin-gékat Olaszországban meglátogató amerikai irodalmár arról tudósít, hogy a költő játszott Galuppi orgonán.) Mindenesetre a képzeletbeli angol úr képes arra, hogy klavikordhangzás szerint megjelenítse magának Galuppi zenéjét – a toccata itt aligha a zeneszerző valamely konkrét kompozícióját jelenti, sokkal inkább klavikordzenéjének „ideáltípusát”. Megérti vagy félreérti a zene jelentését? Noha bizonyos benne, hogy megérti, hogy helyesen érti, ez mindvégig kérdés a versnek. De attól, amit kihall belőle, nehéz lesz a lelke. A régi zene által megelevenedik képzeletében a XVIII. századi Velence, a valószínűtlen város és a mitologikussá lett életforma. A másodiktól a nyolcadik szakaszig kérdések sorjáznak: csakugyan olyan volt a valóság, az élet, amilyen a zenéd révén előttem megelevenedik? Így éltek egykor Velencében? Ilyen volt a karnevál: így hajszolta a gyönyört az ifjúság, ilyen örökös volt a maszkabál, ilyenek voltak a hölgyek, így viselkedtek, amikor játszottál nekik, ilyen méltósággal ültél a klavikordnál? S főleg: ugyanazt mondta nekik a zenéd, amit nekem? A feszültség-oldás, hogy „meg kell halni”? A szeptim, hogy az élet nagy feladat, de próba szerencse, azért megpróbálhatjuk? S a zenei formulák párbeszéde, hogy „Boldog voltál?” – „Boldog.” – „S még most is boldog vagy?” – „Boldog. És te?” – „Akkor még több csókot!” – „En hagy-tam abba, akinek millió is kevés volt”? Mindezt tényleg mondja, mondhatja is a zene, vagy csak az angol úr hallja ki belőle? Van a harmadik szakaszban egy sokatmondó mozzanat: „Ay, because the sea's the street there; and 't is arched by... what you call / ... Shylock's bridge with houses on it”. Hogyan? Galuppi, a „Buranello” nevezné a Rialto hidat Shylock hídjának? A közhevetésen formailag is fenn kell akadnunk: a főmondat valóban átível az elsőből a második sorba, mint a híd a Canalén, s az ív közepén mintegy kiemeli az árulkodó kérdést, mely szinte rámutat az amúgy is látványos enjambement-ra – árulkodó a kérdés, mert arra utal, hogy az angol befogadó ruházza fel jelentéssel az olasz zenét. Aztán a képzeletben megelevenített zene által inspirált képzelet azt is elképzeli, amiről a zene már végképp nem beszélhet, mert éppen ő neki az életben betöltött helyét illeti Velencének a nagy élet mámorában élő népe, mely kegyes leereszkedéssel hallgatott el, amikor Galuppi a klavikordhoz ült, a műsor befejeztekor

elismeréssel adózik a muzsikusnak teljesítményéért, mely „*good alike at grave and gay*”. Felismeri és tudja értékelni a valódi mestert. S noha rögtön arra fordul a szó, hogy odahagyják a gyönyöréért, a szórakoztató zenét az életet jelentő szórakozásért, mely élet így szubsztanciátlan, felszínes, mégsem utal semmi sem arra, hogy ne értenék meg Galuppi zenéjét, hogy *közönségként* méltatlanok volnának hozzá. Miért is? A velencei nagy élet – esztétizált, esztétikai élet: érzékeny és fogékony minden művészé, az esztétikai szférában kiteljesedő és lezáruló megnyilvánulásra, anélkül hogy az esztétikai élményeknek következménye volna rá, anélkül hogy ezek elmélyítenék, szubsztanciálisabbá tennék.

A vers a tizedik szakaszban sikot vált: az életszerű részletekkel megjelenített velencei karnevál empirikus valósága átvált a történelmi sors dimenziójába: a konkrét társaság, amely az előző sorban még egyenként hagyta el a konkrét helyszínt a szerelmi gyönyöréért, a harmadikban már halott társadalom. Egy „*Bul*”, egy „*de*” jelzi az éles cezúrát, sőt fordulatot, s a beszélő, a képzeletbeli angol úr ekkor – és ettől kezdve – nyomtatékosan érvényesíti saját idejét, szituációját, perspektíváját. Ha nem száll mintegy vissza az időben a zene révén, annak elképzelt eredeti életközegébe, hanem azt a világot halottnak és régvoltnak elfogadva saját életproblémájának („*to take my stand nor swerve*”) perspektívájából jeleníti meg a maga számára Galuppi klavikordzenéjét, akkor az nem a letűnt világot, az egykori elevenséget idézi fel neki, hanem egészen mást mond: az olyan életből, amely nem szubsztanciális, amelyben nincs lélek, csak „*por és hamu*” marad. A lélek halhatatlan, s minden a benne lakozó lélek mértéke szerint maradandó – a fizika, a geológia, a matematika, s noha nincs kimondva, magából az alapheletről, a régi zene megelevenedéséből következően: a zene, azaz a művészet. A dajkáló-tápláló világot túlélő, fennmaradó és új kontextusban megeleveníthető, megelevenedni képes zene megnyugtatja a majd' száz évvel későbbi, természettudományokkal foglalatосkodó angol urat, hogy nem halhat meg. S noha nagyon meggyőzően hangzik számára a Velence fölött kimondott ítélet, még sincs szíve, hogy szidja/megfeddje/dorgálja/korholja azt a világot. Mintha a beszélő, aki hol közvetlenül, hol Galuppi zenéjén keresztül szól magához (hisz feltűnően perspektívája határozza meg, hogy mir hall ki e zenéből), nem tudná kivonni magát a XVIII századi Velence mitológemájának varázsa alól, mely a női szépségben látszik összpontosulni számára. Mintha a „szív” nem volna befogható a fizika, a geológia, a matematika, sőt a zene, mi több: a „lélek” világába, mintha az nem volna képes oly szigorúan megítélni a velencei életformát, mint emez, hanem mintegy észlelné és érzelmileg értékelné, hogy mindenek ellenére mégiscsak élet volt, s közvetlenül rezonálna rá. Mintha mindaz, amivel a fizika, a geológia, a matematika, a zene hozzájárul a „lélekhez”, az ember szubsztanciálissá válásához, nem tudná lényegtelenné tenni a szép élet, a primer elevenség vonzását, pontosabban: a veszteség érzését, amelyet pusztulása okoz. A szív mintha ragaszkodna Velencéhez, s a képzeletbeli angol úr mintha a halhatatlanság ígéretével vagy inkább („*you'll not die, it cannot be!*”) reményével is távolodóban érezné magát attól a közvetlen és intenzív élettől, amelyet Velencének az ifjúságával is összekapcsolódó képzete (10. sor!) szimbolizál, s ezért érezné vacogva, hogy megőregedett.

•

Az angolról magyarra fordítás közismert problémája, hogy tudniillik az angol szavaknak a magyarokhoz képesti viszonylagos rövidegsége miatt szinte képtelenség mindazt a tartalmat belesűríteni az eleve adott versformába, amelyet az eredeti hordoz, a GA-

LUPPI-TOCCATA esetében szélsőségesen kiéleződik, lévén a forma nemcsak eleve adott, de eminensen zenei is. A vers értelmi gazdagságát és zeneiségét egyforma hiven megőrizni, a részletekig-árnyalatokig pontosnak lenni s a verszenét is visszaadni alighanem lehetetlen – valamelyik dimenziót előnyben kell részesíteni, s a másiktól így sokat feláldozni. A vers szellemi tartalma komplex és bonyolult, erősen kontrapunktikus, zeneisége viszont a finom és változatos belső tagoltság ellenére is elementárisan érvényesít egy alaphangot, s ez határozza meg alapélményünket, amelyet elemző újra-meg újraolvasással bonyolultabbá és gazdagabbá tehetünk ugyan, de ha széttagoljuk, megbontjuk, a vers domináns poézisét veszítjük el. Vas István, helyesen, az utóbbi mellett döntött, s a vers telt zenéjét teremtette újra magyarul, lemondva nem egy értelmileg fontos mozzanatról (Mivel az *ÖRÖK BARÁTAINK* első három kiadásában – 1941, 1942, 1944 – nem szerepel a GALUPPI-TOCCATA, csak majd az 1948-as második gyűjteménybe kerül bele, Szabó Lőrinc vélhetően már Vas István fordításának ismeretében fordította le, és meglehetősen az a kihívás inspirálta, hogy mindazt bele-sűrítse a magyar változatba, amiről Vas lemondott, s ez imponálónan sikerült is – csak-hogy a vers zenéjének feláldozásával.)

„Ó, Galuppi, Baldassaro, szomorú, hogy rád lelek!” – kezdi Vas. De miért maga a zenével való találkozás volna szomorú? Hiszen az „régi kincseket kínál”. A „*this is very sad to find*” nem a találkozásra vonatkozik, hanem mintegy az egész vers gondolatmenetét előlegezi, gondolati-érzelmi logikájának irányát, konzekvenciáját, a „szomorú dolog ez”, „ez szomorúnak találtaük” értelmében. Ezt erősíti meg a 3. sor is: értlek, de nehéz lesz tőle a lelkem. Éppen hogy nem addig nehéz a szíve, amíg képzelete száll vele, azaz amíg a zene segítségével felidézi a velencei életformát, hanem amikor – a tizenkettedik szakasztól – a képzelet már nem száll a zenével, hanem mintegy csak belebújik, s már nem egy világot elevenít meg, hanem reflexiókra korlátozódik. Ám a fordítás sokatmondóan éppen akkor szárnyal fel, amikor a beszélő szíve még nem nehéz, de képzelete csakugyan száll a zenével. „*Mondd, így éltek Velencében, hol a kalmár volt király, / S tengert jegyzett el a dózse, hol a Szent Márk-templom áll?*” Szabó Lőrinc megoldását mellé állítva még lenyűgözőbb szöveghűség, kultúrtörténeti konkrétság, poézis és verszene természetes egyensúlya, mint csak az eredetivel összevetve: „*Így élt egykor Velence, a kalmár s arisztokrata, hol a Szent Márk áll s a Dózsék arája az Adria?*” Hogy milyen kényes kérdés, minek kedvéért miről éri meg lemondani, jól példázza a folytatás Szabó Lőrincnél, illetve Vasnál. „*Persze, hisz ott hab az utca, ház-sor íve vízre száll: / ... hogy is mondod? ... a Shylock-híd: ott vonult a Karnevál*”. Vas: „*Hisz a tenger ott az utca, és fölötte ível át / Shylock hídja – házaiban tartották a karnevált* –”. Szabó Lőrinc megmenti az egész vers szempontjából nem lényegtelen, árulkodó „*what you call*” közbevetést, viszont azért, hogy az első sor második fele teljes mondat, elvész a költői effektus, hogy tudniillik a mondat áthajlása a hid ívelését jeleníti meg. Vas ezt bravúrosan reprodukálja, noha nem is csak egy értelmileg fontos mozzanat, hanem egy félreértés árán is. A „*where they kept the carnival*” kötőszava – idézzük csak magunk elé a Rialto hidat! – nem vonatkozhat az apró házacsákra, csak az egész építményre. Szabó Lőrinc nyelvileg és tárgyilag pontos, viszont veszni hagyja azt, ami Vas számára, úgy látszik, mindennél fontosabb volt: a Rialto híd – ha lehet így mondani – gesztusát, az ívelés elelenségét, eleganciáját, artisztikumát. „*Hogy a vízre szállt a május – így meséled, ugyebár?* –”, folytatja Vas (s bár itt a kissé túlpoetizált megoldás elsiklik az eredeti csodálatos konkrétsága-érzéketlensége fölött, miszerint „*when the sea was warm in May*”, amikor májusban már felmelegedett a tenger, még mindig nem megy olyan messzire, mint Szabó Lőrincé:

„mint a tenger, forrt az ég”), majd megszólaltatja az egész fordítás egyik legnagyobb sorát: „Ejszakától másnap délig fellángolt a maszkabál”. Az eredetiben – „*Balls and masks begun at midnight, burning ever to mid-day*” – az időbeliségen, a ...-tól ...-ig viszonylaton, a kezdő- és a végpont szét húzása által érzékeltetett folytonosságon, huzamosságon van a hangsúly. Ahogy Vas az időhatározókat összevonja a sor elejére, hogy velük, mint égő fátylát emelje magasba az igenév névszóba kötöttségéből elementárisan dinamikus – mozzanatos, kezdő – igével kiszabadított tüzet – e sor hatalmas romantikus képe és melódiája megint a lendületes mozgást hangsúlyozza, az elevenség ellenállhatatlan erejét, roppant intenzitását teszi élményünké. S kicsoda remeklés a következő, az ötödik szakasz! Browningnál így kezdődik: „*Was a lady such a lady, cheeks so round and lips so red,* –”. Szabó Lőrincnél: „*Aki hölgy volt, deli hölgy volt? szeme, szája így tüzelt?*” De hiszen nem az a kérdés, hogy milyenek voltak a velencei hölgyek, hanem hogy lehet-e hinni a zenének. S a „*deli hölgy*” nem éppen Szabó Lőrinc-i találat. Vasnál: „*Ilyen dáma volt a dáma, piros ajka ily finom?*” Erről van szó! A következő két sor egyetlen hatalmas mondatépitmény: „*On her neck the small face buoyant, [...] / O'er the breast's superb abundance where a man might base his head?*”, ahol is a zárójellel jelzett helyre beékelődő hasonlat – „*like a bell-flower on its bed*” – , nemcsak az előző félsornak felelő meg, hanem a következő sor második felének is, teljes párhuzamot, tökéletes egyensúlyt teremt. Szabó Lőrinc megpróbálta tartani a léptéket, a nagy lélegzetet: „*a nyakán kis gyöngyvirág-arc libegett a büszke mell / széles ágya fölött, melyen úgy megfért a férfi-fej?*” A képi szimmetria még csak kárpótolna valamelyest az eredeti finom és gazdag párhuzamaiért, de a hosszú, kanyargó mondat reménytelenül prózai. Vas feladja, felbontja a mondat szerkezetet: „*Nyakán keskeny arca lengett, mint harangvirágszirom? / Felséges mellén a férfi nyughalott, mint vánkoson?*” Az első sor törekény, gyöngéd poézisú képe itt egyszerű szemléletességgel – és igazi csengés-bongással – lekerelkedik, magába zárul, s a nagy képi komplexumból kiválva mintegy emblematikussá emelkedik, olyan elveszíthetetlen szépséggé-értékké, amely erősen megalapozza és motiválja a vers végső érzelmi fordulátát. A velencei koncert eseményszerű leírását pontosabban adja vissza Szabó Lőrinc: „*S elcsendesült a csevegés (ami kegyük jele volt), / – a hölgy maszkját harapdálta, párja a kardján dobolt, / te meg ültél s toccatáid zengette a klavichord.*” A társaság viselkedése egyszerre fejezi ki, hogy a zene fontos része kultúrájának s hogy csupán része esztétikai életvitelének. Vas tompítja a zenehallgatás kontrasztcselkevéseit: „*Nők játéka sötét álarc, férfiaké könnyű kard* –”, inkább könnyed eleganciájukat, artistikumukat emeli ki. S nem ejti el, hogy Galuppi „*méltósággal*” ült a hangszernél, s játszott rajta, ám ez nem a muzsikusság és a közönség szintkülönbségét érzékelteti, minthogy a „*felzengett a klavichord*” (ne kerülje el figyelmünket, hogy a „*könnyű kard – klavichord*” enyhén kancsal rím tökéletesen fejezi ki a már Browning korában is hegemonizáló zongora hangjával szemben a barokk hangszer „*ciripelését!*”) nyilvánvalóan párhuzamos és összekapcsolódik a korábbi „*fellángolt a maszkabál*” fordulattal – a velencei életforma és a Galuppi-zene egymást megdicsőítve együtt dicsőül meg. Elidőzhetnénk az egymást követő kis tercek és szűkített szettek „*sigh on sigh*” effektusának gyönyörűsége megoldásánál: „*jajra sóhaj visszaszáll!*”, de fordítsuk figyelmünket inkább egy sokatmondó hangsúlyeltolódás felé! Browningnál a szeptim mintha azt mondaná: „*Life might last! we can but try!*” Szabadon: bármilyen nagy feladat is az élet, „*próba szerencse*”, „*azért megpróbálhatjuk*”. Szabó Lőrinc: „*Az élet nagy! de – kezdjük el!*” Vas: „*Tart az élet, de kibírni rajtad áll!*” Miért az eredeti aktivitása helyett e passzív szemlélet? A kötött forma hagyott volna csak oly szűk mozgásteret, ahol már „*nem fért el*” hívebb megoldás? Nem

lehetetlen. De a vers utolsó harmadából kiderül majd, hogy Vas fordításában a beszélő gyengébb pozícióban van, veszesebb, mint az eredetiben. Meglehető: később domináló perspektívája idáig előrevetí árnyékát.

Most csupán nyugtázva a nyolcadik–tizedik szakasz értelmileg és zeneileg egyaránt hű megoldását, ugorjunk is oda, a tizenegyedik éles perspektívaváltásához: „*De ha ülök és tűnődöm, hogy álljak meg helyemen, / S a természet mélyen elzárt titkait ha kémlelem, / Bejössz kihűlt muzsikáddal, s érzi minden idegem.*” Kontrasztként Szabó Lőrinc: „*De te, mikor leülök és a kutató értelem / a természet egy-egy titkát élém tárja hirtelen*”. Itt az eredetinek két lényeges mozzanata sikkad el, melyek közül az egyiket Vas remekül reprodukálja: a „*hogy álljak meg helyemen*” optimálisan sűríti a „*think to take my stand nor swerve*” perspektívameghatározó életproblémáját. A másik azonban nála is elvész. Nemcsak hogy a beszélő többet tesz, semmint csak kémlelné „*a természet mélyen elzárt titkait*” – kicsikarja, elragadja azokat, de diadalként éli is át ezt („*While I triumph o'er...*”). Browningnál ez hirtosítja azt a pozíciót, amelyben a beszélő vigaszt képes kihallani Galuppi Velence iránt részvétlen zenéjéből. Vasnál nincsen semmi, ami a beszélőt önmagában megerősítené. S most érkezünk el a fordítás legkritikusabb pontjához, az idézőjelek hibás elhelyezéséhez, a rossz „szereposztáshoz”, ami akár véletlen, akár koncepciózus, az eredetihez való hűtlenség ellenére is logikusnak bizonyul – a maga módján.

A 35. sor elején nyíló idézőjel, mint szóltam róla, Vasnál hibásan, még ugyanennek a sornak a végén zár, „rövidre zár”, s így Galuppi zenéjének szövege egyetlen sorra redukálódik: „*Por és hamu – hova lett a velencei aratás?*” Persze lehetetlen egy tizenöt szótagos magyar verssorba gondolatilag mindazt belesűríteni, amit itt az angol sor tartalmaz, s Vas megoldása nagyon szép, annak a kritikai mozzanatnak az elveszte azonban, hogy Velence felélte, amit megszerzett, a későbbiek felől visszatekintve nem bizonyul irrelevánsnak. A következő sor a hibás idézés következtében automatikusan újra a beszélő lesz: „*Lélek marad, ami lélek, nem múlik el az a láz.*” Csakhogy ha ezt nem Galuppi zenéje mondja a beszélőnek, hanem a beszélő Galuppinak, akkor egészen mást jelent. Annál is inkább, mert a szerepcseréhez még félreértés?/tudatos változtatás? is járul. „*The soul, doubtless, is immortal – where a soul can be discerned.*”, prózaian kifejezve: a lélek, nem kétséges, halhatatlan, már ahol lélek egyáltalán felfedezhető – mondja Velence nézve szkeptikusan, sőt indirekte tagadón Galuppi zenéje. Vasnál azonban úgy fordul a dolog, hogy a beszélő fejezi ki abbéli hitét: lehet, hogy az a velencei társadalom restileg „*por és hamu*”, de életformájának lelke él, életintenzitása örök példa – „*nem múlik el az a láz*”. S nemcsak a hibás idézés következtében folytatódik ez a gondolatmenet, hanem a fordítás is erősíti. Az a zavarbaejtő látszat keletkezik, hogy a beszélő tulajdonítja Galuppinak a földtan, a fizika, az algebra ismeretét, s ebben az összefüggésben Vas a zeneszerző megkülönböztetett, kivételes helyét a „*souls shall rise in their degree*” felsor sajátos átértelmezésével biztosítja: „*de a lélek túlrepüli e határt*”. Valójában azonban nem arról van szó, hogy a lélek túlrepüli a földtan, a fizika, az algebra, egyszóval a természettudományok határát, és az ezeknél magasabb rendű zenében, művészetben leli meg hazáját, hanem – mint már fentebb megpróbáltam értelmezni – hogy a lelkek a maguk módján/nemében/mértéke szerint különböző fokot érnek el, s különböző fokon megmaradnak, például a fizika, a geológia, a matematika, a zene síkjának-szintjének megfelelően és határai között. Browning a vers logikája szerint egymás mellé, Vas viszont romantikus szellemben szembeállítja a természettudományokat és a művészetet, mely utóbbi a lélek tulajdonképpeni hazája. Egyszerűsége megint csak párhuzamot teremt a hajdani velencei élet láza és Galuppi ze-

néje között – megfelelnek egymásnak, ugyanazt látszanak kisugározni, egyképpen példaszzerűek és maradandók. Browningnál a tizennegyedik szakasz adja talán a legkeményebb kritikáját Velencének. Vas következetesen enyhíti. Amikor az eredeti azt mondja, hogy Velence és népe csak virágzásra és hanyatlásra született, akkor a magyar változat, „*csak virágzott, hervadt*”, a személyes közreműködéstől, felelősségtől mentes természeti körforgás dimenziójába játssza át a folyamatot, ráadásul ősz szépséghe vonva. Amikor az eredeti azt mondja, hogy csak földi gyümölcsöt termett, vígságot és bolondságot, akkor a magyar változat szerint „*Bolond ünnep volt gyümölcse, míg a földnek itthagyt*”, ahol is a „bolond ünnep” gyökeres európai hagyományt idéz, félreérthetetlenül lényeges kultúrkincs, és maradandó örökségként jelenik is meg. Végül amikor az eredeti kétségbe vonja a valószínűségét annak („*I wonder-*”, „*veti közbe*” a zene), hogy maradt valami a lélekből, mikor a csók véget kellett hogy érjen, akkor a magyar változat kételkedve ugyan, ám szorongva-reménykedve kérdi: „*Vajon még maradt-e lélek, mikor a csók megfagyott?*” Az eredetileg „*cold*”, hűvos-hideg, józan és kiábrándító Galuppi-szólam egy tévedés révén a beszélőhöz visszakerülve Vasnál – triviálisan szólva – Velence-pártivá, életformát és klavikordzenét egybeébrzővé, részvevővé, sőt lelkesültté és nosztalgikussá, ciripelő helyett érzelmesen telt zengésűvé válik. A klavikord száraz ciripelése csak a tizenötödik szakasz elején, a kiábrándító „*Por és hamu!*” formula erejéig hangzik fel újra. Bámulatos, hogy Vas milyen zökkenőmentesen, milyen gyanút elaltató költőiséggel tudja átértelmezni és áthangszerelni a vers utolsó harmadát! Csak most következik egy kis zavar: az új érzelmi diszpozíció alapján végképp nemigen értelmezhető a beszélő – félreértett – reakciója a zene „*Por és hamu!*” végzavára: „*Én szívemmel porólok.*” Miért is porólok? Hiszen egy pillanatra sem kísértette meg olyan nézőpont, perspektíva, kritikus szemlélet, amely konfliktusba hozta volna érzelmi kötődésével, amellyel szemben kellene követelnie szívének a maga jogait. Ráadásul az eredeti félsor jelentése – „*and I want the heart to scold*” = és még sincs szívem szidni/feddni/dorgálni/korholni (Velencét) – jobban is illenék Vas új gondolatmenetébe. Ám az értelmi döccenőn átsegít a költői nyelv érzelmi áramlása. S a fordítás az utolsó két sorral visszatalál a Browning-vers eredeti gondolati és emocionális menetébe: a szép életformát, az életélvezetet megtestesítő női szépség és elmúlása által kiváltott veszteségérzésbe, továbbá az ezáltal kiváltott fázékony öregedésélménybe.

Vas István GALUPPI-TOCCATA-fordításának példás hűsége a Browning-vers zenei jellegéhez s kisebb-nagyobb tartalmi hűtlenségei, mely utóbbiakról gyakran nem lehet eldönteni, hogy véletlenszerűek-e vagy költői szándék kifejezései, összességükben egységes jelentéssé szervesülnek. Az eredeti vers jelentése nem egységes, hanem többszöri perspektívaváltás feszültségében vibrál. Részint tematizált kérdése a versnek a zene megérthetősége, részint felépül és leromholódik, de érzelmileg bizonyos fokig mégiscsak megőrződik Velence mítosz, részint megméretik egymáson a művészet, a racionális tudomány és a közvetlen élet – anélkül, hogy megnyugtatóan megállapodna a mérleg. Vas fordítása ezzel szemben romantikus azonosulással a Velence-mítosz és a művészet-entuziazmus testvériségét – ezúttal, a vers primer zeneiségére való tekintettel talán kivételesen nem zsurnalisztikus közhelyt azt mondani – énekli meg. Ha Vas költészetének egészéből indulunk ki, amelyre nem a feltétlen azonosulás, az egyes vonalú romantikus poetizálás és pátoz a legjellemzőbb, hanem fontos eleme a korlátozás, a fenntartás, a distancia, a visszafogás, az ironia is, azt gondolnánk, hogy

szinte predesztinálva volt e Browning-vers teljes komplexitásának visszaadására, s meglepőnek találhatjuk, hogy nem így történt, hogy egyértelműsítette a sokértelműt. De ha tekintetbe vesszük a fordítás élettörténeti helyét, valamivel közelebb juthatunk a megértéshez, még ha külső tények sohasem magyaráznak is meg teljesen egy művet. Vas István a KETTÓS ÖRVÉNY verseinek korszakában, 1941-ben fordította le a GALUPPI-TOCCATÁ-t, az Eti halála utáni intenzív szerelmi útkeresés és az egyre életveszélyesebb politikai történések feszültségében. Az AZUTÁN-ban írja: „*főként fordítottam, a mi szerelmes antológiánkba, ráérősen, szórakozva, mintha csak mulatságból kalapálnék, fűrnék-faragnék, sőt mintha Lucretius, Louise Labé, Browning fordításával még fűtyet is hánynék a germanizálódó végzetnek*”. S mindezt a sokatmondó *Halálérzet és hedonizmus* lapszéli cím alatt. S ha azt is tekintetbe vesszük, hogy mit jelent Vas költészetében Itália s különösen Velence, egy tizennégy éves kori iskolai kirándulás jóvoltából valóságos „*óslmény*”, megéreztünk egy mélyről fakadó és – ha lehet így mondani – ellentmondást nem tűrő ihletforrást is. Talán nem teljesen jogosulatlan azt feltételezni, hogy Vast 1941-ben e vers fordításakor nem éppen Olaszországba utazgató nemzedékének mítoszról táplálkozó és mitizáló hajlamú Itália-vágya is motiválta. Az 1947-es olaszországi út élményéből keletkezett RÓMAI PILLANAT Velence-versei nem cáfolnak rá a Browning-fordítás érzületére. Ez a legkevesebb, amit elmondhatni kapcsolatukról.

Ez írás elején említettem, hogy 1962-ben, amikor megismertem a RÓMAI RABLÁS-t, a Róma-versek fogtak meg legerősebben, s a Velence-versekben inkább a történelmi-politikai dimenziókra rezonáltam, mint a város élményére. Csak amikor hat évvel öregebben, mint Vas, magam is eljutottam Velencébe, lettek sorsszerűen sajátommá a Szent Márk tér ihlette sorai: „*Majd szikkadtan, halálos-szárason / Erre a térre s éjre szomjazom.*” Velence a magamfajta reflektált és reflektáló ember számára alapvetően kétféle viszonyt kínál fel. Az egyiket Simmel fogalmazta meg nagyon pregnánsan: „*A velencei paloták [...] értékes játékszerek, már egyformaságukkal is eltakarják lakóik individualitását, lep-leik, ráncuk csak saját szépségük törvényének engedelmessé válnak, s a mögöttük zajló életet csak azzal árulják el, hogy elleplezik. Minden belsőleg igaz műalkotás, bármily fantasztikus és szubjektív legyen, az élet valamilyen lehetőségét fejezi ki. Ha azonban végigutazunk a Canale Grandén, akkor tudjuk: bármilyen legyen is az élet – ilyen semmi esetre sem lehet. Itt, a Szent Márk téren, a Piazzán olyan hatalom vasakarátát érezzük, olyan sötét szenvedélyt, amely mint a magánvaló dolog rejlik e derűs jelenség mögött: de a jelenség mintha tüntetően elkülönülne a léttől, a külső oldal egyáltalán nem a belsőt követi, nem belőle táplálkozik, nem valamilyen átfogó lelki valóság törvényének engedelmeskedik, hanem olyan művészetének, amely látszatra éppen amannak meghazudtolására rendelkezett. De ha a művészet mögül, bármily tökéletes is, eltűnik vagy ellentélt irányba halad az életértelem, akkor a művészet mesterkélté válik [...] Velence [...] mesterkélt város [...] itt [...], ahol minden derű és világosság, könnyedség és szabadság csak homlokzatként takarta el a komor, erőszakos, könnyörtelenül célszerű életet, ennek hanyatlása csak lélektől megfosztott színpadi képét hagyott maga után, az álca hazug szépségét.*” A másik viszonyulás alapképletét Vas SZENT MÁRK című verse adja: „*Esztelenül halmozza itt / Habos cikornyáit Velence. / Cukrozott márvány, arany, mozaik, / Csupa óriás szuszú. / De állj meg csak a homorú, / Táruló kupolák alatt: / Milyen hatalmas tereket / Teremtett itt az akarat, / Nő-cicoma mögött a férfi-rendszer. / Matematikus üregek / A formát gyönyörködve sokszorozzák, / Hogy Velencé, / A hódító, halóz okosság / Diadalát / Kurtizán bujaságon át / Jelentsék.*” Aligha lehetségesek ellentétebb nézőpontok és állásfoglalások. Az impresszionistának tartott,

de ezúttal nagyon is a német idealista esztétika legkellemetlenebb normatív hagyományait őrző dogmatikusnak bizonyult filozófus nézőpontját és felfogását a legkevésbé sem tudom osztani, sőt indulatosan utasítom el. Velence ügyében Vas Istvánnal tartok. Az EGY GALUPPI-TOCCATA, mint említettem, legkedvesebb verseim közé tartozik. Mind az eredeti, mind Vas fordítása. Permanensen ingadozom közöttük. Browning verse komplexebb élmény. De – nekem tényleg – pörölnöm kell a szívemmel, hogy maradéktalanul át tudjam magam adni neki. Mert annak a számára Vas fordítása vagy inkább Browning-fordítás burkában írt saját verse a személyesebb, s ezért intenzívebb élmény. Mint egy másik versében, a TINTORETTO címűben írja: „Nagy dallam peng a mélyzengésű húron, / S egyenesen a szívünkbe talál.” Legalább az enyémbe – biztosan.

Tandori Dezső

„SZÁLL AZ IDŐ ITTHAGY ENGEM”

*Apollinaire: A MIRABEAU HÍD
(Vas István fordítása)*

A műfordítóval találkoztam először. S mivel a műfordítóval, s mert ez a találkozás megannyiszor ismételendett még – lehetett sejteni: fontos volt a műfordítás akkoron, és még soká, a versé; érzelmek-iskoláim, hogy így mondjam (fontos volt, hogy megalapozódjék: csináljunk is valamit az anyanyelvvvel, leljünk új kis vívőtechnikarészeket, elemeket), a Nemes Nagy Ágnes-től (tanáromtól a gimnáziumban) kölcsönbe kapott Tóth Árpádon (műfordításain; Kosztolányiéin), Baudelaire-en, Rimbaud-n kezdtek végeződni, mondom, mert ez így volt, az ötvenes évek jó-derekán megjelent HÉT TENGHER ÉNEKE, az alap Vas-gyűjtemény a kellő hatást tette rám. Jobb szó nincs rá: kellett. S hogy a gimnáziumi irodalmi „verseny” páros-jutalma (vers- és prózakategória) külön értelmet kapjon, s mert kétszer száz forintot a két kategóriahelyért irodalmi szakkörös „menőként” el sem fogadtam volna, annyit azért kimódoltam – illetve ezt módoltam ki –: legyen az előző évi Hemingway mellett (AKIÉRT A HARANG SZÓL; még a régi kiadás!) most, búcsúzól, egy ilyen „hét tenger”-em, legyen ez az egyik százas helyett, mondjuk, a novellapályázati placcomért a jutalom. Szóval, akkor hát még stílszerű is, hogy most Vas Istvánról, a műfordítóról beszéljek. És csak ahogy beszélni hírok mostanság (ahogy tehát „szoktam”): hogy ámulva nézem, mint is képes bárki irodalomról vagy „társadalomról” szólni úgy, hogy el ne mondja, miként ment át a Mirabeau hídon, járt-e külvárosokban, lópályák környékén netán, krumplizott-e araboknál, avagy Sir Henry sírkövén egy Lingfield nevű London-a-környéke Agatha Christie-t idéző kisvárosban ivott-e (aztán a pályára is belopott) London Dry Gint, meg hogy biciklizni akkor Dániában milyen, vagy ha épp téged ütne el, járatlan oda nem szokottat, egy ily pár-kerék, meg hogy mi az Utrillo-elem a montmartre-i manzárdok bádogszürkéiben, és mi a különbség az olyan sörözők s az amolyanok közt, ahol elébed teszük már a poharat, ahol nem, és hogy még így tovább, fák alatt milyen padokon

ülni miféle, miközben az impresszionisták egykori pavilonja felől a hideg, még tél-utó-márciusi vízpermetet grandór medencéből veri a pofádba a szél, és hogy a hónod alatt szorongatott normandiai könyvben miként lapul Sagan Deauville-ja, ahogy ott neki a galoppfutamhoz a tarka zsokék kivonulnak, és hogy miként halt meg Ph. Barnard barátod, bár bukósisakja volt, és ahogy erre a fekete kabátod helyett fanyar háttal kezdted hordani az „Oh So Risky”-kockást, a vidám küllemű tarkát; mondom, egykor elemi erővel értettem – hittem stb. –, mi is „az a bizonyos szellem”, mik emez esszéfogalmak, hogyan van akár Rilkenél is épp csak jelzélesen a sok végső tisztaság világában némi emberi konkrétum, ami aztán, persze, a legelemibb erővel teszi miénné, hozza közelünkbe az éterit: nem, ma már/épp ez nincs így, s még azt is megkockáztatom, azért nincs, mert akárha illegálisba mentem volna szellemijeimmel, akár egy Maigret-könyvben az xy Jean-Pierre vagy Arragano, Marseille-ben fogadnék enghieni tiercé-quarté-quintéket, kockadobósdit játszanék a tulajjal, igen, ha érthetlenné vált a számomra, miként is lehet *egyenesbe* irodalomról írni, mintegy csak az égiről, hát azért vált, mert nagyon is ehhez akarnék visszatérni, de nem a folyamatok alamizsnamenetében, elnézetten stb.; abból elég volt, abból volt elég. Tanárnróm megmondta – vagy inkább I. angel Balázs –: készülj fel rá, fiacskám, hogy lesz nagy adunks-kapunk is. Ó, hát ezt Vas István fordította, a RICHÁRD ez, melyben – de nagy pénz volt az egy-estére-harminc-forint akkortájt! – statisztáltam, s az ő szövegeit hallgattam. Igen, ismétlem e szót, hát ez az: most, hogy beismertem érzékeléshiányomat – mostidőhéli *tisztaeszéltézálás* iránti csodálkozó csodálatomét, azaz csodálatomat éppen –, jutalmul megadja az ég (vagy, hogy ma legaktuálisabbjaim egyikét, Saint-Exupéryt idéz-zem, sivatagom, melynek elfogadtam törvényeit, nagy és hullámzó kabátját, versen-géseit, ahol egy-egy forrás a *vallásommá* is tud lenni, ahol, ha egy Waitowin nevű ló jövőre nem jön, nem, mert elaltatták, valami sós kortyörödékké is összeálllok magam-nak, csak jól föl kell szegni a fejem, ahogy arcomon gördülget ez, föl, mintha onnan várnék valamit, mintha onnét), megadja mindez jutalmul, hogy eszembe jut a III. RICHÁRD amaz előadása – egy későbbi versben ama bizonyos Samu is előjön, aki oda besikerített, hát a Pó, persze, ó! –, az előadás, ahol estéről estére élőben hallhattam a York napsütését... s az adunk is, kapunk is szentenciáját... Ha véget érnek a gimna-zista pályázatos évek, jön az, hogy nem azt keresi senki, mi lenne jó nekem. Nem is nagyon keresték. Féltett is N. N. A., nem aludt, hallottam kamaszkori barátomtól, az ő rokonuktól, egyetemi társamtól aztán, nem aludt N. N. A. a felvételim előtti éjszaka; féltett, mondjuk így Kétféleképp is. S aztán, mert műfordítani vonakodtam, végül az Illatos út iparitanuló-intézete, ott a portásságféle, az jött, meg utána bizarr kötelmek-nek tűnő furcsa-szerencsék, mellékutak, kényszervágányok. S közben York napsüté-se, gombfoci – szélső figura maradhattam. N. N. A. és Ortlik Géza – ki utóbbival is úgy találkoztam életemben először N. N. A.-éknál éppen, hogy tanárom a friss Rilke-for-dításait olvasta fel, s ahogy egymagamban távoztam, a Vérmezőn megszereztem azt a megerősített magány-lét-élményt, melyhez később egy vak madár e-vonali kalitka-ha-zaszállítása is jött, meg egy e. e. cummingsot idéző lottyardt két labda rugdosása, meg hogy az epsomi versenyekről – ingyen – erre, az N. N. A.-táj újságosához jártam, járok, egy szál magyar napilap áráért kiolvasni a *Times* vagy a *Guardian* vonatkozó részét, de Kempton is, Ascotot, Cheltenhamet, Lingfieldet... mit csinált Oh So Risky, Generous, Mujtahee, Shadayid; és milyen eszeveszett formában van W. Carson, R. Swinburn – nem a poéta! a zsoké! –, Pat Eddery, és hogy a newmarketi pálya olyan hosszú még Európában, mint az én szeretett Maisons-Laffitte-em 2,2 km-es egyenes, a Hosszú Ko-

porsó. Riadt és esztelen a század, ha hívsága mögött nem állhat valami mozdulatlanul, idézem idézőjel nélkül már azt a Rilke-részletet; ő, nem esztétizálás ez!, meg hát nem is mondtam én semmit se az imént; műfordítani próbálom ma is „az életemet”, mint Kosztolányinál a ceruzákkal a színezés menne, kiszínezés, igen, a sivatag nagy, hullámzó kabátja, meg egy szokékabát. Már csak egy szemellenző hiányozna, az olyan szép hóhércsuklyaszzerű a lovon, vadtengerkék és narancs, rajta a kis fekete félkörök, oldalt ne nézzen a szem, ki ne törjön a négy lábú – műfordítás-kor volt az, ami jött a Lengyel Balázs jósolta „koromban”, és legalább az volt. És Vas az első öt-hat műfordítóélményem közé tartozott a kötetével. Aztán az egyetemen: Szeredás és Asztalos barátaimmal mennyit idéztük Jékely és „az Ágnes” mellett, meg Mándy és Ottlik szövegeinek társaságában, „az Apollinaire-t”, a kis Lout például, szerelmek idején, vagy ki tudja, Vas fordításait ekképp. A madaras dolgok, melyekre még visszatérek, nekem később ugrottak be, már Szpéró élete során. „Kis Lou az éj leszáll enyém vagy és szereltek...” Tele volt mindenféle időm mindenféle Vas-műfordítással. S most mégsem írhatnék – ezzel küszködtem az imént! ezt elmondani – úgy, hogy e sorok veretét, széphangzását etc. elemzem, vagy akár csak fel is mutatom, felmutatom is, nem, itt két dolgot kell megjegyezni („pluszban”, ha „mínuszban” elmondjuk: az a bizonyos Mirabeau híd a valóságban ma csöppet sem romantikus, igézetes, sugallatos; erősen össze kell szednünk az emlékeinket, hogy az legyen, ami azért, persze; ami), két dolgot: az egyik a Bécs melletti Badenből van: nézem csak egy ügetőfutam indulóinak sorát: York Fortune! Egy ilyen ló. De nagyon meg kellett volna rakni, meg kellett volna nyesni. Sebaj, valami ez is lett, szolidan. A portáság emlékei, a statisztapénzек világa... hathatós hatások, maradandó maradványok. S akkor Enghienben – nem véletlen említettem! – fut egy Vas Magna nevű ló. Vas Magna, ezt a Pistának el kell majd mondani; s telefonon még el is mondtam. Voltak néha ilyen telefonok: Ottlik Gézával éjszaka, Vassal egy-egy délelőtt, Nemes Nagy Ágnestől még valamivel halála előtt kértem volna lovas folyóiratszámhoz írást, ő... végül – szám nem lett – abban maradtunk, hogy ezt idézhetem: „Mert végül semmisen marad, / csak az angyalok s a lovak”. Ottliknak a londoni Café Royalt mondtam el; hogy ti. hallom ám ott, ott az az egyetlen olyan igazi kávéház; s hogy ő, aki aztán igazi londoni lett egy időben, nyilván oda járt. Ottlik milyen jól hahotázott, igen, hahotázott, jó értelemben kinevetett, kinevette e dolgokat, mondván, a ruhatári jegyet nem tudta volna ott megfizetni; ezóta így nézem, ha látom, busz emeletéről azt a tündöklő helyet, s helyette, ah, nemes bosszúból a bécsi Ascot kávéházat vezettem be, ajánlom bárkinek, a Wien-Mitte pályaudvarnál, III. kerület. Vasnak a Vas Magnán kívül Lingfieldet is elmondtam: hogy a paplak mellett épp olyan gépkocsigumizó-műhely van, az ablakokon épp olyas drót, a templom és az iskola közt az a fajta keskeny járda, és Miss Marple-féle nénik járnak arra, meg a főtéren, s a főtér, egyáltalán... és Vas még most is azt mondta: Látod, kérlek, egy Agatha Christie-t... nem tudom, pontosan hogyan is mondta... mindig szerettem volna fordítani. Hát fordíthatott volna, vagy ha nem, akkor nem fordíthatott volna; az ő műfordítói életműve, hogy így mondjam, igazán nem vasvillával lett a szénásszekérre hánnya. De ez a HÉT TENGER...-ből már sejlett.

Ugye, milyen mulatságos az egész. Iskolai jutalomkönyv – egyetemista korbéli statisztálás – ugyanekkori érzelmitöltet-szövegrészek – Mirabeau-közjáték – madaras szakaszok Szpéróhoz és társaihoz, majdnem Rilke-öröklétiég. Bár hát ha e. e. cummings az, ahogy Pista mondta, Apollinaire bőven sanzonköltő – szanszon –, és az Isten áldja meg érte. De Apollinaire-emet egyre befejezésül tartogatom. Itt valami fontosabb ju-

tott az eszembe, ami már megvolt egyszer, csak nem írtam le még; s eszembe jutott, mert kimentem felfrissülni a frissítőnek igazán nem nevezhető fürdőszobánkba, érintettem a polcot, melyről a minap a Hosszú Koporsó-írásához a Saint-Exet emeltem, ez jutott vissza az eszembe: szép, nagy túlzás, túl bő sivatagkönyv, hogy az egész élet-értelmezés: műfordítás/műfordításunk, azé s a miénk, ez szép, de szorítsuk lejjebb a dolgot a tárgyhoz: amikor valaki/mi még ismeretlen költőt/észetel olvasni kezdünk, olyan, mintha le kellene fordítanunk, „idegenségből”. Szintén Szeredás, Asztalos etc., és Székely Magda, Gergely Ágnes stb.: ilyes volt az a műfordítószeminárium-társaság, ahogy a Babits-házat látogattuk Esztergomban valami 1958-as, 59-es évben, s Kéry László, Kardos Laci bácsi, valahogy ők dobták be a Goethe-idézetet, melyet – mit csinálna belőle az Asztalos Jóska, gondolom most, vajon? – máig se tudtam jól lefordítani, valami efféle volt: „*Wer den Dichter will verstehen, / Muss ins Dichterslande gehen...*” Tehát a költő országába kell menned, hogy őt megismerjed, ezt kéne verslábakba rázni, gatyába, de nekem már csak egy pár kakasláb jut erről az eszembe, sasláb, ölyvláb, és hagyom. Mi is megy az Astra Vadvilág-adásában? Nézzük. Futottak-e tegnap Kemptonban? Játsszák netán az Aldwych vagy a Café Royal környékén a III. RICHÁRD-ot? De csak... nem akarok semmi híryanagot megsérteni... ezt meg azt látok. Mit szólna Pista Horvátországhoz? Az esetleges iszlám atombombához nyilván semmit. Vagy igen? Nem ismertem őt azért ilyesképp.

Mindenfélével „itt van”. A földi valóban. Ezért is emeltem ki a hídszekvenciákból épp e címsort. Az idő szállása, a szó kettős értelmében, inkább – a szintén nem valóság felett kószáló, azért nem! – Ottliké Pista nagyon is ezt akarná: szálljon az idő, legyen benne szállása annak, aki arra vágyik, őt az idő is hagyja itt. Ez megtörténik.

Az ő verses életművével is úgy kezdtem találkozni 1970 táján, ahogy „műfordítandó” volt, más léptékkal, mert más életkorban, mert másra, Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván, Mészoly Miklós, Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Pilinszky János, Ottlik Géza könyve. Még a borítójuk, a papirosuk szaga is... az a világ volt. S az N. N. Á.-tól kölcsönbe kapott „nyugatos” könyvek! Nem, nem... sorolni sosem szabad. A sivatag bő köpenyét úgy kell szemünknek lebbentenie, hogy ne legyen az már lényeges, a felsoroltakhoz hol és hogyan csatlakozott elemi sugárzásként Kálnoky, Szentkuthy, Berda stb.; Vas, Vas István a műfordításaival különben is ott volt a primer élmények között, nekem ott, Másképp nem volt, nem *adódott* hozzá utam; véletlenül. De hát Szentkuthyt már nem adatott meg színre látnom. S mit mondjak? Műfordítás és Szentkuthy: annyi minden helyett, ami ma idegenhon-könyv itten, előbb Szentkuthy naplóoldalait fordítanám le németre, aztán vissza... s akkor jöhetnének egyebek. Nem is nagyon jönnek. De erről már volt szó.

Persze hogy „izgalmas” lenne – miért?, kérdezem; hiszen azt se firtatta, gondolom, e sorok senki olvasója, játszottam-e Vas Magnát Enghienben, hol végezt ez az akadálylő, meg hogy, ó, a Richárdhól egy anyám-verssor is kiugrott egy versem elé, címnek, ezt elfelejtettem „a műfordítóból” – de még Apollinaire...! –, –, igen, gondolatjel tolu gondolatjel mellé... izgalmas lenne arról írni (nekem ugyan nem!), arról hallani, hogyan is volt az a TÖREDÉK HAMLETNEK-história, meg a TALÁLT TÁRGY... Milyen kettősséggel szerette meg, vagy értékelte, Vas István egy alig-pályatárs, egy mégis meglévő valaki/mi dolgait. Miféle áramlatai voltak azoknak az időknek. Hanem hát erről majd egyszer máskor. Azt hiszem, elemi fogalmak körében találkoztunk, és ez a továbbiakat is meghatározta.

Ennek így kellett rendjén lennie. Csak mintha igazából mindig a műfordításairól szerettem volna írni – emlékek, emlékek kora! –, azért szerves ez is: hogy akkor most hát így

Szervesen írhatok róla. A Yorkkal... ő, de nem is folytatom. (A sok „ó” a halottak emlékére kerekedő, ágaskodó képződmény.) Egyszer ezért is felhívtam – főleg 1970 és 1974 között találkoztunk, úgy különben –, Yorkért. Ez Szpéró halála után volt... a Café Royal-féle év. Tizenegy év után, ismétlem a szót. Végre megint utaztam, a Szpéró elküldött. Ezeket a dolgokat én a legkomolyabban gondolom, s nem okvetlen a földön élek velük, még ha tudom is pontosan, hogyan kell viselkedni a rue Saint Denis-n vagy a wolwerhamptoni bányász-lóversenypálya sörözőjében. Szóval a Szpéró. De Pista ezt a történetet „nagyon vette”, tudta ő venni, ami a másik(nak a) jellege, sőt, hogy valami talán lényegeset mondjak a személyességéről: tudta mutatni, hogyan marad szuverén az ember, miközben a másik dolgát megérti (elfogja etc.). Ez nekem mindig tetszett. Nem hozott semmi változást (nekem, ez), ugyanúgy zárkózom el, to-lakszom, hiszek, halekoskodom, rondaszájúskodom (talán ezt ritkán), igyekszem, ob-lomovozok... s mégis. Valami megmaradt, egy belső kép a tartásról, mely a vershang-nak a pontos megfelelője. Volt nála ebben egy – nem tudom, hogyan minősíthető, de hát nem szabad...! – összhang. Evidencia volt abban, ahogy a Pista viselkedik, meg ahogy ír. Ennek a kettőnek a végső rétegeiben – most nem az, hogy ez fontos lenne az irodalom története szempontjából; holott hát, hogy az ő hangsúlyát idézzem, persze hogy fontos! –, e rétegekben ő azonos volt. Ó, önmagával: persze. De ez az önazonos-ság valami külön létezővé vált, ami akkor jól is volt így. Szeretni tudjuk, ha némelyek-nél erre számítani lehet, s nem akármilyen szinten. Akkor a többi/nk ezzel el is van intézve, azzal már mehetünk oda, ahová való, ahol kapcsolódik. Mindenféle változás nyilván az ő része is volt/lett. Maradt azonban egyforma ez a fenntartásos-néző magatartása nyelvben és viselkedésben, majdnem „viselet”-et mondtam, s persze hogy nem nyak-kendőre-kalapra érteném. Hiszen én annak örülök, hogy „a Waitowint nem látja raj-ram senki”; hogy ilyen ostobán fejezzem ki. A Saint-Exnek „mesélek” róla netán, a Waitowin nevű elaltatott lóról; de azért nem megyek „költőországba”: mondjuk, Szicília környékére, ahol a háborús pilóta, gépével, eltűnt.

Nem járjuk meg igazán egymás országát, költők; ezért – hogy Ottlikot idézzem – csak elnagyolt jelekből stb. ítélünk, ilyeneket forgatunk magunkban; a fejünkben és a szívünkben tudniillik. Biztos, hogy nekem merőben mást jelentenek némely Apollinaire-sorok, mint Pistának egykor. Biztos, hogy ez Apollinaire-ben mind benne van. Biztos, hogy Vas nélkül ezek a dolgok nekem nem lennének meg. Hát mit is mondhatnék? Amikor ezeket a sorokat felidézi az emlékezetem, őt mondom. Ezek magyar verssé vált szövegek a légi semmiből – egy másik költőországhól. Ó elment oda értük, nekem pedig elég ennyi. Valami módon a legtöbb történt meg, ami valami módon megtörténhet. A többi: henyé, elnagyolt jeltákolás lenne már csak tőlem is. A sivatag nagy kabádjának hullámaait látom, mikor e sorok, szakaszok jönnek. Ahogy a fehér startautó a bécsi úgerton 1990-ben. A Kriauban. Mit idéztek? Majd... az Apollinaire-soroknál mondom. Szpérót idézték, persze, az ő fehér szárnyait, ahogy holtan ült éjszaka a kezemben. A mezőny visszalogottan rohogott. Akkor rajt. De hát rajt-e? Nem cél inkább? Ám most nem ez a téma.

A MIRABEAU HÍD fordítását saját verssé alakítottam némely hekarikázásokkal. Az ilyesmi nem a Pista világa volt. A Kosztolányi–Csáth-dolgot, s talán a lényegesebbiket.

azt „fogta” ő. Nagyon megértette. Jót is tett vele. Akik meg ezért másképp tekintenek, azoknál rosszat (hah!) tett. Most akkor ezt kezdjem? A rosszkedv telénél is rosszabb volna.

§" + !%l = ?; , _ - ezek jeleim a gépen. Mi legyen az idézés jele? Magamról is kell írnom, ha bárkiről „Róla”-írok. S itt mi aktuális? „Tennyson! mi múlik már a tenni szón?” Mert-hogy az imént erről lett volna szó. Ama kis vívótechnikák: érzékelni, hogy a „tenni” az tétet is jelent, meg hogy „teszek rá” stb. Mit tesz Isten? Ezt egy galoppfutam előtt is kérdezhetni. Nem? Bizony, azt kéne ott tudni, mit tesz Isten. Vagy nála nincs tét, így? Teszi, csak úgy? A költészet alapkérdéseire is elérkeztünk. Vas István, bizonyos vagyok benne, nagyon komolyan tűnődött azon, és igen sokszor, hogy Isten vajon mit tesz. A szónak abban a szép értelmében is, hogy – túl a cselekvésen, a megtevésen – mi is az, mi is ő? Mik vagyunk általa mi. A költészet is az ismeretlen isten köpeny-hulláma. Az meg, hogy kinek milyen a sivataga aztán? Íme, Apollinaire:

*„Madár nyugodt madár fordított röptü te
Te levegőben fészkelő
A határon hol már a mi napunk ragyog
Hunyd le másik szemhéjadat elkápráztat a föld
Fejedet fölcszegőben*

*Vagyok a kőd mely lámpásokat sötélt
A kéz mely hirtelen a szemet elfedi”*

– ebből, ha még emlékeződik rá, ki az, Nat Roid-könyvcím is lett például. Csekély mód.

S tovább:

*„És árnyak közepette feltündöklőve távozom...
...A határon hol már az emlékem ragyog
Hunyd le másik szemhéjadat
Nem is a nap miatt nem is a föld miatt
Hanem e hosszukás tűz miatt melynek ereje egyre nő majd
Egy napon ez lesz az egyetlen fény mely megmarad*

*Egy napon
Egy napon önmagamra vártam” etc.*

És: Szpéróra is vonatkoztatva, de emberekre, meg Waitowinra is stb.:

*„Mert van-e fölemelőbb
Mint ha valaki halott férfit szeretett vagy halott nőt
Oly tiszta lesz eljut odáig
Hogy az emlékezet jégmezőin
Az emlékekkel összetéveszti magát
Az élethez erősödik
Es nincs többé szüksége senkire”*

Összevétem magam bármilyen emlékekkel? Talán nem, ha eszembe jön itt, hogy Yorkot talán nem fejeztem be; hogy Pistát ezért hívtam fel, már rég ezeknek a ritka-telefonos éveknek az évadán – Szpéró halála után is kicsit –: „Képzeld, Yorkban kisütött a nap, tényleg kisütött a nap...!” (Newcastle-ba mentem át, egy nap közel ezer kilométer volt ez vonattal oda-vissza, és az északabbi városban az apró szemű, szürke, szitáló eső és ég a rácsos hidakkal a „gothic horror”-ok világát idézte. Ám akkor a yorki várfalak alatt... a nap). S most érzem, mennyire az „adunk s kapunk is” világa volt mindez. Most valami más; most, persze, valami más.

Mi végre?

S amit a végére hagytam: a NÉGY SZÜRKE vers végét. Előtte Apollinaire:

*„Nem halott csak ami most még nem létezik
Múlt fény fakítja el a holnap színeit
Idétlen a jövő de az ami bevégeztél
Az erőt s a hatást mutatja az egészlet”*

Hát semmiképp se véletlen, mondom erre én, hogy nem Krúdyék, Tersánszkyék, Kosztolányiék – szívemnek bármilyen szentjei *ők!* – világából lett Longchamp, Ascot, a Mar-mottan Múzeum, a Beaubourg, Maisons-Laffitte, Orsay vagy Pat Eddery, Cash As-mussen, Dominique Boeuf, Llanfranco Dettori, Beatrice Marie, Emma O’Gorman. S mégis – vagy épp ezért! – oly igaz, amit a NÉGY SZÜRKE versében Vas ír, vagyis hogy ezt kinek-kinek magának kell eldöntenie, s a hatás és az egész se függ ettől a megítélő, urambocsá számonkérő döntéstől: „S éljük, nem azt, amit akartunk, / Csak amit lehetett”. Mennyi volt, másoknak mennyi is, „amit akartunk”-akarunk, mennyit lehetett, hogyan értettük etc., ez múltként „a földi”. Gondolom, nekünk a megítélés számára ugyanígy elérhetetlenül „az égi”. Ennyit tudok.

„Eg veled ég veled” – akkor hát, Apollinaire-rel még, szintén.

Most már Enghienben is, Vincennes-ben is etc. – eszembe jutsz.

Víziváros, 1992 januárjában

Imre Flóra

L’ADIEU

Vas István emlékének

letéptem ezt már tudhatod
az osvény itt sötétbe téved
a rím tudja a mondatot
halott az ősz és várni téged

és várni itt a fák alatt
a Dunakorzó gesztenyéi
kis Lou egy levél se marad
fekete-fehérre cseréli

az ősz az ősz a nyár hevét
kialszik minden nemsokára
a víz elfolyó messzeség
az ősz halott hó hull a fára

levért diófa hánata
az öröm ráadás a jajra
mi volt csak volt idő szaga
a szót sincs ami visszacsalja

az éj leszáll a rúd mihez
a csillagok vannak kikötve
halott az ősz a hó neszez
többé sose és mindörökre

Ferencz Győző

AMI A FONTOSABB

„Nem kell költőnek lennem mindenáron” – ilyenféle megjegyzésekbe, egyáltalán, olyan vers-címekbe, mint a NEM A VERS, gyakran ütközní Vas István kötetében. „Tudom, tudom, te is egy küssé szégyeled, / Hogy nem úgy írok, mint az igazi énekesek”; ez egy másik, ugyancsak jellemző című versből van már, az ULTIMA REALITAS-ból. Érdemes odafigyelni erre a rímrre: ahogyan valóban nem énekel. A hívó szó magánhangzósora, az *é-e-e* megnyúlik, és *é-e-e* lesz belőle, igazi tompa asszonánc, amelyben ráadásul egyetlen mássalhangzó sem felel meg a párjának: *szégyeled, énekesek*. Ez a *k* és *s* azonban mégiscsak visszaválaszol valamire. A hívó rím előtti szóra: *küssé. Küssé szégyeled, énekesek*. Ettől olyan izgalmas, telten disszonáns a két sor hanghatása. Milyen is tehát az „igazi énekes”?

És főleg, mit jelent ez a folyamatos önellenőrzés, a költői szerepnek ez a kételyekkel tűzdelt, belső vizsgálata? Belső, mert szakmai, verstechnikai segédeszközökkel történő vizsgálata. Alkat dolga? A modern szerep- és nyelvkritika áramának hordaléka? Vagy mindössze csak az, amit mond, hogy „Sőt, néha magam is eléggé szégyelem magam, / Hogy így beszélek, ilyen hétköznapian”? Látszólag áttételek nélkül? Akármilyen legyen is a válasz, nemes előzményekre nyúlik vissza a magyar lírában ez a magatartás: „lenni közönséges ember, mint más”.

„A versel unva trom”, írja Arany, akitől bő idézetsort válogathatnánk össze egészen

odáig, hogy „*Mi vagyok én? Senki Pál*”. És a vonakodó próféta, Jónás költője is szüntelenül újraértékeli szerepét, beméri lehetőségét. Aztán itt van Szabó Lőrinc. Ő nem közvetlenül kérdez rá a lírai megszólalás lehetőségére, de elemző önmegismerésének irányultsága és köznapi versdikciója feltétlenül ide kapcsolja. És még tovább tekintve, az ironikussá fokozott játékoság, illetve játékos-ironikus szerepváltás költőinek, Kosztolányinak és Weöresnek önreflexív versszemlélete vagy Nemes Nagy Ágnes lírájának önfegyelmező-eltávolító gesztusa nem említhető-e itt? Arany, Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Weöres, Nemes Nagy, Vas – valamennyien kilátnak magukból. Látják önmagukat, nem pedig narcisztikusan nézik. Ha van közös vonás ennyi eltérő költészetben, akkor ez. Nevezik az ilyen költőket józannak, gondolatának, analitikusnak, objektívnak, tárgyiasnak, metafizikusnak, rákérdezőnek, melyikét s mikor minek.

Ebből az objektíváló látásmódból fakad az érzelmi-gondolati többrétegűség: a gondolatilag kimunkált élmény és az önfigyelő-fegyelmező nyelvi megformálás hozama. Ily módon többdimenziós az az egyetlen tompa rím az ULTIMA REALITAS elején. Nem az, aminek látszik, a csupasz, jelzésszerű rím mögött késleltetett, rafinált együtthangzás sejdül föl, amögött meg ott vibrál a modern idegesség, és így tovább. De az érzelmi-gondolati-nyelvi összetettségen túl van itt még valami, bár a magyar költészetben már ennyi sem közönséges.

Az ilyen versekben ott működik a költő minden tudása, ott lüktet minden szakmai szenvedélye. A kételkedő, önmagát élveboncoló, a világot ízeire szedő és ismét összerakosgató költő valamennyi fortélyá látható. „*Itt minden mutatva lesz*”, ahogy a kabarékuplé éneklé, de nem a magamutogatás kényszeres hivalkodásával, hanem a pontosabb önmeghatározás miatt. Az alkotás folyamata (és végeredménye) nincs a misztika ködpárájába burkolva: „*Élni, költőnek lenni csak tanultam. / Én nem az vagyok, aminek születtem: / Az az enyém csak, amit megszeréztem*”, mondja a NEM A VERS közepén, a MŰVÉSZELET című verse pedig így végződik: „*Te kövessed az ós forrást, a bedugultat: / A meggyalázott átlagéletet.*” Vas István költészetének egyik megnyerő, lefegyverző tulajdonsága, hogy nem kívánja eltakarni saját létrejöttének titkait. Miért is tenné, az is a megfigyelés tárgya, az volt már Arany János tőkharangként kongatott versétől kezdve minden hasonló alkatú költőnél. Épp ezért, ki írt náluk értőbben és érthetőbben esszét a költészet belügyeiről?

De a legtöbbet mégis csak a versek árulnak el önmagukról. Más árulnak el. A vers mint tárgy, megmunkált nyelvi anyag, formálódásában megragadott ötlet, élményből születő versélmény: nemcsak a lélek, nemcsak a versbe fogott tapasztalat, hanem a teremtdés analízisét is elvégzi. Csak figyelni kell.

Vannak költők, akiktől nem lehet tanulni. Fogásaik elsajátíthatók, hangjuk ízeire bontható, szerkezeteik szétszalazhatók; de önszemléletük oly egyenmű, hogy tőlük nem vezet tovább út. Nem kérdezőnek, kinyilatkoztatnak. Ady ilyen. Bizonyos tekintetben Pilinszky, József Attilával óvatosan kell bánni. Voltaképpen Kosztolányival is. De tőlük azért lehet még tanulni. Mindez nem kíván minősítés lenni. Csak annyit jelent, hogy Aranyt, Babitsot, Weörest, Vast előveszem pusztán azért, hogy megnézzem, hogyan csinálják. Mindnek külön helye van.

Vasnak is. Nála például azt érdemes szemügyre venni, ahogyan végül is kimondja azokat a szavakat. Azokat a modernizmusban rég *leírt* szavakat. De ő, a köznapiság, az átlagélet költője, kimondja. Nem idézőjelbe téve, nem szóviccekbe csavarva, ironiával hitelesítve: ő maga áll e szavak mögött, csak úgy, ahogy van. Ha már kételkedő, intellektuális költészetről esett szó, szolgáljon példaképp a KÉRDEZŐ INÓ cí-

mű vers. Így fejeződik be: „Az Idő tágranyílt szemébe látok. / Vad tükrrei felém villámlanak: / Új szépségek és örök pusztulások.” Ez tanulható Vastól, hogyan lehet mégis, dacára az egész huszadik századnak, sőt a tizenkilencediknek, így odatenni az „Új szépségek és örök pusztulások”-at. Megannyi kihívás e három sor minden szava. Új, ráadásul szépség, örök, kontra pusztulás. Nem is beszélve a nagybetűs *Időről*, a poétikusan vadul villámló tükrökről. Aki ért a vershez, tudja, hogy ezt nem lehet csak úgy, az ilyesmit elő kell készíteni. De hol itt az előkészítés? Az egész vers ilyen: „Nem emlékeznek tavalyi kínomra / A zöldarany, tavalyi levelek”, ez a kezdet, a felütés. Rögtön utána azonban ez jön: „Lehet-e, hogy a rikkancs is kimondja, / Amit tavaly nekem se lehetett?” Amit tehát a versolvasói ízlés jó ideje poétizálnak érez, és csak különleges alkalmakkor fogad már el, azt alig észrevehetően ellensúlyozza a versben az előbeszédet idéző egyenes szórend, csonkítatlan mondatszerkezet, konkrét személyesség, egyszóval normális hang. Végig, az egész versben. Ebben a versben így, máshol máshogy, mindig kimondja, amit akar. Mindig van mit kimondania. Be tudja illeszteni verszárlathoz az olyan hagyományos hasonlatot (!) is, hogy „Mint kagyló mélye holt tenger zúgását, / Őrzi szerebniünk búcsúját a Campo” (SIENA). Mi ennek a trükkje? A végére tett idegen név? Vagy egyszerűen csak az, hogy mégis leír ilyet? Vajon hány olvasó tudja, hogy Siena főtere valóban kagyló alakú?

Tanulható továbbá, mikor nem tartja be a szótagszámot, hogyan bicsaklítja ki a ritmust; csöppet sem útkölt, bárki által elleshető eljárások. Csak az az övé, amit megszerzett, de azt rögtön át is adja. A szerkezeteket. Azt, ahogyan AZ ÜRES HÁZBAN végső paradoxonát – „Végleg kihuny a szem. De el nem vész a látás” – előlegzi a költemény elején elhelyezett szinesztézia: „Úgy látszik, végleges / E süket némaság.” Hogy két srilisztikai alakzat belső, lényegi megfeleltetése versszervező erő legyen – irigylésre méltó lelemény.

A ROSTIRÓNT LETETTEM: egyik utolsó versének címében a rostirónt korántsem szimbolikusan tette le, hanem az EVANGÉLIUM-ok átköltése után, a munka végeztével. Vas István, akinek költészetéből oly gazdagon lehet meríteni, természetesen maga is folytat. Hogyne: „S könyörög a kétely és a hűség: / Tánudj fel már bennem, örök Húsvét!” Nem sok példa van a magyar költészetben hasonlóan hangsúlyos helyzethez hozott disszonáns rímre. Vörösmarty LISZT FRENCHÉZ írt ódájának híres egybekondulása, „hú tokon” – „húrokon” kínálkozik elsőként. De az igazi előkép a JÓNÁS KÖNYVÉ-nek két sora: „Jónás majd elmegy, de helyette jó más, / Így gondolá az Úr; csak ezt nem tudta Jónás.” Vas Jézus-versének kicsorbult, dacos-diadalmos ríme a keserves prófétaság babitsi humorára felel.

Nem mintha, akár vonakodva is, bármiféle prófétai szerepre vállalkozott volna, akár csak átmenetileg. Az annyiszor emlegetett és lírába emelt köznapiság ennek vetületében értelmezhető. „Az ember a fontosabb” költőtől meglepő kijelentés, alulfogalmazott hitvallás. Nem, a vers csakugyan nem kell mindenáron. Hagyjuk most, milyen áron. Vas István egész nemzedéke előtt többször is élesen fölvetődött a költői elhallgatás és megszólalás ellentétének morális kérdése. A kor politikai eseményei és az irodalmi-nyelvi megnyilatkozás belső működése is a költői szó elhalása felé mutatott. Volt, akit a hatalom hallgattatott el, volt, akit saját erkölcsi érzéke. A nyilvános hallgatás ugyan megváltoztatta a magánmegszólalás akusztikáját, a kettő azonban, a szó és a csend szemben álló, ellentétes pólushoz vezetett föl. Sokféle hangot gerjesztett ez a feszültség, sokféle válasz született erre a kihívásra: monumentális életművek építették magukba a némaságot, illetve változtatták meg a szavakhoz szűződő költői viszonyt,

hogy ismét dolgozni tudjanak anyagukkal. Vas példája szerint a hallgatás és a megszólalás a költészetben nem ellentétek. A politikai irodalomvezérlés vagy az irodalmi iránydivatok által leértékelt szó, illetve a politikai betiltások vagy a művészetetika belső parancsa által kirótt némaság, tehát a két, költészetre oly veszélyes szélsőség között talált egy sávot, ahol egyensúlyozhatott, sőt ahol szelleme terjeszkedhetett. A köznapiság és átlagélet költőietlen mezszyéje volt ez. Itt nem kellett sem prófétának, sem ellenprófétának lennie, nem kellett természetétől idegen szerepeket vállalnia. Itt azonban még egyáltalán meg lehetett szólalni. Többet is adott ez a – kedvelt szavával – „lefokozott” helyzet: a fölösleges, pontatlan beszédet nem tűrte. *„Nekem elég a nyelv, úgy, ahogy találtam”* – ez végső, leszűrt válasza a költői kifejezhetőséget illető kételyekre. A normalitásból teremtett költészetet, abból a tapasztalatból, hogy valahogy teremtődik alkalom életre, írásra. Fölismerte, hogy a szándékolt köznapiságba húzódva komplementer, ami amúgy kizáró ellentét. *„Hogy pontatlan? És ha pontatlan, ki bánja? / Sosem törekedtem teljes pontosságra.”* Lehet-e ennél pontosabban megfogalmazni, hogyan létezhet, születhet szemünk láttára – mindenek ellenére – a költészet csodája?

Semmi sem szavatolja, hogy a márványba vésett igék tartósabbak, mint a rostirónnal rótt jegyzetek. Persze, nem a vers, de ha már, akkor a rímek, alakzatok, szerkezetek számítanak. Azok őrzik az embert. Fontos versek sugározzák a tudást, hogy a szavak érvénye az artikuláció minőségén múlik: a hang képezhető, a dolgok mégiscsak ki mondhatók.

Vörös István

NYAKLÁNC AZ ASZTALON

Vas István költői önformálásáról

Vas István századunk legkövetkezetesebb magyar költője. Költészete – sőt egész írói munkássága – felfűzhető egyetlen gondolat (vagy felismerés) fonálára. Igaz, ez a fonal úgy kanyarog, mint a nyaklánc, ha az asztalra letesszük. Sok mindent érint.

Vas Istvánt olyan felismerés indította el költői pályáján, ami más tehetséges induló költőknek az elnémulását szokta okozni. Mire is jött rá? A MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ?-ben írja: *„Mindazt, amit más el tud mondani, mindenki más jobban tudja elmondani.”* Súlyos, szigorú szavak. A saját hasonlataitól kitisztuló szemet azonban nem homályosítják el az önsajnálát könnyei. Épp ellenkezőleg. Megvilágosodik előtte az, hogy még így is, a minden látszólagos elvesztése után is marad valami: *„Ha egyáltalában érdemes valamit mondanom, csak olyat, amit más nem tud elmondani.”* Minden költőnek ez a szándéka persze, csak hogy legtöbbjüket nem a saját tehetségük fölött érzett kétely indítja erre az elhatározásra. Nem a lemondás, hanem a költői hódítási akarás. De mi marad, amiről senki más nem tud beszélni, mert nem tud róla annyit, mint mi? Hát igen, saját magunk. *„Miben híztam?”* – teszi fel a kérdést Vas. – *Nem a tehetségemben, hanem a*

mondanivalómban." Pedig ez a maradék mondanivaló, „ez az egy ember” se tűnhetett első ránézésre valami költészetre túlságosan ingerlő tárgynak. Magánhivatalnok, aki korán kel, kivillamosozik Újpestre, a munkahelyére, akinek öröme „egy zónára, egy fröccsre leugrani titokban”, no meg „a külvárosi koszt férfias tze”, „ebéd előtt a lópörtyűs pogácsa”. Hát hol itt a költészet? – Pedig itt van. Pontosán ebben a kérdésben. Ahol a hozzáértő így csodálkozik, ott a költő letanyázhat. Ami addig zaklató ellentmondásnak tűnt, kibékül. Hamarosan azt írhatja: „...már önmagamban sem kellős a dalnok / Alakja meg a lomha hivatalnok” (EGY NAP TÖRTÉNETE).

Mi tehát ez a bizonyos felismerés? Az önmagával való teljes azonosság felismerése. A költő belevesztése a magánemberbe, és a magánemberé a költőbe. Visszajutottunk az alanyi költészethez? Nem egészen. Paradoxonnal úgy is fogalmazhatnánk: tárgyi költészet ez, csak hogy ugyanaz a tárgya, mint más költészeteknek az alanya. Szerepvers, ahol a költői én megpróbál visszaalakulni a személyes énné. Nehéz feladat. Nagy beleérző képesség kell hozzá. És nagy prózaírói önismeret. Az a képesség, hogy ne csak a nagyot legyünk hajlamosak önmagunkban meglátni, de a kicsit is, vagy ami még rosszabb, a kicsinyest is. Terjedjen ki hát mindenre az „őnelemzés”.

Így egy merész fordulattal még a mindenhez is visszajutunk, csak nem a főkapunát, hanem a kert végéből:

„Hiába, minden én vagyok,
Az is, mi szembenéz velem,
Az ég, mely kéklőn felragyog,
S a hernyó is a levelen.”

(NYÁRI ÉNEK)

A felismerés, mint egy elsütött puska, visszarúg. Ha kiküszöböljük a hagyományosan felfogott költői ént (használhatok nagy szavakat?) Isten és a magánember közül, aki pedig mindig is kettejüknek valami kompromisszuma volt, akkor csak látszólag kerülünk közelebb a földhöz, felszakadt az ózonpajzs, és az ég fölötti dolgok, a világűr vagy az Isten, a mindenféle sugárzások sokkal agresszívebben zúdulnak be a hasadékon. Hogyan is írja Vas István: „Süppedni kezdett az idő alattam: / S e táj belém szilált, akár a kőd” (ANGYALFÖLDI ELÉGIA). Mert már nemcsak térben válik védtelenné a versvilágba betolakodott magánember, akire jogosan szólhatnak rá az egyik versből a másikba átlépdelő grammatikai ének, az egymással összekapaszkodó költői ének, az egymás álarca mögé rejtőző absztrahált ének: MIT AKAR EZ AZ EGY EMBER? Aki olyasféle hecceteket csinál, hogy holmi rovarokat gyűjt föl, és meg sem érti, ha már verset ír belőle (AZ IMÁDKOZÓ SÁSKA), mindennek a szimbolikus jelentését. Joggal szólhatnak rá és bámulhatnak utána nemcsak fontról és letről, jobbról és balról, hanem a múltból és jövőből is. De ő még szemtelenkedni se állal velük: „Visszanézek a régre s az újra / S mindkettő én vagyok” (FORUM ROMANUM). Mindkettő? „Minden családom és elődöm, nemzedékem, / Eredet, folytatás, magamnak én vagyok” (MONÁDOK).

Valahogy minden megszokott fogalom megbillen egy kicsit. A magánember kalandozik itt, magával hozva prózai élete prózai világát. És mit tesz a költő? Elmenekül előle a prózába, az elvesztett otthonok legelveszettebbikébe, a regénybe. És a regénnyel aztán hasonló dolgokat tesz, mint tett a verssel. Önvizsgálatának – nemegyszer önvádjának – olyan színterévé teszi, hogy ez már magában, mint megfagyott víz a palackot, szétveti a regény formáit. Mégsem formátlanság lesz a végeredmény, hanem az

üres palacknál valamivel nagyobb, tömör jégdarab. Esszéregény? Emlékirat? *Igen is, nem is.* Újrarajzolása önmagának és mindannak, aminek tanúja volt. „*Nem tudom, milyen kivételes körülmények játszottak közre, hogy ebben a kivételes időponiban ott lehettem és tanú lehettem*” – írja arról az alkalomról, amikor Babits és Illyés egy fontos találkozásánál van jelen. De végül is elmondhatná ezt bármelyik megörökített eseményről. Mert ezek így történelemből történetté váltak, lett elejük és végük, végre befejeződtek. Egy szerkesztői fogadóórán Vas ránéz Babitsra, hogy őszintén elmondja véleményét a HALÁLFIAI-ról, Babits félve kérdezi, és Vas hirtelen megért valamit, az őszinteségnél is fontosabbat, azt, hogy itt most nem ő, hanem a másik a fontos. – Gyönyörű – hazudja zavartan. Ha ugyan hazugság ez. Dehogysis hazugság, beleérezés, írói munka az élet közben, és még azt is képes észrevenni, hogy a harmadikként ott lévő Radnóti bosszankodva húzza el a száját ennek a hízelgésnek a hallatán. Radnóti? Vagy ez is „csak” párbeszéd két ismeretlen között? – Gyönyörű – mondhatjuk mi is, ezt már nem kell továbbírni, ezt elég lejegyezni.

Mert valóban. Más a valóság perdülete Vas István prózájában és verseiben, mint amit megszoktunk. Írásai föléd hajolva ugyanazt a képet láthatjuk, mint az ablakon kinézve. Csakhogy ez mindössze annyit tesz, a valóságot nem 90 vagy 180°-ban forgatja el, hanem 360°-ban, és a gyanútlan olvasó azt hiheti, semmit sem csinált.

Pedig nagyon is sokat. Mint már írtam, elsősorban is lemondott. Rengeteg mindentől lemondott. A „*nő-cicoma*” helyett a „*férfi-rendszer*”-t próbálta előtérbe helyezni. (Most nem akarok minősíteni, csupán észrevételeket tenni.) Férfias világ ez, a szó polgári értelmében véve férfias. A Teréz körút, Pest nyüzsgésének, mocsának és tárgya-
inak világa, „*az ötödik froccs*” (NAPI.Ó) világa, a szerelme holmijai között kereshető (turkáló, kutató?) férfi világa (SZERELMES FII.OLÓGIA). Megrögzötten tárgyas világ, a valóságra megszólalásig hasonlító világ. Az író épp szökni készül az irodalomból – már rajta a hátizsák, a bakancs –, amikor, talán búcsúzól, azt mondja: „*minden szavam, mondatom / Tárgy s tény legyen, ne kép és fogalom*” (NAPLÓ. KIS ARS POETICA). A szökés persze lehetetlen. Így aztán nincs mit tenni, mint kirándulásokat a kultúra falain belül, hátizsákosan sétálgatni a múzeumokban, megbámulni a Sixtus-kápolna freskóit, Tintoretto és Velázquez vásznait, döngő léptekkel járkalni a katakombákban, és el-elmé-
lázva a Palatinus dombon, persze ott is önmagunkra ismerve:

„*Ti tveek, oszlopok, komoly kőfaragások,
Miféle pára száll ma is helőletek,
Hogy fényetekre és hanyatlásomra látok?*”
(ÍVEK. OSZLOPOK)

Vagy ami majdnem ugyanaz: Cambridge-ben Sárospatakra gondolni.

Magyarnak lenni külföldön, költőnek a hivatalnokok közt. Egyszerre lenni kereszténynek és zsidónak, rómainak és kommunistának. Hiszen még „*Az örök Isten is a vál-tózáshoz, / A forradalmakban gyönyörködik*” (SANTA MARIA ANTIQUA).

És mindeközben még ráadásul „*Vigan kimaradni e korból!*” (ÉNEK A MAGÁNYRÓL). Persze ez egyáltalán nem sikerülhet annak, aki nőiesebb műzsák helyett a „*Valóság*”-hoz, e „*halálos dalú Múzsá*”-hoz (CSIKÓK) fordul ihletért. A valóság az, ami a nő-cicoma helyét átveszi a versben. „*Nem úgy írok, mint az igazi énekesek*” (ULTIMA REALITAS) – látja be Vas. Mert ha tehetsége költészetteremtő erejéről lemond, és csak mondanivalójában hízik, akkor lemond arról is, hogy pusztán a formát (a talán mondanom se kell:

tökéletes biztonsággal kezelt formát) használja a versképzésre, s a mondanivaló lesz magának a verssé válásnak is az oszlopa. Lírán kívüli eszközök. A történet elvágása, az általános tanulás felé való tágitás, emlékek egymásnak gyürkőzése: szabadvers-erények a kötött forma fölött is, mintha a költő télire öltözve lépne ki az utcára, zakója fölé télikabátot is véve

Az utcára kilépve. A téli utcára. Igen, megeshet, hogy a huszonnégy éves Vas valóban egy februári hajnalon gondolta végig saját költői mibenlétét, amikor munkába indulva a postát bontogatta, de a három évvel fiatalabb pályatárstól érkezett levelet már csak a villamos-végállomáson futotta át, szerencsésen még talált helyet, ha a menetiránynak háttal is, olvasta a levelet, ahol W. S. arról próbálja őt meggyőzni, hogy azért ők mégsem vetélytársak, de az érvelés rosszul sikerül, Vas elmereng a levél fölött, a villamos csikorogva indul, kikanyarodik az állomásról. – Hát nem is – gondolja, összehajtja a levelet, és félig olvasottan a zakója (vagy a télikabátja?) zsebébe teszi. – Hát nem is vagyunk mi vetélytársak – állapítja meg keserű öniróniával, de hirtelen azon kapja magát, hogy ez az önirónia jólesik, sőt valami magabiztosságot is ad. „Az ember a fontosabb, nem a vers” – szögezi le, és ebben a pillanatban talán még nem is sejti, hogy most vált eredeti költővé. Fölismerte a valóság és saját személyisége törvényeit. Azt, hogy nincs választás. Hogy valójában csak egyetlenegy lehetőség van, és az a szerencsés, aki képes kitalálni, mi az. „Nem én, de / Pályám szabja meg útjaimat” (FÉRFIKOR) – gondolta. A villamos már a Váci úton járt.

Parancs János

A VERS HATALMA

In memoriam Vas István

Elöljáróban

nem tudom mire való ez az egész
a hétköznapi dolgok párlata
csalóka mint tavasz a téiben
csak turkálók a szavak között
verseid lapozgatom és ízlelgetem
zamatát a gyógyító egyszerűségnek
jó volna valódi vigaszra lelni
csillapítani az egymásra acsargók
esztelen dühét ami megmérgezi
a normális emberi kapcsolatokat
alig lehet már valakivel eszmét
véleményt cserélni mert eltorzultak
elvadultak ismét a játékszabályok
farsangolnak az ügyes lesipuskások
és a józan észnek most nincsen becsülete

In merito

Nincsenek szavaim.
 Üresség és gyász a szívemben.
 Sivatagos mezőn száraz kórók csörögnek
 Az üvegbura alól valakik
 kitartóan szivattyúzzák a levegőt.
 Egyre nyugtalanabb így
 a kísérlet alanya.
 Vesztét érzi a veszendő.

A nagy nemzedék egyik utolsó tagjaként,
 Jékelyt, Rónayt, Kálnokyt és Weörest követve,
 tíz évvel Zelk után
 merült alá a földbe.
 És most kis világunkban minden átrendeződik.
 Ilyen csillaghullás után az égbolt is elsötétül,
 csak futkározó, villódzó fénypontok látszanak.
 Káprázatok és légvárok emelkednek,
 majd léggömbökként pukkannak el
 Foszlányaikat folyamatosan söpri,
 hömpölyögve sodorja tova a szél.

A bolygónkat körbeölelő derengés viszont
 egyre bársonyosabb, puhább és fényesebb.
 Ragyogó fényburrok-pólya óvja a Földet,
 amint ismeretlen célja felé bukácsol tovább,
 egyedül a kietlen és fagyos űrön át.

Vajda Miklós

A VASNYAKKENDŐ

Valamikor a hatvanas évek közepe táján egy verőfényes júniusi napon V. I. budapesti lakos, költő, polgári foglalkozása szerint kiadói szerkesztő, nős, gyermektelen, ötvenvalahány esztendő, pártonkívüli egyén, egyetlen mozdulattal csaknem forradalmasította a férfidivatot. Magára a mozdulatra pontos ismeretek híján csak következtetni tudunk: alkalmasint dühös, bár elképzelhető, hogy lemondó, esetleg kétségbeesett vállrándítás lehetett. Annyi mindenestre biztosra vehető, hogy e gesztusban forradalmi szándéknak nem volt nyoma. A tudomásulvétel, a beletörődés, egyben a te-

hetetlenség mintegy önkéntelen kifejezése volt. Élete során számos alkalommal kényyszerült ilyen mozdulatra.

A csaknem-forradalmat azzal okozta, hogy képtelen lévén megkötni a nyakkendő-jét, feltehetően hosszas küszködés után a dolgot a végső stádiumban, közvetlenül a cél előtt, föladta. Már csak át kellett volna bújtatnia a nyakkendőt önmagán, azaz a csaknem kész bog vízszintesen körbefutó ágán, majd pedig nyakán szorosabbra húzva helyére igazítani a színes férfidísz, de ez a művelet teljességgel meghaladta képességeit, s így a bog befejezetlen maradt. Egész küzdelme minden valószínűség szerint tükör előtt zajlott – lehet, hogy a sikertelenségnek éppen ez volt egyik oka –, ám ekkor, képmására pillantva, az a hirtelen elhatározás fogant meg benne, hogy jobb megoldás híján a nyakkendőt úgy hagyja, amint van. Vagyis a maga félig kötött, laza és kihívó befejezetlenségében, mintegy igazolásként, hogy a szándék megvolt, a kísérlet is, íme, megtörtént, ámde eredményre, sajnos, mint látható, nem vezetett. A nyakkendőtlen, ki- vagy begombolt, sőt netán kihajtott inggallérral való megjelenés ott, ahová mennie kellett, meg sem fordulhatott a fejében, már csak pusztán az ezekhez társuló igen konkrét és sokatmondó világnézeti, illetve osztálytartalmak okán sem; ezeket nem vállalhatta, s ezért mindig kényesen elhatárolta tőlük magát. Utólagos elmondása szerint a vállrándítással egy időben észbe villant ugyan, hogy annak idején Szabó Dezsőn látott némileg hasonló, kényszer szülte nyakkendőkötési megoldást, de AZ ELSŐDORT FALU szerzőjének halála óta eltelt két évtized, amelyben utóbb a nevé sem igen lehetett leírni (amit, a kettejük tekintélyes világnézeti különbségei ellenére, hogy másról most ne szóljunk, nem helyeselt), garanciát jelentett arra, hogy nem éri majd az epigonizmus, netán a populizmus vádja. Szabó Dezsőnél tudvalevően – mint az számos fényképén látható – az elhízás esete állt fenn, miért is kihízott *vatermörder* gallérjait nem tudván begombolni (újakra pedig nem telt neki, mint azt a *Ludas Máttyás füzetek* borítóinak belső oldalán elhelyezett kis mottókban oly világosan megfogalmazta), a jókora hiátust már-már sálnak tekinthető vagy tán valóban sálból kötött nyakkendőinek laza, ökölnél is nagyobb bogával igyekezett kitölteni és eltakarni. (Lásd pl.: A MAGYAR IRODALOM KÉPESKÖNYVE. Szerk. Keresztury Dezső. Magvető, 1956. 314. old.) Meg kell azonban jegyezni, hogy – a hivatkozott könyv, valamint a *Ludas Máttyás füzetek* borítóinak hátoldalán látható képeinek tanúsága szerint – Szabó Dezsőnek nem volt a nyakkendővel kötési problémája, mint ahogyan – szemlátomást – ideológiai eldöntéssel sem viseltetett iránta, amiből arra következtethetünk, hogy e ruhadarab csupán a háború utáni magyar irodalomban jutott máig megőrzött vízvonalasztói szerepéhez.

A nyakkendő V. I. számára azonban többet jelentett önmagánál, a színeiben viszonylag egyhangú, kétségtől kizárólagos kozmopolita városi férfiföltözlet úgyszólván csak dekoratív szerepet betöltő, ámbar fontos kiegészítőjénél. Ő egészen addig az időpontig következetesen csak nyakkendőt viselt (amelyet alkalmasint feleségei – vagy más hölgyek – kötöttek meg), még a legzordabb sztalini lódenkorszakban is, valószínűleg nem kevés bajt zúdítva ezzel a fejére, bár alighanem túlzás lenne azt feltételezni, hogy az ötvenes évek elején példátlanul mondható bátorsággal pusztán csak nyakkendője védelmében lépett volna ki a pártból.

A csak nyakkendő, ez aligha vitatható, a férfiúi nyakdísznek – nálunk legalábbis – újabb mintegy fokozott jelentéstartalommal bír, már-már kihívóan eleganciát és gyakran sok egyebet is sugalló fajtája, vagyis jóval nyakkendőbb az egyszerű – bár, mint jeleztem, nálunk szintén nem jelentés nélküli – nyakkendőnél. Úgy is lehetne mondani, hogy más, magasabb regiszterben, föltünőbb szóval szól meg, s horizontális

jellegénél fogva inkább megakasztja a tekintetet, mint vertikális elhelyezkedésű és a felsőtest tengelyében álló társa. V. I. esetében, az adott korszakban például provokatív vizualitással is nyomatékosította a viselője, valamint a Magyar Dolgozók Pártja által képviselt kétféle szellemiség antagonisztikus voltát.

Ezen a ponton, számos, csupán hipotetikusnak tekinthető, bár tényekkel körülvett állítás után, célszerűnek látszik magának a címben is szereplő, divatforradalmi jelentőségű nyakkendőnek a leírását megkísérelnem. Ehhez ajánlatos, ha az olvasó is, akár most én, elővesz egy – lehetőleg élénk színű, széles – nyakkendőt. A megkötés során (keskeny szár rövidre fogva bal kézben, hosszabb és szélesebb szár a jobban) viszonylag könnyűszerrel eljuthatunk a pontig, ahol V. I. annak idején föladta: a bal szarát egy helyben tartva, jobbról balra lágyan alája, köréje fordítjuk a jobbat, vigyázva persze, nehogy a művelet közben a bal szár elforduljon, valamint két karunk egymásba gabalyodjon. A bal szarát váltott kézzel az egész művelet során tartanunk kell, mert, különösen a jobb szárnak második köréje tekerése alkalmával, könnyen hajlamos elfordulni, illetve hosszában meggyűrődni, ami aztán a csomó nemkívánatos torzulását vagy Szabó Dezső-i hipertrófiáját eredményezheti. A második körületekerés végétével a jobb (szélesebbik) szarát (a hal szarát még mindig hal kézben tartva!) hátulról-alulról s a létrejött csomókezdemény fölött átbújtjuk – idáig jutott el munkája során V. I. –, majd pedig – most már a bal szarát elengedve – mindkét kezünk igénybevételével lazán átdugjuk, és lehúzzuk a csomókezdemény horizontális elhelyezkedésű pánnya mögött, majd a csomót a jobb szár lefelé húzásával a kívánt méretre csökkentve, a hal szarát jobb kezünkkel ismételten meghúzva, a csomót bal kézzel fölfelé végleges helyére, a gallér szárainak fordított V alakú elágazásába csúsztatjuk és eligazítjuk. (Köszönöm a segítséget, lereheted, olvasó, ha még mindig velem vagy.) Amint látható, a művelet, még ilyen, erősen egyszerűsített leírásban is, eléggé bonyolult, és számos olyan pontja van, ahol a kezűgyességgel nem különösebben megáldott férfi, mint amilyen V. I. is volt, hibázhat, főként tükör igénybevétele esetén. Ami mármost a V. I. által vállrándítással véglegesnek deklarált állapotot illeti – mely aztán idővel emblematikus tulajdona lett, ugyanis valahányszor nyakkendőt viselt, attól kezdve mindig idáig kötötte meg –, az meghökkentő, sőt, mondhatni, lenyűgöző látványt nyújtott. A pillanatot, melyben e tünemény debütált, sohasem felejttem el. Egy júniusi délután történt, a brit nagykövet rezidenciájának legendásan zöld gyepén, az uralkodó születésnapja alkalmából rendezett nagyszabású fogadáson, ahol, mint mindig, megjelent kulturális életünk apraja-nagyja is. V. I.-t és tűzpiros nyakkendőjét hatalmas gyűrű övezte, tisztelők, barátok, érdeklődő diplomaták, akiket a látvány úgy vonzott oda, s nem eresztett, mint hogarakat a lámpafény. A nyakkendő tündökolt a begombolatlan sötét zakó szárnyai között. Mint holmi egyre szélesedő tűzfolyam tort elő közvetlenül a gége alól, s a megszókött, karcsúsító keresztkötés ritmust szabó horizontális vonala nélkül, tagolatlanul hömpölygött alá, hogy aztán a már akkoriban is tekintélyesnek mondható s enyhén aszimmetrikus hason szétterülve s tompa nyílhegyben végződve, némán a nadrág sliccére mutasson. Talán túlzás havas csúcsról aláömlő izzó lávafolyamhoz hasonlítani, de a fehér ing s a jó évtizednyivel későbbi széles nyakkendőket már ekkor sejtető, szinte skapuláreszerű vastag csík kontrasztja elféle képzettársítást is kelthetett a körülállóknak. Nem csodálkoznék, ha a későbbi kutatás a londoni Foreign Office irattárában is nyomára akadna a budapesti keltezésű diplomáciai jelentésekben, mikor majd, néhány év múltán, filoldják a körelező harmincesztendős zárlatot.

V. I. kétségkívül érzékelhette a feltűnést, de kérdés, hogy vajon magában olyan egyértelmű sikerként könyvelte-e el, mint amilyenek a későbbiekben aztán bizonyult. Ő, aki például nem állt egy rövid esszéjében kérkedni műfordítói kudarcaival, egy fontos versében azt írta, hogy „...bezzeg az én / fantáziátlan verseimet ki a fene hánja?“, továbbá nyíltan és gyakran hangoztatta, olykor még versben is, mennyire irigykedik némely költőtársára, főleg verselési bravúrok, elegáns formai megoldások miatt, de másért is, elsősorban Illyésre, de persze Weöresre, sőt fiatalabbakra, például Juhászra és Várady Szabolcsra is, s végül, aki sok helyütt emlegeti keserű belenyugvással „asszír koponyáját“, és nemrég is még így írt magáról befejezetlenül maradt önéletrajzának utolsó kötetében: „*Pedig hány szerencsétlen éven át éreztem a reménytelen rútság átkát*” – ő ezt a kétségtelen későbbi sikert akkor alighanem vereségként élte át, amit humorral, öniróniával, zavarát tetézve igyekezett palástolni. Önbizalma gyöngye láhakon állt tehát, s ezért nyilván nem is volt tudatában, hogy ügyetlenségével egy divatforradalom ma is eleven lehetőségét teremtette meg, aminek fényében az is érthetővé válik, hogyan tudta néhány kétségkívül kedvezőtlen adottságát – mint például kevéssé előnyös külső, kézügyesség hiánya, felsőfokú végzettség hiánya, zsidó származás, és ebből következően olykor távoli németes-lipótvárosias ízek a nyelvben – szintén nyilván tudtán kívül, vagy legalábbis lemondó-beletoródó vállrándítással, előnyére fordítani – váltakozó sikerrel persze – éppen azáltal, hogy jobb híján vállalta őket, miként a tökéletlen nyakkendőboggal tette. Csak ámulhatunk, mi mindenre nem képes a költészet.

Fejtegetésünk végéhez közeledve már csak két fontos kérdésre kell megkísérelnünk a választ. Hol volt az emlékezetes nyakkendőkötéskor Piroska, aki nyilván segíthetett volna? És, ami ezzel a kérdéssel szorosan összefügg: egyáltalán miért adta föl V. I. a csokornyakkendőt?

Mindkét esetben csak föltevésekre vállalkozhatunk. Piroska, nyárelő lévén, nyilván Szentendrén tartózkodhatott, művelve a kertet, mivel V. I.-től erre nem számíthatott. V. I., javíthatatlan vállaló és bevalló, nem állja még versben is leszögezni, hogy „*Ez a kert, ahol én egy kapavágást / Sem ejtettem, nem egy fát, de egy virágot / Sem ültettem, de még egy rózsaszálat / Se vágtam le*” – mintha még büszke is volna rá. Élvezni, megverselni, kamatoztatni bezzeg annál jobban szerette, a benne álló kis házzal együtt, „*amelybe én egy kapcsolót sem szereltem*” – szerencsénkre, tehetjük hozzá, máskülönben a nyakkendőviselet megújítására is aligha kerülhetett volna sor, e versről magáról nem is szólva. A félbogos nyakkendő azonban a későbbiekben mégiscsak elnyerte Piroska keze által a képzőművészeti szempontú átdolgozást, majd jóváhagyást, ami abban is megnyilvánult, hogy a tűzpiros darab szolidabb és befejezetlenségükben is rendezettebb, mint egy már kanonizált kendőknek adta át a helyét, többnyire sötétkék vagy ezüstszürke alapon fehér pettyekkel. Ami a csokornyakkendő eltűnését illeti, annak okát alighanem V. I. bonyolult baráti kapcsolataiban kell keresnünk. Tudvalevően két író-társra, mindkettő kortársra is, állt hozzá legközelebb: Otrlik Géza és Illés Endre. Kapcsolatukat úgy is le lehetne írni, hogy a (ruházkodáshoz is, de a műben is kifejeződő) elegancia három igen különböző változata találkozott össze. A született, önkéntelen, nem elegancia, amely bármit megengedhet magának, még szinte idétlen megnyilvánulásában is elegáns marad: Otrlik. (Zakójának strukturalista szempontú elemzését Esterházy Péter adta az író – és zakója – hetvenötödik születésnapja alkalmából, így erre nem szükséges itt kitérni.) A mérnöki precizitással megtervezett és maszkmesteri tökélytel megvalósított, levendulaillatú, egyéniségpótló elegancia: Illés, kosztolányis csokornyakkendővel és zöld úntával. És végül V. I. teljes eleganciahiányból és számos

más előnytelenségből csodaszzerűen átlényegített és mindenestül hiteles eleganciája. Három világ, mondhatnánk, eleganciákban és teljes életművekben is elbeszélve. V. I. és Ottlik barátsága igazi, mindent kibíró barátság volt, gyakran ordítva veszekedhettek, Ottlik megmenthette akár V. I. életét is, a barátság kibírta. Ottlik és Illés viszont vagy negyven évig nem is beszélt egymással – ez alighanem próbára tehetné V. I. idegeit, hátha ne adj isten összetalálkoznak nála. Ottlik íróként be sem tehetné a lábát az Illés vezette kiadóba – ha létre nem jön a Magvető, az ISKOLA A HATÁRON-t csak nemrégiben ismertük volna meg. Magasra rakta a mércét – azt a néhányat nem állhatta, akiket magánál jobb íróknak tartott. Ottlik mellett leginkább Mándyt, holott többen voltak V. I. és Illés barátsága, amennyire tudom, nem állt ki szívélyes ordítózásokat. Nemcsak azért, mert Illéssel nem lehetett ordítani, hanem mert V. I. – saját bevallása szerint – félt tőle; lásd Ottlik. Két – meghocsátható – színműben társszerzőként is együttműködött Illéssel, életművének nagy hatalmú kiadójával, de végül, s ez a feltételezés, betelt a pohár, és fölláadt Illés ellen: lecserélte a csokornyakkendőt, Illés emb-lémáját, s megkreálta a magáét, a senkiével össze nem téveszthetőt.

Ki merné mindezek után tagadni, hogy a nyakkendőnek a magyar irodalomban szerepe, jelentése, története van? Juhász Gyula például egyik leghíresebb versében a maga félrecsúszott nyakkendőit szerelmese tartózkodási helyeként jelöli meg. Külön tanulmány tárgya lehetne az is, hogy ma ki miért nem visel nyakkendőt a magyar írók közül, s ezt hogyan, milyen megoldással és motivációval teszi. A Vasnyakkendő magányos jelenség, a könyörtelen őszinteség nyakba vett jelképe. Vajha divat válnék belőle.

Orbán Ottó

AZUTÁN – A KILENCVENES ÉVEK

A parlamentben a száztíz kilós Vasvári Pál
 horpadt bádogként mennydorog, s robajával fölzarja a sárkányt,
 mely lángnyelvének ostorával vág rendet rögeszméink között...
 A százéves recept, hogy megfőzzük a fekete levest:
 ha nincs elég eszünk, jöjjön a szenvedély!
 A szabadság torékeny óraszerkezet,
 össze- és szétszerelnünk egy élet kevés,
 összetörnünk elég egy pillanat.
 Most, hogy Vas István is meghalt, kivel beszéljek erről?
 Barátaim és volt barátaim a hatalom szédületében,
 fülükbe forró ólmot öntött küldetésük tudata,
 szemüket kitolta a gőg –
 egymásba fogódzunk, mint Brueghel képén a vigyorgó nyomorultak,
 s vak vezet világtalant, imbolygunk a régi szakadék felé.

Fodor András

TEMETÉS UTÁN

„Ahogy közeledett felém,
 ráismertem, mert nincs belőle még egy.
 A szemek oda-vissza tükrén
 láttam is már, hogy derül föl az arra,
 s hogy nem röstelli ezt a tettenérést,
 mert úgy ahogy van, vállalja magát.
 Megálltunk hát a remegő traverzek,
 suhogó aulók, betémpaloták
 előtt a vörös kőrengelékében,
 két korszerűtlen alak,
 kik lám, e véletlen kapott
 percben még azt is mutatni merik,
 hogy egymásnak örülnek.”

(TALÁLKOZÁS A HÍDON)

Temetéséről hazajövet, mikor beszálltam házuk liftjébe, hangszólt meg mellettem, akárha az enyém: – Mostantól hát a két korszerűtlen alak sem találkozhat többé... Igen, könyvei itt vannak karnyújtásnyira a polcokon, hennük derűsen improvizáló, hosszú szárú hetűkkel rótt, bizonytalan dőlésszögükkel is karakteres, érzékeny rajzolatú sorok, de ő maga...? Pedig éppen arra, hangja, szeme jellegzetes elevevességétől nem lehet elszakadni. Ki tudja, mért, újra és újra az a kép ugrik elő emlékezetemből, amit szemem egy irodalmi est kezdetekor kinagyított. A közönség nem tudja eldönteni, köszöntse-e a pódiumra lépő bevezetésmondót, s ekkor az ötödik sorban balra, valaki idős férfi, mintha az egész hát nevében egymaga érezné át a megszólalóért vállalt felelősséget, a hirtelen támadt lelkesedéstől már-már eltorzult arccal, irtózatossággal kezd tapsolni, mint a hajdani lelátók győzelemre buzdító ősz drukkere: – Mindent bele!... Ő volt az: Vas István.

Négy évtizeddel ezelőtt is ilyen szenvedélyes elszántan szerette, védte, akit föllobbanó szimpátiája, minőségösztöne igazán tehetségesnek vélt. Vajon akad-e még mostanában is olyan idősebb mester, aki az útjába került ígéretes fiattól megkérdi: milyen új kézirat lapul a zsebében; aki az előlvasással megbecsült ifjú szerzőt búcsúzáskor arra figyelmezteti: ezután ha bármi gondja-baja, anyagi szüksége van, számíthat rá?

Nehéz elképzelni, milyen lett volna a „fordulat évét” egészségesen megérett Babits. Folytathatta volna az új írókért saját elfoglaltságával is becsületesen küzdő mentori szerepét? Utóda, tanítványa, Illyés, a *Magyar Csillag* idősakában még követte a példát, a *Válasz* főszerkesztőjeként már nem győzte, a folyóirat megszűnte után pedig szinte a fiatalok tekintettek rá úgy, mint védelmezendő, átmentendő Géniuszra.

Generációmnak akkor vált kivételesen fontossá Vas István figyelme, fölkaroló gondosság, amikor az ötvenes évek elején néhányunkat már a szellemi és társadalmi életből való kilakoltatás fenyegetett.

Gesztusnál több volt, erőt, önbizalmat adott, ha munkához (fordításhoz) juttatott bennünket, ha ádázkodó frószövetségi vitákban irigy és kaján arcok közt láttuk, hall-

hattuk, amint rendületlenül mondja a maga igazát, amikor irodalomtörténeti vitákban léhának merre nevezni idősebb pályatársát, amért élvezkedő felelőtlenséggel játszott a politika kínálta balítéletek ügyészi szerepében. Erőt sugallt az is, hogy mindközben Vas Istvánt nem hagyta cserben kedélye, vagy ha úgy hozta sorja, akasztó-fahumora sem. Neki tulajdonítottuk például a szívderítően szarkasztikus hazafiúi óhajtást: „Csak azért szeretném, hogy a magyar imperializmus győzedelmeskedjék, hogy hallhatnám egyszer valahára a déli hírekben – Itt Moszkva beszél! Kedves Hallgatóim, most ünnepejük Czuczor Gergely, a jeles költő és nyelvész, a magyar romantika kiválósága születésének 150. évfordulóját...”

S fontossá váltak, éppen fenyegetettségünk, a látható irodalomból való száműzetésünk időszakában a vele adódó személyes találkozások. 1952 októberében valószínűleg Kormos Istvántól értesült róla, hogy az íróasztalnak írás elszántságával elkészült tiz új versem. Csak a legközelebbieknek mutattam, de ez elég volt ahhoz, hogy ő, jelezve érdeklődését, meghívjon magához. Munkahelyem, a Nagymező utcai népművelési iskola azokban a napokban a tanmenetbeli témák kiváltképp keserves menüjével traktált. (Szemináriumvezetés a kultúrforradalomról, a kapitalizmusról, a narodnyikizmusról, valamint Illés Béla HONFOGLALÁS című regénytrilógiájáról.) Nem csoda, hogy úgy szoktem Vashoz az Eötvös utcába, mint egy másvilágbéli titkos légyottra. Úgy fogadott ő is, igen szívélyesen, mint aki menekültet bocsát be az ajtón. Kített a fehér abroszos asztalra egy üveg csillogó pálinkát, s nyomban hozzáfogott a versek olvasásához. – Nagyon szép! – mondta mindjárt az elsőre. A Kodályról, Illyésről, Fülepről írt lírai portrék is egyaránt tetszettek neki. Különösen méltatta az Egy Józsefről írt verset. Egy versemről azonban szinte csak negatívumokat mondott, így dőhbentve rá, hogy a mindennapi valóság fojtogató tényeit a legnehezebb költészetté bővílni. A szembenállás indulata nem elég. Mélyen megragadott a testvéri segíteni akarás, ahogy helyettem töprengett, őrlődött, hogyan lehetne a nyílt leleplezést, a közös társadalmi igazság kiáltványát líraileg is hitelessé tenni. A kölcsönösen átélt gond, a melegítő szesz hatására a légkör egyre barátságosabbá lett közöttünk. Érezve, hogy vendéglátóm már-már egyenrangúnak tekint, a negyvenkét éves pályatársat én, a huszonhárom éves először merem visszategezni. Kértem, mutasson ő is kéznél lévő verseiből. Így, az ő hangján ismerhettem meg először a Badacsonyan írt, később a *Csillaghan* vizionlátott gyönyörű versét, a SÜKFTNÉMA KISLÁNY-t.

Egyre bizalmasabbá vált köztünk a hang, magánügyeiről is faggatni mertem. Mondta, mennyi baja van a párttal, ahol már csak azért is gyűlölik, mivel sokat fordít. Elárulta, hogy új verseit – van belőlük testes kötetre való – nem tartja otthon, de ha tudok hallgatni, felolvas közülük kettőt. Az ESZMÉK ÉS TÁNCEMEZEK volt az egyik. A FORDÍTÓ KÖSZÖNETE a másik, mely utóbbiban szellemesen vallja ki, hogyan volt képes a tolmácsolt művek révén, Molière, Schiller, Thackeray szavaival azt elmondani, amit saját szavakkal nem lehet. Molière TARTUFFE-jét magyarítva ugyancsak kiélezte a mára vonatkozó aktualitást. Önként adódott ez a lehetőség a Schiller-drámában is. – Van TELL VILOS-od? – kérdezte. – Nincs? No akkor verseid élményéért viszonzásul adok egyet, – Bele is írta az ajánlásba: „Szeretettel és viszonzásul...”

Búcsúzáskor kért, néhány napig még hagyjam nála kézirataimat, mert szeretné megmutatni a most rávol lévő Piroskának is. – Rossz szó az, hogy gratulálok, de nagyon örülök, hogy ilyen verseket írtál.

A Farkasrétről hazatérve elsőként olyan céhbeli barát hívott föl, akinek meg kellett mondanom, honnét jöttem, mert nem volt ott a gyászolók közt. Ő és az eltávozott kölcsönösen nem szívelték egymást. A telefonkagyló visszhangterében most mégis, kö-felíratra kívánczónan vésődtek a másik fél tisztességadó, darabos szavai: „...Rendes volt... jó író... és okos...” Én talán így fogalmaztam volna: „...és pártfogóan bölcs”. Ezt az alkarából és szelleméből sugárzó erényt a kezdeti fölkarolás után két-három évtizeddel később is magamon éreztem. Egyszer, 1978 nyarán esszéketet kéziratát adtam le a Szépirodalmi Könyvkiadóban, amikor váratlanul beállított az új kiadású Rákóczi-emlékirat kontrolljelentésével bajlódó Vas Pista. Ideges, éles hangját lecsavarva, egyik percről a másikra büvölően kedvessé lett. Gálánsan és mély meggyőződéssel dicsérni kezdte a társaságban lévő hölgyet, aki szép és tehetséges egyszerre, majd egy – gondolatban már – megírt levél lendületével Bartókról írt vallomásaimat méltatta, a fölismerés üde jókedvével – Milyen jól írsz, de a zenei élmény megidézésénél is izgalmasabb, ahogy egy-egy embert, helyzetet elkapsz... És következett az okulásomra szolgáló bölcsesség is: – Meg kéne írnod az Főtvös-kollégiumot, mert a korszak igazi jellemzője nem az, hogy vér folyt, hanem a szorongás, a nyomasztó légkör, amit ábrázolsz...

A temetés utáni estén hangversenyre mentünk a Városháza dísztermébe. A vaskos épület belvilágát a szokottnál otthonosabbá tette, hogy nemrég ő is itt volt velünk. A főpolgármester február végi bankettjén a pénzemberek, a sajtó és az írók félszeg barátoktatása közben, a bőséges evés-ivásnál is jobban esett Vas István mellé húzódni. Sok mindenről beszéltünk, folyóiratokról, barátokról, politikáról. A környezet s háttérben az öböl menti háború valahogy végül nyelvemre csúszhatta: „*Bankárok és újhornokok ideje ez...*”

– Szegény Attila... – mondta ő.

Rosszul aludtam aznap éjjel, zavaros-kábultan ocsúdtam ma is, mint annak előtte és azóta majdnem minden reggel. És tudom, most már, amíg élek, mindig ezek az övéiként eszméltető szavak fájlalják bennem a visszahozhatatlan ifjúságot: „*Ó, azok a régi, tiszta ébredések!*”

Balassa Péter

ÖNISMERET ÉS ELLENANYAG

A MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ? (kedvenc könyvem Vas István életművéből) két kötetének szerzteágazó és vérheli epikusokat is megszágyenlítő kompozíciójához, sokféle mondandójához képest szerény, köznapi kétkedéssel fogadja olvasóját (PROLÓGUS: BÚCSÚ POJROT MESTERTŐL): „*Nem, a félbeszakadt nyomozást nem lehet folytatni... És itt nem csupán a magánnyomozó kockázatától van szó... nem is csak a magánnyomozó gyávaságától... amely egyébként a távolról sem ifjú nyomozó hőséges köz- és magánlappasztalatai alapján ugyan-*

csak nem volna indokolatlan." A nyomozás: a magyar költészet megélt szövevényével, változataival, megosztottságaival, felíveléseivel, sőt gyilkos gyűlöleteivel mértéktartásra és a végleges ítéletekkel szembeni szkepszisre kötelez. Ezért fontos a prológusban többször is körülírt szerénység: „mi jogon játszhatná itt bárki a nyomozó szerepét – nem is beszélve a bíróról?” Inkább a folyamat s a szövevény részeseként mondja utána Kosztolányinak: „Ember-jussom testvérhílcében perelem”. Amióta csak olvasom újra meg újra ezt a kiváló prózapoétikai és lélektani teljesítményt, magával ragad az emberábrázolás, az önarckép és a magatartás józansága. Igen: *magával ragad a józanság*, hiszen Vas műve és szellemi fejlődése paradoxonokkal van tele, melyeket ő maga tár föl kendőzetlenül, önmagában is kételkedve. Ellentmondás, inkompatibilitás és józanság egymásra vonatkoztatott, egymásnak feszülő dinamikája adja a könyv különleges, ritka – mert kényes, kockázatos – szellemi térképét. Csakugyan: hogyan lehet igazolni, hitelessé tenni Jézus és a szocializmus, zsidóság és kereszténység, városiasság és költői magyarság összekapcsolódását egyetlen emberben, ráadásula megosztottság rafináltan változatos korszakaiban? Vajon nem azoknak volt-e igazuk, akiket ellenfeleiként idéz, s akik mindezt „*eklektikus erődítményrendszernek*” nevezték?

Visszakérdézhetnénk: nem éppen ez a különös, hasonlíthatatlan eklektika az, amelynek révén kibontakozhatott Vas magatartásának összes értéke és egyszerűsége? „*Ezek az ellentétek nem voltak kibékíthetetlenek énbenem – talán mert sohasem igen lötrekedtem arra, amit annak idején sokan egységes világhépnak mondtak... nem az összevont egymáshoz való viszonya érdekelt elsősorban, hanem az egész... eklektikus erődítményrendszer ellenálló képessége*”, illetve „*hizókent eszem ott tartott már, hogy nemcsak a szocializmushoz fűződő várakozásaim, de még az a remény is, hogy az Európa közepén tanyázó szörnyeteg egyáltalában túlélhető és kipusztítható – a credo quia absurdum hitét igényelték, ...úgy is mondhatnám, hogy a józanságomat akartam megőrizni, akár ésszerűtlenség árán is.*” S valóban, a szervezetben nemcsak a betegség hagy nyomot, hanem a leküzdése is, az *ellenanyag*. A MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ? egészében és részleteiben a XX. századi magyar ellenanyagképzés lehetőségeiről ad szándékoltan nem konzekvens, nem „elvszerű” példát. Ehhez mindenekelőtt az a köznapi okosság és önmagával meg környezetével szembeni prózai kételkedés adott támasztékot, az a bizonyos *hangvétele*, ami e magatartás legmélyebb ismertetőjele. Hiszen azok az absztrakciók, amelyek az erődítményrendszer alkotóelemei, végül csakis a személyiség kifejeződése és hitele által szünek meg absztrakciók lenni. Ez a személyiség nem „viselkedik”, hanem *latolgat* és *tanakodik* – saját magával, barátaival, kollégáival, olvasmányai szerzőivel, forradalmárokkal és szentekkel egyaránt. Valami okos sejtélem működhetett benne, amellyel *nem* törekedett a nagyságra, mint szerepre, s épp így nyerte el formátumát. Formátuma szerény és gőg nélküli, sőt mint többször írja – *gőgellenes*; éppen egy eltökélt hiányból (vagy lemondásból?) született, hogy *nem félt nem felstilizálni önmagát*. A mindenáron való, természetes rálátás magára az elbeszélőre, a tanúra, tudatosítja, hogy „*olyan betegség támadta meg a szervezetet, hogy a védekezés ütemét is a vírus diktálta, a nem is valamiféle tudomásulvétele volt az igennek, az ellenmérég sem volt független a méregtől*”. A Vas-féle ellenanyag éppen az „ellenmérég” magától értetődőségét kérdőjelezi meg, *sezt*, az önismeretből is fakadó függetlenséget a XX. századi magyar és európai totalitarizmusok évadján különleges hravúrnak láthatjuk. A függetlenség persze apró, olykor alig kivehető távolságtartást jelent, még szereteteivel s persze önmagával szemben is. De épp így mutatkozhatnak meg, igazán realista epikai erővel a karakter veszélyei és árnyékai. Látni engedi azt is, ami esetleg nem tetszik vagy idegenkedést vált ki – „*más az igazság, más az egészségség*”.

Azt hiszem, e könyv játszi rafinériájához, rokonszenves ravaszságához tartozik, hogy elfogadtatja magát azokkal is, akik esetleg csak távoli ismerősként, de olykor némi idegenkedő, kölcsönösen méregető viszonyban vannak ezzel a tónussal, amely mégis bizonyos, felismerhető bensőségességbe vonja az olvasót. Ez a bensőségesség nem egyedül a szerző saját hangfekvése, hanem, egyik legérdekesebb fejtegetéséből tudhatóan, az *a bizonyos Közeg* (I. kötet). Rajta s elsősorban rajta keresztül elnézőbb (az ő kifejezése ez) és megértőbb lehet az olvasó mindazzal, amit kevésbé szível, s amiben végül önmaga kevésbé problémátlan, közegszerű vonásait is megpillanthatja. Hogy tehát olykor saját magunkat nem szíveljük – egymásban: „*megint a mi és az ők dilemmája...*”, „*nem vedlette le – és miért is vedlette volna? – azt, amit az abagé olyan tömören kifejezett: a legjobb Lipótvárosnak azt a megrendíthetetlen főlényű, elnéző mosolyát, amellyel az extravaganciákkal megítélte, és amely – számomra legalábbis – megsemmisítőbb volt a különböző egyházi kiátkozásoknál*”. Persze nem hagy kétséget afelől, hogy a legjobb Lipótvárostól is viszolyog.

Mégis megkockázatom: Vas volt az az ideális, sosem volt Közeg, az az eszményi köznapi, művelt polgár, amelynek s akinek a valóságos közegével és ítélkező természetével mindig is ambivalens, kínosan labilis viszonyban lehetett lenni. Ugyanakkor a mondott fejezet kifinomult, körültekintő és olykor maliciózus elemzése nemcsak távolságot, de rokonszenvet is keltenek a Közeg iránt, feltárják azokat a vonásokat, mechanizmusokat, amelyek valódi kultúrahordozóvá is teszik. Mi is a tartalma a közeggel szembeni távolságtartásának? Góg nélküliségéből következik ez: az *automatikus* kiválasztottság- és kivételességtudattal, a *folyamatos* csalhatatlanság- és ítélkezőtudattal szembeni ellenérés. Már fiatalkorában a *feltétlen* kiválasztottság tétele az, ami elidegeníti eredeti világától, hogy aztán egy mélyebb, demokratikusabb és egyetemesebb folyamatossághoz jusson el, ami alkati vagy-ellenességéből is táplálkozott, ami *autentikus és megélt bizonyossággá* tette forradalom és kereszténység, „Himnusz és Internacionálé” egyszeri találkozását. Vas István könyvéből, személyiségéből valami nehezen leírható szerveesség, folyamatszerűség árad (maga is többször emlegeti ezt a szót), ami a radikális és erőszakos vagy-vagyokon túl az egyesítést, az összekötést, a szelíd és ironikus összeillesztést mozdítja elő egy hasadásokra, kíméletlen s olykor indokolatlan szétválasztásokra hajlamos közegben, országban és században.

A könyvéből és életművéből láthatóvá tett személyiségnek, mondhatni, még bizonyos hiányai is javára váltak. Azzal is tudott gazdálkodni, ami nem volt meg benne, vagy nem akarta, hogy benne legyen. Így például érdekessége az önéletrajzi regénynek, hogy minden titok és ráción túlira való fogékonysága ellenére is hiányzik belőle az egzaltáció. A transzcendencia is valahogyan földön járó nála, semmiképpen sem ideológikus (nyilván ezért nem tekintette magát sem „jó kereszténynek”, sem „jó kommunistának”). Sőt, az egzaltációval szembeni sajátos siketségére merészen és őszintén éppen József Attilával kapcsolatos, kínosan feszengő érzéseit hozza fel. Félreértés ne essék: az, hogy feszítő metafizikai drámáról az ő esetében nem lehet szó, nem hiányosságként említendő, hanem éppen egy *vele*, Vassal inadekvát intonáció és stílus hiányaként. Valódi önismeret a hiányosságokat vagy a nélkülözést is valamiképpen az egész személyiségre vonatkozó igazság részeként mutathatja be.

Mindegy egyáltalán nem zárja ki a csöndes önérzetességet és a többé-kevésbé pontos tudomást mindarról, ami ő és csak ő, az a bizonyos fölcserélhetetlen birtok, amit annak idején talán egyhegyűjtött verseinek pompás címe fejezett ki tömören: MIT AKAR EZ AZ EGY EMBER? Hogy az egyszerűségben, a HALOTTI RÉSZÉD példája jegyében van, kell lennie egyedül neki szóló felhatalmazásnak, afelől ez a két kötet nem hagy kétséget.

A Közegről, az Eti-szerelemről, a megkeresztelkedésről szóló, az íróportrékat tartalmazó fejezeteken kívül A FÖLHATALMAZÁS remeklése ad hírt erről: „Nem, nem volt igaza annak a hígyót kiáltó rabbinak: én, amikor keresztény lettem (ha lettem), nem hátat fordítottam őseim vallásának – akkor fordultam felé. A zsidó Bibliához én az Evangéliumtól érkezem... ez a keresztységben fogant fölhatalmazás – fölhatalmazás az érlelésre, a meditációra, az egyesítésre, többek között a két Szövetség folyamatosságának fölismerésére – türelmesebbé tett a »kiválasztott nép« gondolatával is.” Vajon nem mindabból „termelődött ki” a sokszor emlegette ellenanyag, amit a folyamatosság munkájaként foglal össze? Vajon nem a fölismerés folyamata maga a fölhatalmazás *egyszeri* adománya, amelyből a könyv és a személyiség érdekes otthonossága, játszi bölcsessége megszületett?

Folyamatosan, a folyamat létrehozásában végigdolgozott, végiggondolt élet volt ez, takarékoság és bőség különös keveréke, józan ésszerűtlenség, köznapi hit és kétely, laza kitartás és „léha” munkakedv; és ebben az összefoglaló paradoxonfüzérben mintha mégis éppen veszekedős barátjához, akivel „folyamatosan” szinte semmiben sem értettek egyet, Ottlik Gézához lépne közel ez az *egy* ember, aki nagy regényének utolsó mondatában Vas István szokásos hangfekvésénél néhány fokkal persze ünnepélyesebben ír a Memphis cigarettáról, amit „a szabadság enyhe mámorában” mégiscsak takarékosan végigszívta.

Hegedüs Géza

SZEMÉLYES BÚCSÚ VAS ISTVÁNTÓL

Ha csupán összes költeményeit, műfordításait, tanulmányait és önéletrajzi regényeit ismerném, talán már most is – alig néhány nappal földi élete befejeződése után – irodalomtörténeti igényű, terjedelmes esszét tudnék írni írásművészi jellegéről és jelentőségéről. Én azonban a ma már felettébb gyér számú még élő kortársai közé tartozom, akik a kezdetek kezdeteitől a végsők legvégsőbbjéig tanúi voltunk életútjának, tehát az életmű mögött, olykor az életmű előterében a köz- és magánéletet élő test szerinti embert és a beszélgetésekből kirajzolódó lelkivilágot vesszük tudomásul. A szemtanú gyakorta a költőtől alig látja a költeményt, az élettől alig látja az életművet, még ha szó szerint ismeri is azt az óriási hagyatékat, amely élő irodalomból most már nemzeti történelmünk irodalmi kultúrájának „*éltető eszméjévé finomult*”. Ennek felidézése és értékelése most már az én feladatom is, de itt lebeg körülöttünk, lefelé fordított fáklyájával a Halál Angyala (vagy nevezd európai antik fordulattal Mors Imperatornak) – addig csupán a személyes emlékek foszlányait igyekezhetünk szemelgetni.

Amikor – alig néhány hónapja – egy irodalmi előadáson összetalálkoztunk, ő görcsös botra támaszkodva, rogyadozó lábbal jött felém, és leült mellém a szomszédos székre. Arca elgyötört volt, üdvözlő szavait lihegve ejtette.

– Elég rozogán festesz – mondtam. Ő szó szerint ezt válaszolta:

– Ne feledd el, hogy már hetven évvel ezelőtt is öregebb voltam, mint te.

Hát igen, hetven évvel ezelőtt én a tizedik születésnapom előtt tartottam, ő már a tizenkettedik felé közeledett. A nagy hírű Markó utcai Állami Főgimnáziumban – amelyet már néhány évvel később „Berzsenyi”-nek neveztek, s neveznek ma is, de már régóta másutt van – én elsőbe jártam, ő már harmadista volt. De az első emeleti folyosó legvégén az első és a harmadik tanterme egymással szemben volt, a két osztály az óra közti szünetekben szükségszerűen egy „banda” volt. És akik iskola után délben együtt igyekeztek haza a Lipót körút másik oldala felé – amelyet akkoriban kezdtek „Ujlipótváros”-nak nevezni –, azok hamarosan közelebbi barátságba kerültek. A kisfiú Vas Pistának akkor „Zehi” volt közhasználatú beceneve. Amióta kortársaink java része sokféle ok folytán kihalt, egyre kevesebben használtuk megszólításként.

Annyi bizonyos, hogy amikor tizennégy éves koromban én is megérettem az Önképzőkörre, már egymásnak mutogattuk irodalmi műveink próbálkozó előzményeit. Az Önképzőkörben pedig hamarosan élénken vitatkozó ellenfelek lettünk. (Erről ő is nemegyszer írt emlékezéseiben, az én önéletrajzomban is fontos irodalmi kora hajnalomhan ez a poétikai ellentét az akkor még valóban sokkal idősebb – két egész évvel előttem járó – vitapartnerrel.) Mindkettőnk számára fontos fejlődési stáció volt ez az Önképzőkör. Vezető tanára, a végző osztályokban irodalomtanára, a feledhetetlen, nagy lélekformáló pedagógus, Vajthó László volt. (Kezdetben „tanár” úr, de már az érettségi közeledtekor „Laci bácsi”, akit visszategeztünk, idővel „Laci bátyám”, majd, mint akik egymáshoz öregedtek: „Laci” mindegyeszen a nagy mester kilencvenéves korában elkövetkezett haláláig. Írógépe mellett, egy szó közepén fejezte be testhüllemben örökké ép életét, éppen egy Verne-regényt fordított, miközben íróasztalán várta egy Zola-regény fordításának új kiadását előkészítő korrektúra levonata.) A szó legszorosabb értelmében „humanisztikus” gimnázium latinus szelleme, mindennek előtt irodalmi és történelmi műveltséget – de igazi nagy műveltséget – adó igényessége úgyszólván mindenkire rányomta életre szóló bélyegét, akit szerencsés sorsa ebbe a tanintézetbe, ezekhez a válogatott kitűnő tanárokhoz irányított. Hanem akit az irodalom, a kultúra, „a szellem napvilága” elcve izgatott, annak a legtöbbet Vajthó adta. Egyszer, már halála után azt írtam róla, hogy emléke lelki életemben közvetlenül szüleimé után következik. Vas Pista legközelebb azt mondta nekem, hogy az ő tudatában és nevelői értékrendjében Vajthó lélekirányító szerepe a szüleinél is fontosabb.

Azokban az önképzőköri időkben én harcosan konzervatív voltam, lelkesedtem a görög és latin hexameterekért, a középkor és reneszánsz szentelte szonettekért, Petőfinél jobban szerettem Arany Jánost és Adynál Babitsot (persze mindez máig megmaradt magánértékrendemben). Vas Pistát akkor elragadta Kassák, az avantgárd, a szabad vers. Ez a különbség volt nagy vitáink alapja. Vajthónak mindketten kedvelt tanítványai voltunk, pontosan értett és megértett minden véleményét. De szemtanúja és fültanúja voltam annak a folyamatnak, ahogy az Arany Jánost kezdetben lefitymáló Vas István tudatában és értékrendjében Vajthó okos irányítása folytán bekövetkezett a pálfordulás. Csak azért is végigolvasta Arany egész életművét, és mindhaláláig Arany Jánosban tudta és őrizte a nagy példaadót. Később az egyik legrészesebb esszéjében elemzi a KEVEHÁZÁ-t, mint költészetünk egyik csúcspontját.

Érettségi után a nagy hírű hécsi Kereskedelmi Akadémián igyekezett hasznos, gyakorlati tudnivalókat tanulni, de lelki fejlődésére fontosabb volt, hogy figyelme kitért az akkori legmodernebbnek érzett nyugati – német, francia, majd a számára legfontosabb angol – költői törekvések felé. Az avantgárd izgalmak fokozódtak. Természetes volt, hogy hazajövetelekor az addig is tisztelt Kassák Lajos körébe és búvkörébe került.

(Nem sokkal később első felesége a varázsos szépségű, lángoló művészlélekű, az oly tragikus korán meghalt Eti, Kassák nevelt lánya lett.) Ebben a körben formálódott első költői arculata, amelyet hamarosan tudomásul is vett az irodalomhoz értők kis köre. Közben azonban, immár felnőtt lévén, meg is kellett élnie. Nagy cégekhez került, általában a könyvelésekbe, hiszen ennek tanult szakembere volt. Így hosszú éveken át kettős életet élt a könyvek és a főkönyvek, verseskötetek és raktári nyilvántartások egymástól merőhen különböző világában. Ekkor, a harmincas években lépett tovább a költészetnek ama formarendje felé, amely – bár szakadatlanul fejlődve-módosulva – mindvégig jellemző maradt. A Kassák-eszményből a folyvást kísérő Arany János-eszmény volt az ármenet a *Nyugat* egyszerre hagyományőrző és nagyvilágiasan modern szelleméig és formakultuszáig. Tanúja voltam – olykor versről versre – ennek a lelki és formarendi metamorfózisnak. Babits is felfigyelt rá, hamarosan otthonos lehetett a *Nyugat* hasábjain. És 1932-ben (huszonekét éves korában) megjelent első verseskönyve is. Egyik legelső olvasója voltam, s ettől kezdve mindhaláláig – akkor is, ha hetenként-kéthetenként találkoztunk, akkor is, ha személyesen huzamos ideig se láttuk egymást, minden megjelent könyvünket odaadtuk vagy megküldtük egymásnak. És elolvastuk sorról sorra. Gyakran nem értettünk egyet, nemegyszer szóban vagy írásban gúnyolódtunk is egymáson, de mindig pontosan tudtuk, hogy mit gondol a másik. Nagyon jó ismerősök, sőt szeretett kortársak voltunk és maradtunk, de sohase klasszikus értelemben vett barátok. Ügyszólván mindent tudtunk egymásról, de magánéletünkről sohase beszélgettünk. Azt azonban fél évszázadnál hosszabb időn keresztül elvártuk, hogy minden egyes könyvünkről szóban vagy írásban, fekete és némi szeszes ital mellett, telefonon, levélben, újságban, folyóiratban közöljük egymással visszhangzó gondolatainkat.

Hát ez volt a kezdet, s tanúi maradtunk egymásnak: tulajdonképpen nem is írói arcképet kellene írnom róla, hanem egy lélek kalandjainak társadalmi és lélektani regényét, ahogy a mi túl regényes és vészekkel teljes évtizedeinkben egy költő nagy költő lesz, ahogy a politikai eszmék viharában kikristályosodik a tiszta humanizmus, ahogy a metafizikai útkeresések elvezetnek a krisztusi hithez és alázatához. Ennek is tanúja voltam, amiként annak is, hogy a szerelmi ábrándok és kalandok elvezették harmadik, a végső házassághoz a nagyszerű festőművészasszonnyal. Annyira tanú vagyok itt is, hogy Pistát és Piroskát külön-külön sokkal régebben ismerem, mint ők ismerték egymást. – Persze közel a nyolcvanadik évhez a fogalmazni kívánó embernek annyi adóssága van, hogy nem tudhatja, mennyi adatik neki a törlesztésre. De talán eljön az idő, hogy eléggé hiteles tanúképpen megírjam a „Vas István útja a megváltás felé” című lelki kalandregényt.

Takáts Gyula

AKIKKEL EGYÜTT

Vas István halálhírére

Akikkel együtt kezdtem,
törve az utat,
lassan mind, de merre?
Csupán az út maradt...

Az út Horatiustól
Zrínyin, Virágon át
és Babits Mihályon is
egyre-egyre csak tovább.

És Jékely, Weöres:
Transsylvania, Bécs.
Néztük, mindig csak azt,
hol ég a tiszta mécs,

amely oda vezet
krisztusi biztosan
tettet és verseket!
Ahol a csodával fogant

úgy ragyogja át
élettel sorba mind,
hogy nyelvében is nemzet
tárja ki szárnyait

a sors fölé a jónak
s a szebb jövőnek adja át
e Dunára fűzött
pusztát és hazát.

Alig remélt reménnyel
vitatkozva szóltram veled:
– A szóból nép és nemzet
és haza hogy lehet? –

És amelyet kezdtrünk,
hová, merre vezet,
mert immáron tovább
csak hosszabb nélkülöd...

Az éteren át
szóltott a hír.
Kezed alatt válasz helyett
fehéren izzik a papír.

És Dunakorzó, Debrecen,
azaz a Nyugat s Napkelet
körében Donne és Hafiz
keresik helyedet,

akikkel szóltál, s hoztad
a délihába a szavuk.
De az a próféta s a pap
tovább törik utunk.

És velük és velünk
ravasz-okosan veled
segített Kavafisszal
Apollinaire nyitni eget!

Babits és Kosztolányi,
ahogy most csendesen
henyítettál, tudom,
megrázzák kezedet,

tudakolva, merre
s hová visz az az út,
amelyre akkor ők
nyitották a kaput

nekünk, remélve
és rendületlenül,
ahogyan Vörösmartynak
a cigány hegedült.

ILLYÉS GYULA ÉS VAS ISTVÁN LEVÉLVÁLTÁSA A NEHÉZ SZERELEM-RŐL

Tihany, 1967. június 6.

Kedves István,

előző este, hogy könyvedet Flóra lehozta, Tiborékkal voltunk együtt. Ő már jól benne volt az olvasásban. „A leghitelesebb könyv a korszakunkról!” – mondta, s hosszan, szépen részletezte, miért hiteles. „A szellemi igény teljes felkészültségével ábrázol és magyaráz.” Így igaz.

Magam is őszinte csodálattal és tisztelettel olvastam *újra* – mert hisz nagy részét láttam már a folytatásokban. Aki jól gondolkodik, jól ír, jól világít. Őszinteséged is legfegyverző. Valaki végre, aki nem ön-igazol, nem ön-dicsér, nem tetszeleg s nem riszál.

Babitsról szólva – hogy nem bocsátott meg! – nincs igazad. Erre én is egyik tanú vagyok. Emelkedettebb lelket – innen nézve főképp – alig láttam.

Elkésve hallottam, hogy a rám vonatkozó részből a *Kortársban* kihagyattak néhány passzust. Bántott, de már késő volt. Bár ebben is van mellé-látás. Az a bíráló – a KÜLVÁROSI ÉJ-ről – első írás volt József Attiláról a *Ny.*-ban (a visszatérésének útját készítette volna) a Babitsot ért támadás után. Épp ekkor láttam én B. nagyságát, nagylelkűségét. Hisz utána jelent meg a *Ny.*-ban az ÓDA. Basch erről hőven írt.

De – őszintén gratulállok, kívánok sikert!

A többiről egyszer – ha rávisz a férfiszemérmesség – élőszóval! Örültem emlékeinknek ezért is, közösek.

Kézcsók, *baráti* ölelés

Illyés Gyula

1967. június 16.

Kedves Gyulám,

gondolhatod, hogy megörültem nagylelkű levelednek. Köszönöm.

Ezt a nagylelkűséget nem szabadna további próbára tenni – mégis néhány sort a József Attila-kérdésről. Nem mintha kétségbe vonnám, amit erről írsz. De Te belülről láttad a szándékokat, én távolabbról, kívülről látom a történet logikáját. Hiszen éppen az volt a jellemző, hogy mindnyájan jóhiszeműen és gyanútlanul voltunk hozzá igazságtalanok és tagadtuk meg tőle azt, ami járt neki. Bahits, tudom, később – az én történetem pillanatánál később – megbocsátott neki, fél szívvel. Olvastam Basch tanulmányát a kérdésről: azt hiszem, tények és elképzelések kibogozhatatlan szövedéke. A *kis Baumgartenre* nem tud meggyőző magyarázatot. A félszívűség legcsüggesztőbb megnyilvánulása a J. A. halála után tett nyilatkozat volt. Bár fölényesebb lett volna – mint pl. Gide a Proust halála után írt MEA CULPÁ-ban.

Nem hiszem, hogy lehet Babitsot nagyobbra tartani, mint ahogy én tartom. Egyetértek Veled abban, hogy a kortárs világirodalomnak – és nemcsak innen nézve – legnagyobb, legúsztabb szelleme volt. De ember volt – legmeghatóbb tulajdonságai tették a legfeltűnőbb árnyékot. Én ebben a kísérletemben megpróbáltam függetlenül a legendateremtő magyar hagyománytól és a nagyságot is háromdimenziósan, a *chiaroscuro* technikájával érzékeltetni. Így „ábrázoltalak” Téged is – még Etit is.

Ha felhasználom ezt az alkalmat arra, hogy a verseidről beszéljek, ez igazán nem viszonzás akar lenni – nevelés is volna –, inkább csak engedélynek fogom fel a leveledet arra, hogy beszélhetek erről.

Gyulám, az elmúlt évtizedben lettél igazán nagy költő. A NEHÉZ SZERELEM-ből talán kiderül, mennyire csodáltam korai költészetedet is – de ennek a nagyságnak a lehetőségét nem láttam benne. Én talán a FEKETE, FEHÉR címűt (jól emlékszem?) szeretem legjobban, de mindegyik „eresztésed” lenyűgöző – a legnagyobb a HA SZEMBEN ÜLSZ VELEM és a csodálatos HIMNUSZ A NÓKHÖZ.

Órizz meg ezt az irigylésre méltó erődet – ennél jobbat nem is kívánhatok.
Szeretettel ölel hálás híved

Vas István

Csukás István

ÉJFÉL UTÁN NE FÉLJ?

És előtte? Hogy is van ez, szívem mint a nyúl
remeg, oda se figyelve, fél bizony vadul,

közben persze ezt-azt csinállok, élek, ahogy lehet,
véres habból ellebegő szappanbuborék-verseket,

majd zavartan letörlöm, gondolva finom mosolyodra,
hogy hány tonna semmiből is lesz újabb hány tonna,

mert minden trükk ismert, minden fogás ósdi,
de a menekülő szív, de a félelem valódi,

mert túl könnyű minden vers, túl nehéz a vers,
széteső szavaim közé most is csöndet keversz,

a havas fák között holdbeli kávéház nyílik,
ámulva figyellek, ifjú költő, ahogy illik,

ülsz az asztalfőn, nem számít, bölcsen legyintgetve
a földöntúli felfoghatatlan időkre, terekre,

mert újra jön tavasz, nyár, ősz, s újra hó,
csak ez a költemény lesz végleg az utolsó –

fölemelsz és előléptetsz minket, mint annyiszor:
most lett belőlünk elárvult és szomorú utókor.

Kovács Sándor Iván

TOLDI MIKLÓS BUDAPESTEN

Vas István emlékére

„Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára?” – kérdi Toldi Miklóst Laczfi nádor a TOLDI I. énekének 9. strófájában. Toldinak „szívébe nyilallik”, hogy leparasztozták, de azért a maga módján fegyelmезetten felvilágosítja az érdeklődő nádorispánt. Megragadja a „szörnyű vendégoldalt”; azzal mutatja „az utat, hol Budára tér el”.

Minden olvasó magyar nemzedék jól ismeri ezt a jelenetet, mert a TOLDI-nál „nagyobb sikert a magyar irodalom nem sokat ért meg”, az iskolában „a költészet kánonjaként tanítják”.¹ A TOLDI a trilógia befejezése, azaz 1879 óta kötelező olvasmány, s az maradt máig. Éppen most készül a legújabb iskolai kiadása. Sokunknak mesterével, azzal a Keresztury Dezsővel együtt adjuk sajtó alá (az Editorog Kiadó megbízásából), aki ötvenöt esztendeje publikált első kis Arany-könyve óta az Arany-kutatás legnagyobbjai közé tartozik.

Az újraolvasás közben tűnt fel nekem, hogy bár Arany a TOLDI-ban rendre mindig Budát vagy Pestet ír, egyszer kizökken a hiteles megnevezésekből, s történelmietlenül „elszólja” magát: Buda vagy Pest helyett a *Budapest* fut ki tolla alól. Íme néhány kiragadott Buda- és Pest-példája: „Estenden meglátta a budai várat” (VII, 4); „Rákosnak mezője társzomszédos Pesttel, / Pest alatt ért össze utasunk az esttel” (VII, 5); „Hozsd fel a frut mielőbb Budára” (VIII, 7); „Pest város utcáin fényes holdvilág van” (IX, 1); „Aztán széllente / Pesten és Budában, / Nézegette magát a széles Dunában” (XI, 2); „Egyszer jön a nagy cseh Buda vára felől” (XI, 11); „Tapsolnak, kiáltnak, zászlót lobogtatnak; / Buda nagy hegyei visszukurjongatnak” (XI, 20).

A váratlan „elszólás” helye pedig ez (IX, 18):

„Össze-visszajárta a lemetőkeret,
De nem lett abban egy eláthozott lelkét:
Hol keresse mármost az özvegynek lakját?
Budapest városát sok ezere lakják ”

Megnéztem az 1847-ben megjelent legelső nyomtatott kiadást,² megnéztem a későbbieket: e helyen mindenhol *Budapest* olvasható. És így van ez Arany TOLDI-kéziratában is. Mintha ebben látszana ugyan némi tétovázás a *Budának pesthez* kulcsolásában (az a johhra futó szára kissé hosszú), de a kisbetűs kezdésű *pest* feltétlenül a *Budához* tartozik, azzal kétséget kizáróan egybeírt: *Budapest*!³

Mi sem lett volna könnyebb pedig, mint végigvinni a TOLDI-ban a *Buda* és *Pest* követezetettségét. Akár így: „Buda, Pest”, „Buda s Pest”, „Buda-Pest”, vagy megfordítva: „Pest, Buda”, „Pest s Buda”, „Pest-Buda”. De Arany János a leghatározottabban a „sok ezere” lakott „*Budapest városát*” írta bele a középkori Toldi-történet XIX. század közepi elbeszélésébe. Azt az elnevezést használta, ami köztudomásúan csak Buda, Óbuda és Pest 1872. évi egyesítése után vált hivatalossá.

A TOLDI-kommentárokból és a Budapest-szakirodalomból nem lelem a nyomát

annak, hogy valaki felfigyelt volna Arany „*Budapest*”-jére. Megkísérlem ezért elhelyezni az adatok történeti rendjében, s megpróbálkozom értelmezésével. Ki fog derülni, mily szervesen beleillik az adatrendbe, s anticipálhatom Arany meggondolt tudatosságát is.

Amikor 1948-ban megszűnt a *Budapest* című folyóirat, egy évtizedig nemigen bolygatták fővárosunk nevének eredetét. Majd csak 1956 után, szinte a szétlőtt város romjain támadhatott újjá a Budapest helynév kutatása: 1957-től már több értékes közlemény foglalkozott történetével. A leggazdagabb összefoglalást nyújtó Puruczki Béla⁴ mindenekelőtt Széchenyi István „*ügybuzgalmát*” világítja meg a Budapest „*városnév elterjesztésében*”. Pulszky Ferenc nyomán idéz egy igaz anekdotát: „*Széchenyi első ötlete az volt, hogy az egyesítendő Budát és Pestet Honderűnek kellene hívni. Amikor népesebb társaságban felvette a javaslatot, Fővörs József hirtelen támadt szójátékkal azt mondta: nem lesz szerencsés, mert a franciák Honte des rues-nek (= az utcák szégyene) fogják érteni, ami mégsem járja. Erre aztán sürgősen lemondott a Honderű elnevezésről.*” Döblingi magányában ismét fantasztikus ötletei támadtak: *Bájkert, Üdvök, Hunvár, Attila, Derűde, Borűda, Lehelde, Lajosda, Etelevár, Delivár, Kiesd. De gondolt a több mint ironikus Sárűvár, Porűvár elnevezésre, vagy éles elméjű elborultsággal a szabadságharc leverését idéző Magosda, Akaszda, Haynauda alakokra is. Az Istvánhely asszociálhatja Szent Istvánt is, az Istvánhíd azonban inkább önmagára, a Lánchíd emelésére utalhat.*

Széchenyi különféle indítékú fantazmagóriái helyett ama komoly erőfeszítésére kell figyelniünk, amellyel az 1820-as, 30-as években „*korán és következetesen támogatta a Budapest nevet*”. 1828-ban kelt levelében írja: „*Budapest szóval éltem Buda helyett [...] A két név egybeolvadása Buda és Pest érdekeit és érzéseit egyesítené és így erősítené*” Népszerűsítette a Budapest formát a Széchenyi eszméit képviselő *Jelenkor* című folyóirat is. Puruczki több bizonyító helyet idéz az 1832–1842 közötti évfolyamokból, s megemlíti, amidőn 1842. augusztus 24-én lerakták a Lánchíd („Istvánhíd”) alapjait: „*az alapköben elhelyezett emlékirathat háromszor*” használták „*a budapesti kifejezést*”. Teljes joggal, hiszen Pestet és Budát voltaképpen a Lánchíd egyesítette. Addig csak alkalmi hajóhidon, fahidon, de inkább csónakon, sajkán folyt az átkelés; úgy, ahogyan a cseh hajnok és a véle kiálló Toldi közelítette meg a Margitszigetet.

Elszört Pest-Buda- s Budapest-adatok vannak már két századdal Széchenyi előttről is, de Aranyt aligha ezek befolyásolták. Annál inkább ösztönözhetette Széchenyi felbuzdulása és a *Jelenkor* propagandája vagy a sajtóbeli címadásban terjedő divat (*Budapesti Rajzolatok*, 1839; *Budapesti Szemle*, 1840; *Budapesti Híradó*, 1844). Az eredendően „*politikus alkant*” Arany „*nagy újságolvasó volt már Szalontán és Kőrösön is, Pesten szinte naponta töltött néhány órát Kemény Naplójának szerkesztőségében*”.⁵

Az egyesülés felé haladó Buda s Pest új nevének aktualitása – mini politikai, mint közigazgatási, mint nemzeti egységet kifejező fogalomé – mindinkább benne kavargott a két nagy reformkori évtized friss levegőjében. Arany bárholnan észlelhette időszerezőségét.

És közvetlenül a TOLDI megjelenése után, a reformkori kezdemények betetőzéseként történt, hogy 1848-ban az akkori pozsonyi országgyűlésen javasolták Buda és Pest közigazgatási egybekapcsolását, s 1849 nyarán a belügyminiszter által el is rendeltetett az egyesítés, ami 1850 őszére ment végbe. Az 1867. évi kiegyezéssel mindez ugyan érvényét veszítette, de 1872. december 23-án végleg kihirdették a király által szentesített törvényjavaslatot a *Buda-Pest (Budapest) főváros* név alatti végleges egyesülésről.

A történeti hitre oly gondosan ügyelő Arany profetikus Budapest-„anakronizmus” a TOLDI készültekor, 1845-ban, és a költemény minden későbbi kiadásában: tudatos állásfoglalás. A korrektúrák, az új kiadások alkalmával akármikor korrigálhatta volna, de nem tette.

Abban a kis *Költségjegyzékben*, ami Szalontáról Pesten át Bécsbe menő 1843. évi hivatalos útjának elszámolása, a huszonhat éves s először világot látó szalontai másodjegyű következetesen Pestet emlegeti. „*Pesten a Duna-parton zabot és szénát vettünk; F. béd Pesten*” – jegyezte fel augusztus 23-án s 24-én,⁶ miközben néhány utcahosszal odébb már éppen egy éve pihent a földben a Lánchíd alapköve a háromszoros Budapest-emléttel. De odalátszhattak a Duna-parti szénapiachoz a már épülő pillérek is, amelyek az alapkövetélteli ceremóniáról is vízfestményével tudósító Barabás Miklós örökített meg.⁷ A szalontai marhalevelek, tyúkpörök iratait hivatalos helyességgel dátumozó falusi nótárius a maga *Költségjegyzékében* csak Pestként lokalizálhatja a zab- és szénavélt. (Budára át sem ment akkor.) De mint költő, miú megnevezheti a TOLDI-ban a Széchenyi megálmodta s a Lánchíddal egyesített Budapestet. Abba a lelkes hevíületbe, ami a Pestre és Budára érkező Toldi Miklóst fogja el; abba a káprázatba a Pestre látogató s a Szalontán Pest-Budáról képzeltgő mezővárosi nótárius csodálkozása is belevegyül.

*„Pest város utcáin fényes holdvilág van,
Sok kémény fejeblk fenn a holdvilágban;
Barna zsindelytetők hunyázkodnak aláhh,
Megboritva mintegy a ház egész falát.
Azí hinné az ember: a padláson laknak,
Azért csinálták azí sokkal magasabbnak;
Most a házfalakat rakják emeletre,
Akkor a tető volt kétszer ujra kezdne.*

*Sok bolyongás után végre kifáradva,
Letelepült Miklós az utcán egy padra;
Úri nép jött-ment ott, asszony, lány és férfi,
Miklós nézte őket, el is unta nézni.*

*Hol keresse most már az özvegynek lakját,
Budapest városát sok ezereen lakják.”*

(IX, 1–2, 18.)

„*Miklós nézte őket*”: Toldi bámulta a sokezres lakosú Budapestet, a pesti magas tetős házakat; ő próbálta ki az utcai padot, csodálta meg a jövő-menő úri népet – vagy Arany János? Arany is, biztosan. Mert hogy mi mindent csodál meg s próbál ki már ő pesti utazásakor, tanúsítja a *Költségjegyzék*. Fiákeren hajtat, „gőzhajó bilélet” vált, „trager”-t fogad, a Magyar Királyi Fogadóban kipróbálja a „ruha tisztító”-t, Bécsben a Schönbrunn látja.⁸ Arany Jánosnak ezek a személyes és friss nagyvárosi élményei járszanak bele a „paraszt” Toldi pest-budai álmodozásába.

Az 1843. évi *Költségjegyzék* hivatalnoki józanságára felel a TOLDI költészete, mert 1846-han még csak álom és költészet egyesíteni Buda-Pestet. Arany mindenesetre megtette ezt: két szó látnoki egybeírásával, s a TOLDI 1847 utáni számtalan kiadása el

is terjesztette leleményét. A TOLDI Budapest- említésében a lírai óhaj egyszersmind poliúikai színezettel súlyosbul, hiszen „Toldi a nemzeti összefogás, egység megfestesítője”.⁹ Budapest ekképpen hordoz s jelképez összefogásvágyat, egységakaratot.

1843-ban Aranynak három mozgalmas pesti nap jutott osztályrészéül. Egy évvel a TOLDI előti, 1845. március 13-án pedig gondolatban járhatott ismét – Budapestén. Ekor válaszolt levelére a fővárosi irodalmi életben bennfentes Nagy Ignác: elutasította Dickens-fordítástervét, elriasztotta Shakespeare fordításától (legfeljebb A WINDSORI VIG ASSZONYOK fordítását látta volna hasznosnak, „gyorsan és olesón”), de küldött neki egy értékes levéldátumot: „Budapest, (!) martz. 13. án 845.”¹⁰ A szögletes zárójeles felkiáltójelei Sáfrán Györgyi, a levél szöveggondozója tette ki a kuriózumnak vélt Budapest után. Pedig alig telik el egy év, már kész a TOLDI, és benne a „Budapest városát sok ezren lakják”. S amikor valóra válik a TOLDI olvastán Petőfiből kilobbanó jövendölés, hogy ti. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék”,¹¹ a győztes forradalomnak mind hivatalos Közlönye, mind némely miniszteri utasítása és plakátja már Budapest helymegjelölést visel.¹²

A TOLDI „Budapest városát sok ezren lakják” csodálatában ott rejtezhet a „paraszti” és a mezővárosi kistisztviselő „Hej, ha én is, én is...!” örök vágya is. Egyetértek Vargha Balázzsal: „Kétszáz év óta minden magyar író bonyodalmas lelki viszonyt folytat Budapesttel. Gyálazzák és dicsőítik, vágyakoznak utána és félnek tőle, meg akarják hódítani – és nemegyszer belehuknak a reménytelen szerelembe.”¹³ A magam fentebbi következtetéseire lelek a Vargha-esszé más helyén is, de mert övé az elsőbbség, idézem respektussal: „A középkori Buda és Pest látképe egy-egy villanás a TOLDI-ban. Bár ő maga idősebb is, tanulhath is volt Toldi Miklósnál, mikor először járt Pesten, mégis ugyanúgy bámulta a házakat, utcákat, mint kamasz hőse a versben. [...] Furcsa átváltás a versszakon belül: Toldi Miklós felnéz a fehérló kéményekre, barna zsindeletetökre – s már Arany János mondja el, hogy mi különbséget lát a régi és az akkori Pest között.”¹⁴

Vargha Balázs eredetileg ARANY JÁNOS BUDAPESTIJE címmel publikálta tanulmányát. Ezt később feltehetően azért változtathatta BOTOS ES KALAIPOS ÖREGÜR-ra, mert az első címet Nyilas Márta és Megyer Szabolcs már „elhasználta”.¹⁵ Egyik szerző sem vet azonban pillantást a TOLDI Budapest- említésére.

Még sajnálatosabb, hogy az Arany és Budapest-téma megnevezett kutatóit nem inspirálhatta Hatvany Lajos, akinek 1935–36-ban készült SZALONTÁTÓL PESTIG című tanulmánya elsöül s ítéletem szerint a legértöbbsz érzenységgel közelítette meg Arany János fővárosélményét, Budapest-felfogását és öregkori, ún. városi költészetét. A népies-urbánus „rákfenesítés” miatt¹⁶ a Hatvany-tanulmányt csak 1971-ben kaphattuk kézhez az EMBEREK ES KÖNYVEK című kötetben, de igazán máig sem került bele a mérvadó Arany-irodalomba.

„Ami elvártunk Aranytól” – szólja el magát Hatvany látszólag könnyedén: „1877 ih-leles, verstermő nyara [...] végül meghozza azt, amit elvártunk Aranytól: a Margit-hid avatásának napján a pesti sorsok fogvacogató balladáját, a városi kísértelek felvonulását, a fővárosi újságok híreinek varázsos megelevenülését: a HÍDAVATÁS-t!”¹⁷

„Ami elvártunk Aranytól.” Úgy értelmezem: „elvártuk” Arany géniusztól, hogy SZALONTÁTÓL PESTIG jussón, hogy a vidék költője felfedezze a fővárost, hogy Pesten polgárrá legyen az urak között, s hogy Budapest költőjeként tegye teljessé népies-nemzeti elvárásoknak megfelelt életművét. Hatvany éles nyíltsággal kíséri végig e folyamatot, s ez a helyenkénti hevenség ha idegennek is tűnhet fel az áhítatos Arany-irodalomban, nem kevésbé tiszteletteljes, mint a hagyományos interpretáció. „Arany úgy hódította meg

a fővárost, mint költői témát. Az epikusnak Pest ismeretében is mindenekfölött hitelességre volt szüksége. Nemcsak Arany hódította meg Pestet, hanem Pest is Aranyt! – sorjáznak Hatvany axiomatikusan állításai. Arany valóban városalaprajzzal járja Budapestet, s *Pest város általam ismert és bejárt utcáinak névsora ABC-rendben 1861* címmel lajstromozza megszerzett ismereteit.¹⁸

A főváros nemcsak megittasító költői témákat, hangulatokat, karaktereket kínál, nemcsak „széles ecsettel fölvezelt szindius költői karton”-ok megfestéséhez alkalmas modell.¹⁹ Irodalompolitikai kulcskérdés is. Arany „a népies-nemzeti verses epikát központi állító irodalom vágyával jött föl Pestre, s kezdett szerkeszteni. Első nagyobb bírálatai és ismertetései is ezt az ideált szolgálják. S a BUDA HALALÁ-t millió munkája közt is befejezte. De már érzi, ez az út aligha járható” – világítja meg írói-szerkeszti útkeresését Németh G. Béla. Népies-nemzeti verses epika helyett „a korszak hazai kifejezőjé”-nek a lírát tekinti, nagyot változik „felfogása a népiesség jövő funkcióját s esztétikai szükségét tekintve is”, és nem utolsósorban „a polgárosodást, az iparosodást” sürgeti folyóirataival.²⁰ Hatvany szerint Arany 1862-ben EGY SZÓ, MELY KELL. DE NEM TETSZIK címen írta meg a *Szépirodalmi Figyelő* „szerkeszti programját, mely a Kármán-féle urbánus hagyományba kapcsolódik bele”.²¹ „Az ország szívében, Budapesten” – írja le programcikkében Arany a többnyire Széchenynek tulajdonított szólást; „Budapest irányadó fensősége” – definiálja emelkedetten, mindkétszer Budapestként, „az irodalmi központosítás” székhelyét.²² A *Figyelő* egyik glosszájában pedig ama érdekos hírnek szentel figyelmet, hogy „Sellner budapesti hajótulajdonos a Pest és Baja közti közlekedésre új magángőzöst épített, melynek neve Petőfi lesz”; s rendszeresen ismerteti lapjában a Budapesti Szemle számait is.²³

1862 őszen megszűnt a *Szépirodalmi Figyelő*, de Arany új folyóirata, a *Kaszorú* továbbra is napirenden tartja a főváros ügyét: 1863 nyarán jelenik meg Pesty Frigyesnek A MAGYAR FŐVÁROS című tanulmánya. Hatvany figyelt fel rá, s azt mondja róla, „ugyanoda lyukad ki, ahova Arany”: a főváros vezető szerepének elismeréséhez. Pesty – „aki a főváros nevét jelképesen hordta nevében” – Pest-Budát ugyancsak nevezi Budapestnek: „Pesttől vagy Budapesttől városaink közül [...] egy sem tagadná meg az elsőséget.” Feltűnő az a szeretetteljesség, az a mitológiáig emelt lírai hang is, amivel Pesty értekezése zárul: „Ha a görög és római nemzet Athenét és Rómát istenség gyanánt tisztelé, [...] Buda-Pest is legyen éltető szeretetünk tárgya, mert a magyar nemzet fővárosa, az egész nemzet anyagi és szellemi haladásának mértéke; e város rendeltetése mindenekelőtt, hogy társadalmunkat nemzeti alapra fektesse.”²⁴

Aranynak Budapesttel való azonosulása, pesti polgárrá válása küzdelem is volt, sebekkel is járt. Az öreg Gyulai Pál körül még forgolódozó Hatvany Lajos személyes tanúságtétele, hogy Gyulai értesült Arany Jánosné Ercsey Julianna szemrehányásáról: „A tükörnek megtettek, de azért csak paraszt maradsz a szemükben, akik az akadémiai uraságok nem fogadnak be maguk közé.”²⁵

Célzott pedig Aranyé ezzel ama fájdalmas afférra, hogy Arany mint az Akadémia főtitkára 1865-ben nem kapott szolgálati lakást a Lánchíd pesü hídfőjénél frissen emelt palotában, s Üllői úti szerény hajlékából kellett hivatalába naponta begyalognia. A sértett Aranyak a magyar burzsoáziához illő „óvatos lázadása”²⁶ sokáig eltitkolt alkalmi versben csapódott le:

„A Tudománynak háza vagyom:
Ennek örüljek hát ma nagyon?
Kell gyalogolni a lelkem agyon
Nyári melegben, téli fagyon.

*Hát hisz a malmot befejezték:
De szegény molnárt kirekeszték...*
(ÁRTATLAN DAC)

Csak 1867-ben kaphatta meg az Akadémia palotájában tiszte után joggal járó lakását. Ott élt aztán, „Budapest szívében”, haláláig.

„Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára?” – hallhatta vissza Ercsey Julianna szűrős zsembelődései közben a Toldi szájába adott régi kérdést. De nem hiszem, hogy jó húsz esztendő elteltével érthette még magára is. Érdeemes kissé visszalépünk megint Arany és Budapest történetében, hogy ekkorra megszilárdult „pesti polgár”-öntudatának s irodalmi Budapest-élményének alakulását nyomról nyomra követhessük.

1860-ban, amikor a Három Pipa úti első pesti lakást birtokba veszik, Arany még falusias igények szerint ítél róla: „Ez egy 4 jó szobás szállás, de baj az, hogy a központtól kissé távol, hogy második emelet, hogy biztos padlás nincs, kamra nincs.”²⁷ (Vajon mire kellett volna Aranynek pesti „szállásán” a „biztos padlás”? Mit tárolt volna ott? Limlomot? Inkább talán oldalszalonnákat.) Bár dohogott a padlás és a kamra hiánya miatt, fővárosi szerkesztőként egyszersmind restellte a külvárosias Három Pipa utcanévet. Örömmel kapott a híren, hogy „Kisfaludy utcának keresztelték”. Ez a névmegnemesítés igazán összehangban állott volna irodalmi központosítási terveivel. Ha már a saját lakásán székelt az egyszemélyes szerkesztőség, legalább a Három Pipa utca viseljen irodalmiasabb nevet. A Szépirodalmi Figyelő címlapján hamar fel is tűnik, „hogy az Üllői út és a Kisfaludy utca sarkán van a keresztelői szállás” („szállás” még ez is, Toldi szóhasználatával), jóllehet a névváltoztatás hivatalos keresztülvitele nem sikerült.²⁸ A Figyelő fentebb idézett programcikke megértőbb a Három Pipa–Kisfaludy utca kontroverziát illetően: „az *«tró-osztály idestova helyet követel magának Pest város hecsületes kárpitosai, aranyozói mellett»*. Azok *«kik Pesten élnek, Heckenastnál, Emichnél, Vodianernél nyomatnak, személyes érintkezésben állnak az Úri és Váci utca targoncáival»*.”²⁹

Amikor Arany EGY SZÓ, MELY NEM TETSZIK... című programcikkét a Figyelő 1862. április 3-i 22. számában publikálta, rég túl volt már lapjának egy olyan közlésén, aminek itt néhány hangsúlyos bekezdést kell nyitnom, mert irodalmi Budapest-élménye alakulásával kapcsolatos. 1861. október 21-én és 31-én, az 51–52. számban jelentette meg Lauka Gusztáv EGY NYÁR PESTEN című városrajzát. Az Aranynál csak egy évvel fiatalabb, de öt két évtizeddel túlélő Lauka a kor színes irodalmi egyénisége volt. Gazdatiszti pályára lépett, s publikált is egy szakműnek szánt JUHÁSZAT-ot (1843), ám ő volt az is, aki nemcsak feltűnő különködéseivel (kerek kalap, sötét köpeny, vadásztkés, falusi szerenádok, „paraszt-szüzek”), hanem azzal is elhíresítette magát, hogy száz juhot szakszerűtlenül halálra oltott. 1848-ban Kossuth futárja; ekkor ismeri meg Arany is, s Petőfihez írt levelében küldi Laukának üdvözlését. Testvére, Lauka József Petőfiék esküvői tanúja volt. A nagyközönség olvasói ízlését kiválóan eltaláló, elképesztően termékeny Lauka pedig mindinkább a nagy idők tanújává lett. Negyvenéves írói jubileumán csak úgy dőlt lába elé a hódolat: Ferenc József-rend, aranytoll a budapesti írókörtől, nagy ezüstbogrács Szeged városától. Kiemelendő, hogy Arannyal éppen egyszerre, ő is 1860-ban költözött Pestre. Hivatalnok lett, keresett és jól kereső írónak számított. Arany hírlelte is a Figyelőben műveit és élelclapja, az *Ördög Naplója* megjelenését. A két hónapig élt élelclapról úgy vélekedik a mai kritika, hogy bizonyos „polgáriasság” sem hiányzott velőle.³⁰

Arany irodalompolitikai programiratóba, mondhatni, Lauka hangulatos EGY NYÁR

PESTEN című beszámolójából léptek át „*Pest város becsületes kárpitosai, aranyozói*” az Úri és a Váci utca „*targoncáival*” együtt. Lauka írását – ha jól látom – nem tartja számon az Arany-irodalom, ezúttal Hatvanyt is beleértve. Pedig „programcikk” ez is: az 1848 után 1860-ban ismét a fővárosba került Lauka és Arany „közös” Pest-élményeinek foglalata. Aranynak szinte Pest-bedeckere lehetett, fővárosismeretét, Budapest-szeretetét feltétlenül befolyásolta. Azok a pesti színhelyek és hangulatok ugyanis, amelyeket a jó tollú Lauka érzékeltes könnyedséggel, humoros és némi szatirikus árnyalással megjelent, Arany későbbi városi verseibe is belekerülnek. Lauka Budapest-tárcája szinte invokációja s témakatalógusa a kései „városos” Arany-verseknek.

Arany János azonosuló érdeklődését már a legelső mondat felkelthette: „*Feljötem Pestre, nem éppen szükségből, hanem azon láthatatlan hatalom szavára, mi sorsnak neveznek.*” Pestet – Pesty előtt – már Lauka is hívja Budapestnek, mégpedig kétszer: „*a gőzös minden órában megfordul Budapest között*” (nyelviileg is érdekes „egyesítés”, értsd: Buda s Pest között); „*Budapest környékén, az Orczy-kertben*” (azaz a mai Nagyvárad téren innen, a volt Ludovika előtti parkban). A fővárosi élet legjellemzőbb vonásának Lauka a polgári egyenlőséget tekinti, legalábbis azt, ami ebből a Városligetben és az omnibuszokon megvalósul. A Ligetbe „*közel száz omnibusz vezet*”, s zöldjében „*minden osztály szabadon [...] mozoghat*”. Az omnibusz demokratizmusa mindent felülmúl, mert „*az omnibuszok összehozták az osztályokat, s helyreállították a társadalmi súlyegyenl.* Gróf és borbélylegény, író és krúlikus, delnő és szobaleány, akadémiai tag és számár, pincér és vendéglős, pap és katona – a legkívánatosabb nyugalomban ülnek egymás mellett és utaznak egymással. – Az omnibuszon annak van választási joga, ki hamarabb érkezel”. Egy pesti író és akadémiai tag omnibuszutat hat évvel későbbi EPILÓGUS című verséből ismerünk jól:

*„Az életet már megjártam,
Tóthmyire csak gyalog jártam,
Gyalog hiszem...
Legfőlebb ha omnibuszom...”*

„*Budapest városát sok ezren lakják!*” – mondhatta el Lauka is (Pesty Frigyes a három egyesítendő város lakosságának számát száznyolcvanezerre teszi), s felsorolja „*a pesti utcaközönségnek*” legkülönbözőbb képviselőit. Az ő említései sorrendjében haladok: rongyos úr, cifra koldus, gróf, tudós, író, művész, dajka, sétáló arszlán, borbélylegény, delnő, szobaleány, akadémikus, pincér, vendéglős, pap, katona, mesterlegény, boltoslegény, gyapjúkereskedő, bérkocsis, utcaöntöző, hordár, Dunavízáros, tejáruló, utcasepregető, targoncás, rendőr, cipészfiú, pattantyús, szakácsné, mágnás, kereskedő, iparos, szolgálattelőd, iparosné, szolgáló, csizmadialeány, hajóslegény.

Efféle pesti népek közé került Arany János. A Három Pipa utcai ház „Hausbogen”-jébe ugyan „*Schriřtsteller*”-nek íratta be magát, de elfogadta, hogy a „*sok kőszá lakó*” (volt közöttük cigány is) csak hetűszedőnek tartsa. Ez ellen már csak azért sem tiltakozott, „*mert adóját is ehhez mérten szabták ki*”.³¹ Tanulságos összevetni a Lauka-tárcával a kései Arany-versek pesti karaktertablóját. Arany „*őszikéi*”-ből a rangos koldust és az úri lócsiszárt, a hetyke urat és a cifra nőt, a „*millióst*” és a „*szurtos fiút*”, az öreg pincért, a hírlapárulót és a háziurat ismerjük. De ha Józsefvárost megidéző elbeszéléstörredékét, az Orczy-kertet is emlegető Orczy Lőrinc-tanulmányát, Tompának beszámoló levelét („*olcsó kirándulás a zöldbe családommal*”) vagy ÉNEK A PESTI LIGETRŐL S TÖLGYEK ALATT

című versét nyitjuk is ki, azokból is sok minden elősorolható, amit az EGY NYAR PESTEN ügyes írója már megörökített.

„Az úgynevezett -zöld-, a nagyvárosi közönség eldorodója” – lelkesedik Lauka, s máris kalauzol bennünket a Sváb-hegyre, Zugligetbe, Csillagvölgybe, a Dicsónőfőhöz, a Normafához, a Szépjuhászéhoz, aztán a Városligetbe, a Császár fürdőbe, az Orczy-kertbe, a Múzeum-kertbe. Még fél századot kell várjunk Molnár Ferenc Liget-apoteóziáig, de már Laukánál is felhukkannak az ötvenes-hatvanas évek „Liliomjai”: a „hintázók és körjátszók” s a tűzér-cseléd szerelmespárok; a „pattantyúsok és szakácsnék”. A Margitszigetet és az Orczy-kertet Lauka mintha egyenesen Arany Jánosnak díszletezné. A szigeten „múlt idők szellemei lársalognak” (teszem azt: a cseh bajnok és Toldi); a sziget „költői menhely, hol bűg még a gerle s ver a csalogány”; itt „kedvet kaphatsz a verselésre”, s ha itt „egy verset szavalasz”, a goromba hajóslegény is megszelidül. A pesti krónikás voltaképpen még a „hídavatás” feltételére is tesz célzást: „Csodálom, hogy nem akadt eddig olyan, ki a Margitszigetet a budai parttal hajóhíddal kötné össze.” Az Orczy-kert, „az Üllői út végén felalálható paradicsom” valósággal szabadtéri dolgozószobá: itt bárki, „Verseket is írhat, sőt azokat el is szavalhatja háborúatlanul”. (Arany majd a Koszorú 1863. szeptember 27-i számában megjelent Orczy Lőrinc-esszéjét indítja az Orczy-kert élményszerű megidézésével, s még ekkor is visszaemlékezik Lauka paradicsomi elragadtatására: „az öreg Lőrinc híró – egy kis kopasz ember, kurta dolmánykában – gyakorta jó velem szembe, ha e pesti paradicsom árnyékos útjain merengek”. A Koszorú Gvadányi-portréja – 1863. december 27. – ugyancsak összefügg Arany Budapest-felfogásával: a Budára tartó peleskei nótárius pusztai szalonasiútésének rusztikus felidézésére élesen ráfeleli: „Budapesten mindez másképp fordul.” Az ellentét szinte a TOLDI-beli „kopár szék”-otthonosság és a Budapest-ámuldozás megisméltése.)

Vajon Arany, jó szerkesztő módján, nem *rendelte-e* ezt a cikket, éppen *ezt* a Lauka-tárcát? S vajon igazított-e valamit a szerkesztői toll a jól folyó szövegen? Ezt is elképzelhetőnek tartom. Az „olcsó zöld” zsurnaliszta apologétájának egy olcsó szójátékát – pedig Aranyként akár magára is vehette volna – mindenesetre henne hagyta a közlésben: az Orczy-kert „Vendégei többnyire szenvedő művészek vagy tudósok, kik ritkán láthatnak aranyokat, de annál gyakrabban küzdenek az aranyérral”.

Lauka Pest-idillje a Pestet városalaprajz segítségével járó Aranynek a tekintetben is hitelesítette első benyomásait, hogy a várost az éktelen zaji, piszok, szemét, német szó színtereként is megrajzolta. „Ki lármát szeret, ki kedveli a zajt és látványosságokat, [...] jöjöm Pestre”, ahol részeg mesterlegények ropják a táncot „kintorna mellett”, boltoslegény „guztározik”; ahol „Velőt rázó és bosszantó az ordítási szabadsalom”, mert „felordítanak a víz-hordók »Donau vasser« s a tejárulók »fru mili« kiabálásaikkal”. A németül ordító árusok Pestje poros és piszkos is: „mocskos vízzel befecskendező utcaöntöző” csúfíthat el (nem is szólva, immár Arannyal, az úri lócsiszárról, aki beverhet sárral); ha ki akarod kerülni „az utcasepregetők manőverjei”-t, mármint „a vizes port, a szennyet vagy seprűiket”, polkát kell járnod; a Ligetben is nyelheted a port, a homokot, a „kőszénfüstöt”. A ligeti „tó ki-gőzölgése sem sokszorozza napjaidat, s a benne úszkáló hattyúk, kivált ha költő vagy – eszedbe juttathatják hattyúdalodat is”. (Bizony ez sem jobb, mint az „aranyok” – „aranyér”.)

Mit mond az ÉNEK A PESTI LIGETRŐL? – Az odavezető árnyasabb utat „sok nép döngi, / És búzós, mint a dóghalál”. Aztán: „zsibáru”, „homok”, „kintorna, koldus, bűn, nyomor”, „német világ” („Csak a szó lenne több – magyar!”), „bucka”, „posvány” és bozót, gaz, gyom, szemét. Mindazonáltal: „Ujjé, a Ligetben nagyszerű!”

„Egyszóval én e ligetecskét
Igy is, ahogy van, szeretem;

Nem is szidok tanácsot, kormányt,
Ha utam kissé szemetes...”

Ezek a sorok akármely dalba, sanzonba, kupléba beleapplikálhatók lennének. Arany szándékolt „lezsersége” e helyeken a városi dal hangját előlegezi. Ezt címadása is igazolja: ÉNEK, azaz Dal ez a vers A PESTI LIGETRŐL. A bűzhödött ligeti hattyas tóval az ellenkezőjét műveli: magasba röpteti a falusi emlékképek színezte, vélt látványt:

„Az gondolom: a liba-pázsit,
Már nézem is: hol a ludak?
S a tó körül a kép vonásit
Bevégni néhány hattyu-nyak.”

De átadom a szót Hatvanyinak: a két hattyú-sorból „a kopott liget oly tiündöklő s a hattyúnyak mozdulatának oly hófehér gráciájával kél ki, hogy a jelen legyőzi a múltat, a reális való az emléket. Arany nem élt hiába szinte húsz év óta Pesten! Másfél évtizednyi pesti élet után e város levegője behatolt pórusai közé”.³²

Előreszaladtunk. Hol vannak még az „őszikék”? Arany pesti naptára csak 1861 őszét mutatja. Hajoljunk még egyszer Lauka nyári cikke fölé. Amit Pestynél is megfigyelhettünk, a mitologizálás, az órá még inkább jellemző. Az Orczy-kerti forrás vize „haszonlú a hitregék mesés forrásaikhoz”; a bátor férfiak is félnek a Duna részeges csónakosaitól, „Phlegontól, de még inkább Charontól”; „másnap reggel már benn a városban csak egy, a szemeidet fenyegető zöldgallakkal megrakott szekér vagy az inexpresszibilitás mocskos vízzel befecskendező utcaöntöző juttatja eszedbe, hogy tegnap kiinn mulattál emberek, druidok és nymphák között”.³³

Az EGY NYÁR PESTEN túlcsoordul a Pest-rajongástól, Lauka kiszólásai is szeretetet palástolnak; a való és az ideál közt lebegtetni tárgyát. Retorikus ellentétezései közül a legsikerültebbet emeltem ki dőlt betűvel: a „mocskos víz” köznapi valóságát s a „druidok és nymphák” eszményített-mitologizált természeti édenét.

Át kellett lábalnunk Lauka szövegét, hogy partra vessük az idézett sorokat. Amelyekre a költő Arany is felfigyel. Mégpedig szinte azonnal, lapjának következő számában. A Szépirodalmi Figyelő I. évfolyamának utolsó, 52. száma október 31-én hozta az EGY NYÁR PESTEN második, befejező részét. S az új folyam 1. füzeté élén, november 6-án jelent meg az ESMÉNY ÉS VALÓ, ezzel a zárójeles alcímmel: „Mutatvány Vojtina Ars poeticájából. Gyönyörködjünk Budapestet festő „szindús úde carton”-jában:

„Allok Dunánk szélén, a pesti parton:
Előtte a kép, szindús úde carton:
Felhő s hegy által a menny kékje csorba,
A nap most száll le a városmajortba,
Büszkén a Gellért hordja hársonyát,
S fején, mint gondot, az új koronát,

*Lenn a Tabánban egy toronytető
Gombjának fénye majdnem égető,
Míg fenn a Mátyás ódon temploma
Szürkén sötélik, múlt idők roma,
És hosszú rendje annyi sűrű háznak
Fehérlik sorba', mint gyepen a vásznak;
Alant a zölden-tiszta nagy folyam,
Mint egy smaragd tó bércek közt, olyan,
Meg nem legyinti szellő s fűcske szárnya,
Csak mélyén lüktet forradalmas árja,
Felszűne tükör, és abban, miképp
Tündéri álom, az előbbi kép
Tisztára mosdva, felfordítva ring,
Mint lenge kárpú, a merő fal ing,
Abrándos lelkem a hullámokba mélyed,
Vágyban elúszva bűvárloom a mélyet:
Itt, a nymphák! itt a cháriszok!...
Az utcán por, bűz, német szó, piszok. –"*

Úgy vélem, Aranynak ez a két kiemelt híres sora a Laukától idézett „druidok, nymphák” – „mocskos víz” ellentétpár költői parafrázisa, a lírikus reflexiója a publicisztikus nyersanyagra. Tekintsünk most el a Vojtina-vers tanítóköltemény-jellegétől, tekintsük csak elragadtatott Pest-káprázatát. Ebből a nézőpontból elsősorban a maga Budapest-befogadásának diadalmas vedutája: Szalonta s Kőrös után ím „*Állok Dunánk szélén a pesti parton...*”. De mintha ott gyűrűzne a tündöklet tükre alatt a Lauka-nyersanyaggal együtt a legelső Pestre – Budapestre! – tekintés, a TOLDI-beli élmény is:

*„Pest város utcáin fényes holdvilág van,
Sok képmény fejeztik fenn a holdvilágban;
Barna zsendelytetők hunyászkodnak alább...*

•

*Szürkén sötélik, múlt idők roma,
Es hosszú rendje annyi sűrű háznak
Fehérlik sorba, mint gyepen a vásznak...*

Nem szövegezésekre gondolok: az „*impresszionista*” festésmód azonosságára, a színek és fények kitüntetett szerepére.⁹⁴ Szalontán, Kőrösön gyertyaláng világolt, s pásztor-tűz, tűzvész ha lobbant – Pest maga a fényesség volt. „*1848 folyamán többször is (háromszor) megfordultam Pesten, s fényét kezdtem megkivánni*” – írta bele Arany Pest luxusát életrajzába is 1855-ben.⁹⁵ Csak öt évet kell várnia, s már önfeledten észlelheti a pesti part-ról: „*Lenn a Tabánban egy toronytető / Gombjának fénye majdnem égető...*”

De hát „*az utcán por, bűz, német szó, piszok*”. Igen, Pest piszkos, bűzös, utcáit felveri a „*Donau vasser*”, a „*fru mili*”, és mégis ifjú és mégis szép, s ha népe selypíti is a „*honni szót*”, az Akadémia-alapító, Lánchíd-építő Széchenyi álma megvalósult:

„Az ifju szép Pest, ki bizton ölelve
Nyújt Corvin agg várának hú kezét,
S az édes honni szót selypítő nyelve –
Széchenyié mindez emlékezet!”
(SZÉCHENYI EMLÉKEZETE, 1860)

A Széchenyi-óda küzdelmes fogadásáról Aranynak séta közben ceruzával zsebkönyvébe jegyzett ötletei, gondolatai, töredékei tanúskodnak. A Lánchídra utaló strófa előképe ez a jellemző, határozott kijelentés: „Pest magyar város, középpont!”³⁶ A Szépirodalmi Figyelő programcikkei is ezt fejtegetik: „Óhajlásom ez, hogy a lap irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát” (ELŐRAJZ);³⁷ „Az irodalmi központostítás”; „az ország szívében Budapesten”; „a haza fővárosa”; „irányadó központostítás”; „Budapest irányadó fensősége”; „a mi központi irodalmunk” stb. (EGY SZÓ, MELY KEII...)³⁸

A főváros irodalmi központosítása a „még selypítő nyelvu” pallérozásával és uralkodóvá válásával ment végbe. A SZÉCHENYI EMLÉKEZETE kiemelt eszméjére maradéktalanul rászabható a monográfus megállapítása: „Pesten csak a magyar számmal minősített, szerves és intézményessé lett irodalomnak. Az idegen ajkú lakosság ezt éppoly természetességgel vette, mint amily természetességgel vette a magyar felvilágosodás és kora-reformkor is a város kevert nyelvét, vegyes népességét. Az trók tudatában még nem egy későbbi nacionalista vagy éppen kultúrsviniszta nemzetállam, hanem egy polgári nemzeti állam világképe lebegett, s némettel és ráccal, örményyel és göröggel együtt volt -Pest-Buda- tájn hazájuk.”³⁹

A monográfus, Németh G. Béla, a Széchenyi-óda nyelvszemléletének tudományos indoklását nyújtja, az esszéíró Hatvany Lajos a SZÉCHENYI EMLÉKEZETE publicisztikus gondolatelőzményét („Pest magyar város, középpont”) világítja meg szociológiai alkfejtéssel: Arany „ha nem is becsüli túl lassan európaizálódó és magyarosodó fővárosunkat, mégis a tisztántúli és Duna–Tisza közti színmagyar nép közl szerzett tapasztalatok alapján meg van róla győződve, hogy Pest-Buda minden svábjával, örményével, görögjével, lőtjával, ráccával és zsidójával – és külön táblabírói provinciát alkotó, csekély számú magyarjával, minden hagyománytalansága és kulturálatlansága mellett, mégis a rendi múltba süppedt, elmaradt vidékkel szemben a polgári jövőbe egyedül vezető utat, az egyedül érvényes és irányadó szellemi fensőbbiséget jeleníti.”⁴⁰

„Ó az, ki által lettünk és vagyunk”; „Kik műve által lettünk magyarok” – sűrítő szentenciákha Arany ódája Széchenyi érdemeit. A vers keletkezéstörténetét nyomozó Barta János szerint a költőnek a Széchenyi-„életpálya tvén átrepülve végig kellett élnie azokat az évtizedeket is, amelyeket ő maga Széchenyi korának nevez.”⁴¹ Mióta szerepet visz benne, tehát a 40-es évektől, Széchenyi kora Arany kora is. S neki, „a mandátumos embernek”, aki mindig meg akart felelni a rá mért szerepeknek, neki a kor Széchenyire méretezett szervezői feladatokat kínált: igazgatóságot a Kisfaludy Társaságban, szerkesztést a Szépirodalmi Figyelőnél, a Koszorúnál, tagságot, főtitkári tisztelet az Akadémián.

„Egy kis független nyugalmat!” Így óhajtotta volna az „örök kétely”-lyel viaskodó költő, de akarta is e kihívásokat, minden erejével, tehetségével meg akart nekik felelni. A Széchenyi-ódára kapott megbízás életének fordulópontján: Pestre költözésekor érte. Amikor teljesítette a nemzet első költőjét megtisztelő felkérést, Arany János pesti polgár nekilátott, hogy a fővárosból igazgassa azt az irodalmi összefogást, egységteremtést, amit – kétségkívül Széchenyi ihletésében – már a TOLDI manifesztál.

Ehhez kellett Toldi Miklósnak feljönnie Budapestre.

S Aranynak Pest-Budára, hogy segítsen Budapestté tenni.

Jegyzetek

1. Németh G. Béla: HOSSZMETSZETEK ÉS KERESZTMETSZETEK. Bp., 1987. 34 o.
2. KÖLTŐI PÁLYAMŰVEK, MELYEKET KOSZORÚZOTT ÉS KITÜNTETETT A KISFALUDY TÁRSASÁG. Pest, 1847. OSZK 191. 337.
3. OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 1533. 24a.
4. Puruczki Béla: A BUDAPEST HELYNÉV TÖRTÉNETE. *Magyar Nyelvőr*, 1957. 60–65. o. (A további adatok is innen.) Lásd még: É. Kiss Sándor: A BUDAPEST HELYNÉV EGY RÉGI ELŐFORRULÁSA. Uo. 1957. 494–495. o.; Éder Zoltán: BUDA PESTRE – NAGY VÁRADRA – SÁROS PATAKRA. Uo. 1972. 249. o.; Puruczki B.: BUDAPEST. Uo. 1972. 250. o.
5. Németh G. Béla: I. m. 28. o.; Keresztury Dezső: MINDVÉGIG. Bp., 1990. 346. o.
6. Arany János ÖSSZES MŰVEI. XIII. köt. Kiad. Dánielisz Endre, Törös László, Gergely Pál. Bp., 1966. 10. o.
7. Barabás akvarelljeit lásd Fenyő Ervin SZÉCHENYI ISTVÁN (1791–1860) című albumában. Bp., 1991. 81., 82., 83. sz.
8. ÖSSZES MŰVEI. XIII. köt. Id. kiad. 12. o.
9. Németh G. Béla: I. m. 35. o.
10. ÖSSZES MŰVEI XV. köt. Kiad. Sáfrán Györgyi. Bp., 1975. 14. o.
11. Uo. 50. o.
12. Rózsa György–Spira György: NEGYVENNYOLC A KORTÁRSÁK SZEMÉVEL. Bp., 1973. 116., 117., 130. o.
13. Vargha Balázs: „ÁLLOK DUNÁNK SZÉLÉN, A PESTI PARTON...” In: IRODALMI VÁROSKÉPEK. Bp., 1973. 5. o. Az Arany-fejezet: 74–119. o.
14. Uo. 98–99. o.
15. Vargha B. írása először a *Budapest* című folyóirat 1969. évi 8–11. számában jelent meg. Vö. Nyilas Márta: ARANY JÁNOS BUDAPESTJE. Bp., 1957; Megyer Szabolcs: ARANY JÁNOS ÉS BUDAPEST. Bp., 1958.
16. Vö. Hatvany Lajos: SZALONTÁTÓL PESTIG. Bp., 1977. 185. o. A meg nem nevezett Szerkesztő itt ezt írja: „Hatvany Arany-tanulmányai, cikkei közelve Ady magyarságának és a városi iradalom létjogának védelmében, polemikus célzattal és vitatkozó indulatokkal készültek. Ez indokolja több írásának (VÁROSI ÉS VIDÉKI KÖLTÉSZET, SZALONTÁTÓL PESTIG, ARANY KÖLTÉSZETÉNEK TÁRSADALMI HÁTTFRE) éles hangú és differenciálús híján igaztalan úmadását a népi írók és iradalom ellen.”
17. Hatvany Lajos: EMBEREK ÉS KÖNYVEK. Kiad. Belia György. Bp., 1971. 105. o.
18. Vö. Vargha B.: I. m. 81. o.
19. Célzás a VOJTINA ARS POETICÁJA-ra, amit Vargha B. „magyar impresszionista” rajzként interpretál
20. Németh G. Béla: I. m. 57., 59–60., 59. o.
21. Hatvany L.: I. m. 80. o.
22. ÖSSZES MŰVEI XI. köt. Kiad. Németh G. Béla. Bp., 1968. 367. o. A szállóige Széchenyinek tulajdonításáról Puruczki B.: I. m. 61–62. o.
23. ÖSSZES MŰVEI XII. köt. Kiad. Németh G. Béla. Bp., 1963. 18., 38., 46., 68., 79. o.
24. *Koszorú* 1863. II. 73–77., 97–101. o. Hatvany L. hivatkozása: I. m. 81. o.
25. BESZÉLŐ HÁZAK. Szerk. Hatvany L. Bp., 1957. 27. o.
26. Hatvany L.: EMBEREK ÉS KÖNYVEK. Id. kiad. 94. o.
27. Idézi és Arany pesti lakásait leírja Nyilas M.: I. m. 14. o.
28. ÖSSZES MŰVEI XII. köt. Id. kiad. 21–22., 44. o. Vö. még Vargha B.: I. m. 82–83. o.
29. ÖSSZES MŰVEI XI. köt. Id. kiad. 367–368. o.
30. Laukáról Szinyeyi József: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. VII. köt. Bp., 1900. 87–877. o.; Arany J. ÖSSZES MŰVEI. XII. köt. Id. kiad. 372–373. o.; Uo. XV. köt. Id. kiad. 855. o. és XVI. köt. Kiad. Sáfrán Györgyi. Bp., 1982. 1178. o.
31. Arany pesti polgári hétköznapjainak krónikáját, adatait, a vonatkozó idézeteket lásd Nyilas M.: I. m. 12–30. o.
32. Hatvany L.: I. m. 101. o.
33. Lauka Gusztáv tárcájának lapszámaira külön nem utalok, Arany két folytatásban közölte: 1861. 810–813., 825–828. o.
34. Arany „impresszionizmusáról” s arról, hogy az Alföld-ábrázolás két módját: „a tárgyyszerű németalföldit és a vízzimláló impresszionistát minden nehézség nélkül át tudta tenni pesti útjakra”, lásd Vargha B.: I. m. 78–80. o.
35. Idézi Nyilas M.: I. m. 8. o.
36. ÖSSZES MŰVEI. I. köt. Kiad. Voinovich Géza. Bp., 1951. 513. o.
37. Idézi Keresztury Dezső. I. m. 343. o.
38. ÖSSZES MŰVEI XI. köt. Id. kiad. 367–368. o.
39. Németh G. Béla: A MAGYAR IRODALOM-KRITIKAI GONDOLKODÁS A POZITIVIZMUS KORÁBÁN – A KIEGYEZÉSTŐL A SZÁZADFORDULÓIG. Bp., 1981. 30. o.

40. Hatvany L.: I. m. 89–90. o. A TOLDI Budapest-helyére ő sem reflektált. Itt jegyzem meg, hogy a levélíró Arany majd csak 1872-t követően alkalmazkodik a kodifikált Budapest-névformához. Lásd pl. Jeleit Szász Károlyhoz (1874–1876), Szilágyi Istvánhoz (1874). De ingadozást is mutat: Módi György-

hoz (Budapest, 1873), a Közös Külügyminisztériumhoz (Buda-Pest, 1873). A kötőjeles formát versben is használja: „*Higyjük el, probatum est, / Kell hoc anno, Buda-Pest.*” (HA NAPFÉNYES VÍZKERESZT..., 1882).

41. Barta János: ARANY SZÉCHENYI-ÓDÁJA. *Irodalomtörténet*, 1984. 32. o.

Dávidházi Péter

„SUNT CERTI DENIQUE FINES” (II)

A határolás vágya Arany János kritikáiban

Örök sorsunk, hogy mire bármit létrehoznánk, már külső tényezők is formáltak rajta, így nemcsak minket közvetít, s legfoljebb töredékesen fejeződünk ki benne; ellenben ami vágy maradt, s nem sikerült megvalósítanunk, azon esetleg tisztábban kirajzolódik személyiségünk sajátos bélyege. Mégpedig annál jellegzetesebben, mennél öntudatlanabban sóvárogunk utána, mert valamennyire már a tudatos vágy is eleve adott lehetőségekhez alkalmazkodik. A kritikai normaképzésben rejlő antropológiai sajátosságok föltárásához éppen ezért termékeny segédfogalomnak ígérkezik, ha a normakészlet perspektivikus elrendezettsége mögötti enyészpontként feltételezünk egy talán már öntudatlan végső nosztalgiát, (nevezzük így:) *nostalgie maîtresse*-t, azaz olyan lappangó vágyakozást immár visszahozhatatlanul elmúlt, soha meg nem valósult vagy akár eleve megvalósíthatatlan lehetőségek iránt, amely a legkülönbözőbb dolgokra vonatkozó tudatos normák kiválasztásán, átalakításán és alkalmazási módján érezteti közvetett hatását. A szóösszetétel persze az Hippolyte Taine-től eredő *faculté maîtresse* analógiájára támaszkodik. A múlt századi francia tudós (1828–1893) abból indult ki, hogy minden jellemnek van egy uralkodó képessége, mely maga alá rendeli és elrendezi az összes többit, s az egész személyiséget vezérli, tehát megértéséhez kulcsként szolgálhat. Alkalmi (és némiképp fiktív) szemléltetőeszköznek, nem pedig egyetemes fiziológiai törvénynek felfogva, az alapképesség e régi fogalmát is használhatnánk írói életművek magyarázatához; Arany János tehetsége azonban annyira sok műfajú, alkata oly gazdag, hogy abban egyetlen képesség sem mondhatná ki az utolsó szót. Kritikusai munkásságából többet megérthetünk, ha változatos normaképzéseinek irányát közös érzelmi eredetükig visszakövetve azt próbáljuk felderíteni, hogy mire áhított volt végül, milyen vágyképhez mérte mindazt, ami a megbírálandó művekben elé került, vagyis (egy későbbi költő sorainak méltatlan parafrázisával:) mit is keresett ő ezen a földön.

A visszatisztítás nosztalgiája: a klasszicizáló irodalmi hagyomány

Szorongván a dolgok elszabadulásától. Arany kezelhetővé és megnyugtatóvá szerette volna határolni az életet, megkötni és ezáltal uralni akarván minden elemet a művészet birodalmában is; e nosztalgikus alapérzelmének azonban érdemesebb mentálitástörténeti eredetével, normaképző összefüggéseivel és szemléletformáló hatásaival foglalkoznunk, mint megrekedni a kézenfekvő, de olcsó és terméketlen kifogásnál, miszerint megvalósíthatatlan ábrándot kergetett. Nyilvánvaló, hogy nem sikerülhetett a költészet beszorítása a kriukáiban aggályos pontossággal meghúzott háromféle határ közé: a mű jelentése a befogadó tudatában óhatatlanul eltévelyedett a szerző egykori szándékától, amelynek hű közvetítését Arany elvárta tőle, a fantáziát ugyan csak nem volt mód (Arany jellemző szavával:) merő *utánképzelésre* szorítani, s a kompozícióban sem engedelmeskedett minden a szükségszerű helyénvalóság követelményének. Egyáltalán: e három kritérium közös alapnormájaként nem diadalmaskodhatott maradéktalanul a funkciónak való alárendelés elve, a Horatiustól többször idézett „*nil molitur inepte*”, mely Arany felfogása szerint hivatva lett volna megakadályozni bármiféle elszabadulást és céltalanná vagy akár csak öncélúvá válást. Ugyanígy nem számíthatott feltétlen győzelemre az alkotó, követelte légyen tőle Arany és (az ő tépelődőn szelldítésénél jóval erélyesebben) a kritikusok egész kórusa, amikor önnön kétségbeesésével viaskodott, vagy szenvedélyét igyekezett megbabolázni. A költő (egyszerre epikai és személyes) balsejtelmein kívül egy korszak és egy szemléletmód közös aggodalma tör föl a „*Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? / Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?*” kérdésében; nemhiába ütötte szíven e két sor Kemény Zsigmondot 1854-ben, amikor a Világos utáni önkényuralom még érzékenyebbé tette a kortársakat az elszabadult szenvedély beláthatatlan következményeinek problémájára. Ahogy értekezéseiben Arany megindult tisztelettel figyel a végzetét előre ismerő eposzi hős rendíthetetlen nyugalmú küzdelmére, az érzelmileg egy modern költő két nosztalgikus sorával rokon: „*Szeretnék klasszikus, lezárt / rendet vinni a pusztulásba*” (Petri György: **ÁBRÁND**), ám a századközep nagy kritikusa még lehetetlenebbre vágyott, tudván tudva, hogy lehetetlen: klasszikus, lezárt rendet vinni az *életbe*. Határolással felosztani és megkötni, elrendezéssel uralni a művészetet, sőt az áradó élet határtalan egészét: e vágyalom végső elérhetetlensége nemcsak a mából visszatekintve nyilvánvaló; de ha sikerülni nem sikerülhetett is, maga a törekvés Arany kritikusai életművének termékeny normaképző sajátosságaként busásan megtérült.

E nosztalgikus alaptörekvés irodalomszemléleti modernségét első pillantásra nehéz fölismerni. Sokrétű műveltsége ellenére Arany leginkább az ifjúkorától állandóan tanulmányozott ókori auktórok műveiből vagy elveiből vonta el és (olykor szinte észrevétlenül) fejlesztette tovább klasszicizáló elvkészletét, s ahogy a maga számára velük szerette igazolni saját alkati vonzalmait, másokat bírálva is többnyire rájuk hivatkozik. Ki gondolná, hogy az akkurátus tanáreberről, aki a XVIII. századi Hugh Blair klasszicista retorikáját szinte kétévenként vette ki a nagykorösi gimnázium könyvtárából, majd kritikusként, Vörösmarty kora után, minduntalan Vergiliust vagy Horatiust olvasta eltévelyedett költőtársai fejére, egyszer csak kiderül, hogy XX. századi irodalomelméleti fejlemények előfutára? Annál kevésbé fognánk gyanút, mert az antik utalásréteget lehántva még mindig megtévesztően hagyományos elképzelésekre bukkanunk: Arany számos idevágó kriukusi megnyilvánulása hasonlít arra, amit a klasszicizmus egyetemes és változatlan jellegzetességének szokás tartani. A német romanti-

kus művészetelméletből vagy később a szellemtörténeti iskolából jeles szerzők egész sorától idézhetnénk a klasszicizmus olyan definícióit, amelyek mintha egyenesen a kritikus Arany határkijelölő normaképzésének módozatait tartották volna szem előtt. Eltekinthetünk itt attól a különbségtől, hogy Schiller vagy August Wilhelm Schlegel szerint a határolás művészete a régi klasszikusokat jellemezte, s ezt váltotta föl az újabb (romantikus) alkotó végtelenre törése, a szellemtörténészek pedig, a képzőművészet elemző Heinrich Wölfflintől az irodalmat vizsgáló Fritz Strichig, egy ciklikusan visszatérő klasszicizmust, az időtlennek elképzelt klasszikus alkat örök megnyilvánulását jellemezték azzal, hogy a mű legkisebb részleteit és kibontakozó egészét erős határvonalakkal körülzárja, minden ízében teljes befejezettséget („Vollendung”) hoz létre, s önkorlátozással lesz úrrá művészetben és életben egyaránt. Mivel minden segédfogalom olyan szemléltetőeszköz, amelyben marad némi fiktív elem, azt sem érdemes megsemmisítő ellenvetésként firtatnunk, hogy van-e (s egyáltalán lehet-e) úsztán klasszikus alkat a hús-vér szerzők között, vagy hogy akár csak elvont ideáltípusként föltételezve (létrehozva) is ilyen, milyen elérhetetlenül távol maradna e művi képződmény egy Arany János szinte összefoghatatlanul sokrétű, rejtett meghasonlásokkal tusakodó lelkivilágától vagy akár saját költészetéről, mely nemegyszer öntörvényűen kitört a kritikusként meghúzott határok közül. Mindezek a (még szaporítható) részletkülönbségek és módszertani kételyek nem változtatnak a kínálózó besorolás igazságán: ókori szerzők remekműveire és (főként Horatius) kifejtett elveire hivatkozva Arany egy alapjelleget határkijelölő kritikai magatartás hívéül szegődött, megfelelvén a mindenkori klasszicizmus legáltalánosabb ismérvének, amelyet majd (1925) Kosztolányi KÁTE-ja önt emlékezetes szavakba: „*Menekülése a láznak a nyugalom felé, a rohanó-elmúltnak a biztos felé, a korlátlanoknak a korlát felé, hogy belefogóddzék.*”

De ha e besorolás valamennyire igaz is, jellemzésnek még túl általános, és nem tudhatnánk meg belőle, hogy a költői jelentés, képzelet és kompozíció megkötésére törekvő normaképzésével Arany egyszermind milyen modern (külföldi és hazai) klasszicizáló irodalomszemléletek előfutára lett. Amikor többször kifejtett véleménye szerint a költőnek úgy kell nyelvi műalkotássá formálnia, ami lelkében történt, hogy abból az olvasó éppen ugyanazt felidézhesse magában, akkor nagyon közel jut T. S. Eliotnak 1919-ből származó nagy hatású tételéhez, miszerint a művésznak meg kell találnia érzelmei tárgyi megfelelőjét („*objective correlative*”), azaz tárgyak és események bizonyos kombinációja révén kell fölkeltenie őket az olvasóban. Világos, hogy mindkét felfogás óhatatlanul a közvetítőeszköz szerepére szorítja a költői nyelvet, s mint azt Eliotnak szemére is vetették, egy eleve (a megírás előtt) késznek tekintett tartalom fegyelmezett célba juttatását bízta rá, nem többet és nem kevesebbet, (tegyük hozzá:) valami mindent meghatározó funkcionális jegyében. Ugyancsak idevágó hasonlóság, hogy mindketten bizalmatlanok a romantikus teremtő képzelet végtelenbe törő becsúgyával szemben, ugyanakkor vissza akarják helyezni jogaiba a romantika gondolatvilágában trónfosztott és másodrendűvé lefokozott újratерemtő fantáziát, mely az adottat elfogadva és annak véges elemeiből építkezve alkot újszerű kombinációkat; e megfordított (klasszicizáló) rangsornak megfelelően mindketten nagyra hecsülik a költészet prózai erényeit, a pontosságot, tárgyszerűséget és határolt plaszticitást. Továbbá mindketten egy tudatosságra és mesterségtudásra ösztönző költészeteszményt állítanak kortársaik elé, meglehetősen hasonló emberkép és kultúrafelfogás keretében: egyformán hangsúlyozzák erőink végességét, tisztázott és rögzített normákra utalt esendőségünket, s egyformán bizalmatlanok az ösztönvilág spontán kiadásáival és hangoztatott eredetiségével szemben. Számukra a kultúra részvétel és hozzájárulás,

közös ügy; az eredetiség a hagyomány egyéni megújítása, alakítás a meglevőn, a tehetségnek ezért szerintük történeti érzékre van szüksége, hogy saját művészi feladatát megtalálhassa.

Az angolszász újklasszicizmus elméletének század eleji úttörői, T. S. Eliotot kivül Ezra Pound és T. E. Hulme, nemegyszer fogalmazzák meg mindezt olyan szellemben, mely a múlt századból kísértetiesen hasonlít Arany János értekezéseinek, kritikáinak vagy leveleinek szavaira, a huszadik századból pedig főként Babits Mihály érzületére. Akik Babitsot Eliottal szokták rokonítani, azok általában katolicizmusuk természetére utalnak, s egyéb olyan közös vonásaikra, amelyek Aranytól csak megkülönböztetnék őket. Babits azonban azért is szellemi rokona Eliotnak, mert művészet- és világszemléletük bizonyos elemeit Arany Jánosra, mint közös ősrre vezethetjük vissza, persze csupán tipológiai, nem pedig genealógiai származtatással, hiszen formáló *hatást* Arany kettejük közül csak Babitsra gyakorolhatott, s még az ő esetében sem okvetlenül átvétellel magyarázhatjuk a szemléleti hasonlóságot vagy akár egybeesést. Mindenesetre a szerzői jelentés tudatos irányításának normája s a véges erejű ember hagyománytiszteelő kultúraépítésének eszménye Babitsnak is legbensőbb meggyőződéséhez tartozott, s ezekben éppen Aranyt tisztelte példaképül. „*Hunyt mesterünk!*” – fohászokodik hozzá egy korai versében (a kéziratban eredetileg még személyesebb változat: „*Hunyt mesterem!*” állott), megvetéssel fordulván el a *lárma*zva hivalkodó őszinteségkultusz fel-színes és felelőtlen rajongóitól, akik közül „*egy sem tudja mit mond, de szóra bátor, / magát mutatni hősi gladiátor*” (ARANY JÁNOSHOZ). A jelentés szerzői megkötésének normája Aranynál, Eliotnál és Babitsnál egyaránt feltűnik, mégpedig nemcsak romantikaellenes hajlamuk következtében, hanem egy közös szorongásuk megnyilvánulásaként. Hogy a romantika egykori poéziselméletével mennyire szembeszegült ez a nyelvhasználati követelmény, az kiválógluk Shelley költészetvédő esszéjének (A DEFENCE OF POETRY, 1821) befejezéséből: szerinte a költők egy meg nem értett inspirációról adnak hírt, mint az olyan szavak, amelyek kifejezik, amit maguk nem értenek; az ilyen kifejezőmódot azonban Arany mindig hibának tekintette (tömérdék utalást találhatunk kritikájában arra, hogy szerinte a költőnek kézben kell tartania műve jelentését, s visszatartania az önállósulót túlcspástól), Babits pedig, valóban Arany szellemében, ugyancsak megkívánta, hogy a költő legyen tisztában azzal, mit mond. A tudatosan irányított jelentéshatárolás szorgalmazása mögöl Aranynál az ösztönök elszabadulásának hasonló rejtett félelmét hallhatjuk ki, mint Eliotnál, aki szerint a spontán kész-tetéseire hagyatkozó ember alantas erőknek szolgáltatja ki magát, sőt talán mint annál az egész nyelvszemléletű hagyománynál (Francis Bacon, Thomas Hobbes, Thomas Sprat és John Locke idevágó nézeteitől egészen Rudolf Carnap vagy A. J. Ayer állás-pontjáiig), amely a nyelv denotatív és referenciális, megismerő és racionális használati módját részesítette előnyben az attól elválasztott és másodrendűnek ítélt vagy egye-nesen kártékonynak bélyegzett érzelmkifejező és metaforikus nyelvhasználattal szemben.

A visszatisztítás nosztalgiája: a logocentrikus nyelvkritikai hagyomány

A nyelvhasználati módok iménti rangsorolása olyan érzelmi összefüggésekre enged következtetni, melyekhez hasonlók (mutatis mutandis) Aranynál és Eliotnál egyaránt folsejlenek, magyarázatot kínálva számos kritikusi állásfoglalásukra, sőt talán fölfedve

a klasszicizáló normaképzésnek mint emberi viselkedésmódnak (legalábbis egyik lehetséges) antropológiai mélyszerkezetét. Ebből a szempontból sokatmondó adat, hogy ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL című művének (1690) híres passzusában John Locke a retorikát a megtevesztés művészetének, a képes beszédet a nyelvvel való visszaélésnek, az ékesszólást az ítélőképesség félrevezetésének s mindezt az igazság és tudás ellenségének nevezte; ennél is árulkodóbb a képzettársítás, mellyel az angol filozófus „a szenvedélyek felkeltésére” való ékesszólást végül is a hiú örömök csábításával és a kellemes lépre csalással azonosította, s a női nem vonzerejével állította párhuzamba, nehezen leplezett szorongással gondolva az érzéki szépség bódító és kiszolgáltató hatására, mellyel szemben az értelem szava szinte hiábavaló. „Az ékesszólás – akár a női nem – túlságosan kíváncsi szépségekkel díszleg ahhoz, hogy ellene lehessen szólni. És hasztalan találunk hibákat a család oly művészeiben, amelyek által az emberek örömmel csalatják meg magukat.” E gondolatjelek közé ékelt röpke hasonlatot jelentőségteljes elszólásnak tekinthetjük: a jelentés szigorú ellenőrzését és pontos irányítását megkövetelő nyelvhasználati eszmény nem véletlenül társul a nőktől való szorongással vagy olykor egyenesen a nögyűlölettel. Ugyanígy az sem véletlen egybeesés, hogy Eliot költészetében hangot kap rejtett félelme a (nemcsak kulturális) meddőségtől, kiszáradástól és tehetetlenségtől, esszéiben pedig oly bizalmatlan az ember belső hangjával szemben, s intézményesen rögzített külső normákhoz folyamodik, hogy az ösztönök szerinte más-ként javíthatatlan, riadt és hiú kéjsóvárságát megfékezhesse, s az eleve bűnösnek tekintett embert nemesebb teljesítményhez segítsen hozzá. Az „objective correlative” elmélete ezzel összhangban szorítja a költői nyelvet a közvetítő eszköz szerepére, teszi meg pszichikai tartalmak célirányos hordozójának, mondhatni kézbesítőjének, nem engedvén elcsatangolni és aszketikusan elültvén bármiféle öncélú bujálkodástól. Ha hihetünk az öntudatlan behelyettesítések lélektanának, s le merjük vonni nem egészen bizonyítható megfeleléseinek tanulságát, akkor a metaforikus ékesszólástól, illetve a női nemtől való tartózkodás lényegileg hasonló indítékre vezethető vissza: antropológiai mélyszerkezetét tekintve mindkét esetben a közlekedődény iránti bizalmatlanságról van szó a közvetítendő féltése jegyében. A gondolati mag célba juttatását olyanformán veszélyezteti a metaforikus nyelv csalfa megbízhatatlansága, ahogyan a női szépség öncélú gyönyörökre csábító ereje eltereli a figyelmet arról, hogy a merőben etikai megítélés szerint legfőbb az anyaszerep, azaz a magzat kihordásának alárendelt nőiség erkölcsös. A racionalitás lényegre törő fegyelme kerül szembe ilyenkor az ösztönvilág fékezhetetlen tenyészetével; egy szigorúan aszketikus és moralizálásra hajlamos funkcionalizmus az érzékiség önfeledt és elfogulatlan életszeretetével.

Hasonlóképpen függ össze, bármennyire áttételesen, Arany számos tartózkodó állásfoglalása az irodalom és az élet túláradni kész erőivel szemben. Kritikusként elvárja bíráló szerzőitől a költői jelentés józanul felfogható és ellenőrizhető szabályozását (a metafora jelentését is annyira megkötné, a ráció és a valóságosság normáira hivatkozva, hogy az már éppen metaforikusságát veszélyezteti), s a rögtönzésnek éppúgy a kockázatára figyelmezteti őket, hogy igyekeznek lehűteni azok hevét, akik az ihletet szent örületnek fogják fel, abban a tévhitben ringatván magukat, hogy így fogant művükért nem kell számot adniuk az értelem ítélőszéke előtt. Alighanem ide tartozik, hogy saját költészetében, mint megfigyelték, a metaforáról a szóra, a verbumra kerül át a hangsúly, mégpedig huszadik századi költészettörténeti fejleményeket előlegezve. Csak látszólag független az iméntiektől, hogy más vonatkozásban is visszafogná a szen-

vedélyek elszabadulását, s különösen tartózkodó azok női megnyilvánulásaival szemben. Az írónoket egy megadó, önfeláldozó és családközpontú nőideál határain belül szeretné tartani, figyelmeztetvén őket, ha Gyulainál szelidebben is, a kitörés veszélyeire. Ahogy azt már előttünk észrevettük, epikájában a testü gerjedelmüket vállaló nőalakok legföljebb külföldi vagy idegen származású mellékszereplőkként kaphatnak helyet, ellentétben a magyar főhős nő példás önfegyelmével.* Ugyancsak kimutatták már, hogy egész költészetének leggyakrabban használt képe a bezárva tomboló vadállaté, aminek legalábbis egyik értelmezését valószínűleg joggal keresték az erotikus készletek önfegyelmező elfojtásában. (Tegyük hozzá: levelezésében feltűnő gyakorisággal hasonlítja sorsát a befogott állathoz, vállalva, mégis panaszolva a hám, iga vagy járom súlyát.) Mindezzel közvetve, de lélektanilag követhetően összefügg, hogy hangoztatott műeszményében minden anyagi részlet a kifejezendő eszmének van alárendelve, ugyanígy a megjelenített test a szemléltetni kívánt léleknek, s egyáltalán: ami az érzékelhető világból hekerül a kompozícióba, az nem tehet túl kiszabott helyén és mértékén. Vagy ugyanez nagyban: a kezdő poétának szerinte teljességgel kell lennie elődeire, meg kell ismernie saját költészettörténeti helyét, s a közös kultúrkinccs elsajátítása nyomán, hajlamaihoz és lehetőségeihez mérten hozzájárulnia a nagy egész továbbépítéséhez.

Légyen szó tehát nyelvről, életről vagy irodalomról, az alapgesztus hasonló: kijelölni a dolgok rendeltetését, hozzá igazodva racionálisan meghatározni eredendő eszményüket, s e szerint sallangmentessé tenni, végső lényegükre nyesegetni, vagy ha már nem lehet, legalább ennek jegyében megítélni őket. Azt a beállítódást, amely az érzékelhetőt genealógiája tekintetében racionális lényegére, görög filozófiai és geometriai fogalommal *logosz*ára vezeti vissza, ehhez képest ítéli meg, s utólag is erre akarja mintegy visszatisztítani, az újabb nyugati irodalomelméletben Jacques Derrida (helytelenítőknek szánt) terminusával *logocentrikus* szemléletnek szokták nevezni, s végső soron Platónról eredeztetik. Ez a szemléletmód az egykor személyes jelenléttel telített beszédet tekinti alapértéknek, az élőszó hitelességét, melyhez képest az írás másodrendű közvetítő eszköz, s eleve csakis tökéletlenül helyettesítheti azt, amit képviselni hivatott. Arany (nemcsak kritikus) szemléletmódját, melyben a visszatisztítás nosztalgijája sokféleképpen munkál, nemcsak a klasszicizáló esztétika normaképzésével jellemezhetjük, hanem mutatis mutandis e logocentrikus hagyomány folytatásaként is, még ha ennek ő maga esetleg nem volt is tudatában. E kapcsolódásra éppúgy készíthette sejtelemszerű alkati vonzódás, mint a szókratészi problémákat vagy akár a platóni szellemet közvetítő olvasmányok (1860-ban, Pestre költözése előtt ajándékozta a nagykőrösi gimnázium könyvtárának Xenophón *SOCRATES NEVEZETESSÉGEI* című művét, mely Szókratész életrajzával kiegészítve, Kis János fordításában és magyarázataival 1831-ben jelent meg Kassán), sőt talán egyenesen Platónról kapott ösztönzést.

A szakirodalom mellőzi, pedig Arany levelezése tanúsítja, hogy olvasott a görög filozófus műveihől, mégpedig korán és eredetiben, majd valószínűleg magyar fordításban is. Amikor nagy önképzési korszakában Szalontáról segélykérő levelet írt Szilágyi Istvánnak, 1846 február 22-én, még nem említi a sóvárgott művek közt („O bár egy görög Sophoklest kaphatnék! Ad vocem! Homert tanulom, Iliast eszem. Csak, csak, klasszika lite-

* Erről mindmáig a legmélyebbet Vas István írta *EGY KÉP SZÓ ARANY EROTIKÁJÁRÓL* című esszéjében (*Új Írás*, 1982. október).

ratura!”), Szilágyi azonban a máramarosszigeti könyvtárból Platón-dialógusokat is kölcsönöz számára, választleveleiben (szeptember 25-én) lefordításukra buzdítván: „Különösen két híres Dialogjáért, éppen ezt a kötetet választottam. »Gorgiás és Ion« *aesthetikai classicus műveikül tartatnak, s ha jól emlékszem, Iont Kis János fordította is a Kisfaludytársaság számára. Készítén el k/egye/d m/in/deniket. – Máskor a híres Phedont küldöm, benne a Halhatatlanságról van tanítás.*” A költő nagy örömmel fogadta a becses küldeményt, megnyugtatóan pártfogóját, hogy „mindenik kötegel” épségben megkapta, s a következő év elején már tüzetes görög stúdiumairól számol be: Szophoklész drámája és Arisztophanész vígjátéka után most éppen Xenophont olvassa, „erről megyek át Platonra, hinek ugyan Ion-jából már olvastam”. Hogy ez milyen töprengő és elmélyült ismerkedés lehetett, az többek közt sejthető egy hozzáfűzött megjegyzéséből: a felajánlott historikusokat szívesen fogadná, a dolog azonban nem sürgős, „lassan haladhatok a küldötteken, mert kevés időm van olvasásra s épületesen akarok olvasni” (1847. január 9-én). Nemsokára további Platón-művek is kezébe kerülhettek. Hunfalvy Pál azzal fordult hozzá 1853. március 1-jén kelt levelében, hogy a nagykőrösi gimnázium tanári karában és tanulói közt próbáljon megrendelőt találni a *Hellén és római remektrók könyvtára* első két megjelent kötetére, melyek egyike Homérosz ILIÁSZ-a Szabó István fordításában, másika „Platón munkáinak egy 13 éves füzeté, mely Eüthüfrónt, Szókratész védelmét, Kritónt és Faidont foglalja magában, általam fordítva”. Arany április 21-én mindkettőből rendel az iskolai könyvtár részére, s 26-án Hunfalvy már arról tudósítja: magánszeméllyel küldi a kis csomagot, remélvén, hogy „hízonosan kézhez adatik”. Minden jel szerint úgy is lett, sőt ez a PLATÓN MUNKÁI című kötet, mely 1854-es évszámmal (!) jelent meg, a Hunfalvy által felsoroltakon kívül még öt dialógust tartalmaz (ALKIBIADÉSZ, LAKHESZ, PRÓTAGORÁSZ, MENON, GORGIASZ). Bár abból a jegyzékből, melyben évről évre nyomon követhetjük Arany nagykőrösi könyvkölcsönzéseit, csak annyi állapítható meg, hogy a Szabó István-féle ILIÁSZ-t jóval később, 1859-ben vette ki a könyvtárból, a Platón-kötet pedig nem is szerepel e listán, eléggé valószínűnek látszik, hogy a klasszikus görög szerzők bámulója a megérkezett köteteket nem adta ki rögtön a kezéből, hanem még könyvtári pályafutásuk előtt elolvasta őket.

Így volt-e vagy sem, mindebből Platón közvetlen hatásait semmiképpen nem tudnánk megnyugtatóan bizonyítani, noha a kimutatható szemléleti hasonlóságot az ilyen életrajzi adatoktól felbátorítva nem tarthatjuk pusztá véletlennek. Hiszen hány olyan jellegzetes platóni problémát és megoldást találunk a Szilágyi és Hunfalvy küldte dialógusokban, amelyek át- meg átszövik Arany kriúkusi gondolkodását! Itt van mindjárt a legkorábban olvasott ION, amelyben Szókratész kifejti, hogy a költők nem urai művészetüknek, csak isteni megszállottság révén képesek mesterségüket gyakorolni, s amikor váteszként megszólalnak, tulajdonképpen nincsenek maguknál. Bár e részletnek helyeslő szándékot szoktak tulajdonítani, és Shelley (aki maga is lefordította az ION-t) a költészet védelmében írott esszéjében lelkesen vállalja saját meggyőződésésként, mégis inkább azoknak van igazuk, akik szerint Szókratész (és Platón) szájából ez itt iróniának értendő, vagy legalábbis kétes bóknek számít, s legföljebb egy-két másik dialógusban (a MENON-ban, s főleg a PHAIDROSZ-ban) kap némi komolyan vehető elismerést a költők szent révülete vagy akár a filozófusok csöppnyi örülete. Platón olykor maga is fel-fellázadt saját éberem logocentrikus nyelvi fegyelemeszménye ellen, s nem volt érzéketlen az érem másik oldala iránt, de nem tudta túltenni magát bizalmatlanságán a költészet irracionális sugallataival és gyanús hatásaival szemben; ugyanígy Arany lenne az utolsó, aki kétségbe vonná a nagy költők felsőbb eredetű

ihletét és termékeny elragadtatását, de kritikáinak jellemző intelme mégis a fűzfapó-éták szent örületre hivatkozó felelőden nagyotmondásától és zavaros gőzeitől óvja kortársait. Felbukkan továbbá az ION-ban, hogy elvárható-e szakértelem a költészet állításaitól, s mennyiben lehet követelmény; tulajdonképpen hasonló problémára válaszolt Arany, amikor a véresőtől elhervadó liliom metaforájának szerzőjét azért hibáztatta, mert az számításon kívül hagyta az ennek ellentmondó kertészeti tapasztalatot. Az ION Szókratésze kaján elégtétellel bizonygatja vitapartnerének, hogy a különböző foglalkozások szakemberei jobban tudják a dolgukat, mint a költő vagy rapszódosz, akik meg akarják jeleníteni őket; Arany elvárja a metaforikus véreső költőjétől, hogy ő is tudja, amit a kertész, s átvitt értelemben se mondjon olyat, amit az, akár betű szerintű jelentésében olvasva, szakmailag ne hagyhatna jóvá. Ahogy Arisztotelész kisebb hibának tartotta költői műben a tárgyi tévedést, mint a szorosabban véve művészeti fogyatkozást, talán Arany is több gondja volt a bírálendő mű kompozíciójának belső viszonyaira és sajátosan költői eszközeire, de azért nem tudott, nem volt hajlandó lemondani arról sem, hogy a mű állításait a tárgyi igazság követelménye jegyében felelősségre vonja. A logocentrikus szemlélet sosem hagyja teljesen elszabadulni és önállósulni a költészetet.

Arany nyelvszemlélete és költészetfelfogása éppen a legfontosabb vonatkozásokban követi, akarva-akaratlan, a logocentrikus platóni hagyományt. Már a GORGIASZ-ban, amelyet Arany görögül is, magyarul is forgathatott, sokféleképpen hangot kap Platón bizalmatlansága a retorikával és szónoklattal szemben, s az ékeszölés későbbi ellenfelei, ahogy John Locke idézett passzusa is mutatja, a félreértés okát vagy a megtevesztés eszközként látták a hatásra kiképzett nyelvi eszközök kultuszában. Arany persze maga is költő, emellett szenvedélyes kutatója is a nyelvnek, s mint a szavak embere, nem fordulhat önmaga éltető eleme ellen, de kritikáiban árulkodóan sok a fegyelmező és visszanyesegető gesztus; valahányszor a költői nyelv nem rendelődik alá mindenes-tül egy határozott költői szándék mennél egyértelműbb megvalósításának, a bíráló hibásnak ítéli. Szintüsztá logocentrizmus: a kritikus magát a költői művet is csak a szerző eredeti személyes megszólalásának rögzített másolataként értékeli, mely tehát nem önmagában ítélendő meg, hanem aszerint minősül jónak vagy rossznak, hogy az egykori közvetlen jelenlétet megfelelőképpen tudja-e helyettesíteni. Valahányszor Arany mesterségtudásra, költői eszközeik célszerű használatára oktatja kora kisebb költőit, mindig a szerzői szándéknak megfelelő és az olvasó által félre nem érthető jelentés létrehozásának módzatait akarja velük elsajátíttatni; azt reméli, hogy helyes használat esetén a kép, szimbólum, metafora és társaik nem a jelentés elszabadulásának veszélyes alkalmi, hanem az üzenet pontos behatárolásának, irányításának és változatlaná rögzítésének esélyét növelik.

Első pillantásra különösnek tetszhet, pedig így van: e mívés és klasszicizáló költőnél, aki ráadásul kritikusként is tudatos alkotásmódrá nevelt, az élőszó személyes jelenléttel hitelesített kimondása valamiféle mérvadó elsődlegességet élvez az írásban rögzített műalkotással szemben. Alighanem részben ezt a logocentrikus rangsort is kifejezi, talán öntudatlanul, ahogy egyik irodalomtörténeti fejtegetésében a népköltészet és a műköltészet hagyományozódási módjait összehasonlítja és értékeli: a szájról szájra, nemzedékről nemzedékre szálló népköltészeti alkotások nemcsak állandóan tovább formálódnak, hanem javulnak is, mert minden továbbadó lecsiszol valamit elődeinek pusztán egyéni érdekű hozzáátételéből, fokozatosan helyreigazítja a kompozíció suta-ságait, s ezáltal a mű mind egyetemesebb értékűvé válik; ezzel szemben (mint Arany

kritikustársai is nemegyszer rámutatnak) a műköltészeti darabokat a nyomtatott betű hibáikkal együtt rögzíti. Idézzük fel, szemléltető kontrasztként, hogyan látja a hagyományozódást a mai textológus: szerinte arra kell számítani, hogy az írott mű egyedi értékeit a másolók ügyetlensége mindinkább letörli, a szerző sajátos nyelvhasználatát e közvetítők akaratlanul közhelyszerűbbel helyettesítik, s kezük nyomán oly nagy a banalizálódás valószínűsége, hogy az eredeti helyreállítására törekvő szöveggkritikusnak a kétféleképpen olvasható szavak esetében tanácsos az ún. *lectio difficilior* elvét követnie, azaz a váratlanabb és szokatlanabb olvasatot választania. Ez a beszámoló nem egészen ugyanarról szól, mint Arany fejtegetése, értékhangsúlyaik különbsége mégis tanulságos: bár annyiban a textológusé is logocentrikus, hogy az eredeti értelmet akarja helyreállítani a közvetítés torzításainak kiiktatásával, s az írásbeli művet a szerző egykori (feltételezhető) szándékához híven akarja megőrizni, Aranyé paradox módon még inkább az, hiszen a folyamatos közösségi teremtés minden egyes eleven aktusát (némi szabadsággal értelmezhetjük így:) a logosz tisztább kimondásának lehetőségeként ünnepli, a hagyományozódás e folyamatában értéknövelést lát, az írásbeli rögzítésben ellenben merev segédeszközt, mely hibátlan másolás esetén is abszolútizálja az adott szöveget, s a benne lévő esztétikai rosszat és jót érzéketlenül megőrökíti. Ha nem tételeznénk föl Arany gondolkodásmódjában egy lappangó logocentrikus beállítódást, miképpen tudnánk megmagyarázni, hogy műköltő létére ez jut eszébe a szöveg-hű másolatról?

Mintha szerinte a szöveg hibátlan másolata ugyanazért hagyna még kívánnivalót maga után, amiért a természet puszta másolata a művészetben: Arany ábrázoláskeresőt szintén értelmezhetjük a logocentrikus hagyomány összefüggésében, bár inkább neoplatonikus (plóinoszi), mint platóni analógiával. Egy kritikájában kora szétfolyó, tehát rossz költeményeinek boldogtalan olvasóját a HAMLET Poloniusával állítja párhuzamba, aki kétségbeesve próbálja tevéhez, majd menyéthez, végül cethalhoz hasonlítani a változékony felhőformákat, s e gondolatmenetének megfogalmazása (különösen egyéb szövegeivel együtt olvasva) azt is sugallja, hogy a jó műnek valami állandó és felismerhető lényegét kell megjelenítenie az illékony átmenetiség közepette. Bár a találgatás tárgyai a költészet hivatásának szemléltetésére átértelmezett poloniusi jelenetben közönséges állatok, s noha Arany alkatilag elfogulatlanul vonzódott az eleven világ érzékletes részleteihez, a tökéletes erény két lábon járó megtestesítőit viszont nem szerette az irodalomban, a költészet helyes tárgya és mérvadó mintája szerinte mégsem lehet egyszerűen a földi tenyészet. Nem véletlenül magyarázta több kritikájában, hogy a költői mű nem állhat közvetlenül a földi élet gyakorlati érdekeinek szolgálatába, nemhiába tisztelte meg egyik tanulmányában a költészetet az „égi” jelzővel, s a VOJTINA ARS POETICÁJÁ-ban sem ok nélkül bukkan fel, hogy a poézis varázsának titka a valóság „égi mássa”. A földi valóság égi mása: mivel itt nem égi *előkép*ről van szó, a sorrend fordítottja a platóni elképzelésnek, hiszen nála az égi ideák az elsődleges valóság, ezek tökéletlen másaival vagyunk körülveve a földön, s a földi tárgyakat szintén tökéletlenül másoló művészet még távolabb kerül az eredetitől. Az isteni őslényegeket csak majd Plotinosz művészetelmélete véli ábrázolhatónak, mégpedig a művész transzcendens eredetű ihlete jóvoltából. A két szó különbsége mégsem hiúsítja meg Arany művészetfelfogásának logocentrikus értelmezhetőségét: a mérvadó lényeg szerinte is túl van a közvetlenül érzékelhető dolgok körén, tisztább és fontosabb náluk, még ha azoknak is megvan a maguk veszendő szépsége.

A visszatisztítás nosztalgiája: a református ikonszemléleti hagyomány

Arany határkijelölő törekvéseinek jellegére kíváncsian, s észrevételei perspektívájának harmadik lehetséges szemléleti enyészpontját keresve, a neki tulajdonított klasszicizáló esztétikai, illetve logocentrikus nyelvkritikai beállítódások után ahhoz a rá csak részben jellemző, de el nem hanyagolható attitűdhez jutunk, amelyet a vallási kultuszokkal foglalkozó kultúranropológia (a lebecsülés szándéka nélkül) ikonofóbiának nevez. Ikonofílián azt a doktrínákban és rítusokban egyaránt fölfedezhető meggyőződést értjük, miszerint szükség van a vallás végső értékeit adó transzcendens szellemi lényeg kézzelfogható megtestesítésére, ikonofóbián pedig azt, hogy az efféle (kép, szohor vagy egyéb emberi alkotás általi) tárgyiasítás nem szükséges és nem lehetséges, sőt talán egyenesen káros. Az ikonofóbia hatása messze túlsugárzik a vallási szférán; mindenütt a *signum* (jelölt) kizárólagos tiszteletére ösztönöz, mégpedig a *signans* (jelölő) rovására. Ez az ikonoklasztikus érzületfajta és szemléletmód bizalmatlan a végső lényeg közvetítőjével szemben, mert attól tart, hogy az túlságosan magára vonja a figyelmet, átkerül rá a hangsúly, s egy nála fontosabbra utaló jelből önmagáért tisztelt bálványvá dermed. Arany Jánosnál e beállítódás egyéni változatával találkozunk, mely folytonos harcot vív minden emberi iránt fogékony személyiségének és térbeli tárgyszerűségre hajló művészi tehetségének ikonofíliára is hajlamos erőivel. Ezért ő végül semmilyen területen sem jut el a signans teljes kiiktatásának végletes törekvéséig, de kimondva-kimondatlanul mindig számon kéri a signumnak való teljes alárendelődését: a közvetítő szorítózzék arra, amivel megbízták. Kritikusi nagysága sokat köszönhet alkati megosztottságának: a belső ellenhatástól mérsékelt ikonofóbia fedezte föl elvi igazolását egy klasszicizáló esztétikai nézetrendszerben, s a kettő egyesülve szabta meg Arany kritikusi normaképzésének következetességét, miközben rendkívül árnyalt normahasználatát az ikonofília iránti megszenvedett fogékonyosság óvta meg bármiféle merev és érzéketlen dogmatizmustól.

Ikonszemléletének belső drámája ítéletalkotásai minden színterén zajlik, legnagyobb erővel talán éppen kritikusi tevékenységében. Tudatában volt annak, hogy kálvinista indítatása eleve a (faragott vagy szóbeli) képek ellen hangolja; másoknál észlelve bírálta is e puritán hajlam túlzásait. Egy levelében (1855) kommentár nélkül, de cinkos humorral, s alighanem hallgatólagos egyetértéssel hívta föl Tisza Domokos figyelmét Alpár (Mentovich Ferenc) EGY KIS KRITIKUSNAK című versére, mely többek közt azzal vágott vissza Gyulai kritikájára, hogy „*mint képduló (iconoclast) berontál a költészet templomába, ott mind összezúrtad a képeket, mellyek iránt kálvinista ellenszenved van*”. De bármennyire hitte és hangoztatta, hogy a művészetben nincs más járható út, mint az eszmének érzékletes megtestesítése, kritikáinak leggyakoribb és legjellemzőbb művelete mégis az érzékelhetőnek határok közé szorítása. Kriukusként ő elsősorban tisztít, visszanyes, lényegre szorít, azaz a bensőt és szellemit védi a külsőnek és anyaginak ráburjánzásától, az ikonofóbia sajátosan egyéni alappesztyusával. Innen érthetjük meg, legalábbis részben, a jó költészet egyetemes kritériumának szánt tételét, miszerint csak annyit szabad megjeleníteni a testből, amennyi a lélek előtüntetésére szükséges (alapelv, melyet sokatmondó egyöntetűséggel alkalmaznak a kor protestáns magyar irodalomkritikusai); részben ugyancsak innen vizsgálását a „*kelmeiségtől*”, a mű anyagi részleteinek túltengésétől s kritikusi küzdelmét az aránytévesztő divat elharapózása ellen (fegyvertársként szövetkezve a szintén protestáns Erdélyivel és Gyulaival); részben innen örök idegenkedését a díszítés túlzásaitól, különösen a vallási költészet mű-

fajaiban (megint csak Gyulai idevágó megjegyzéseinek érzületéhez hasonlóan); innen kritikusi vétőjét a mű minden olyan mozzanatával szemben, amely csupán önmagáért s nem valami magasabb cél szolgálatában kapott helyet a kompozícióban. S bár Tompának írván egyszer (1855) maga is helyteleníti, hogy a túl szigorú Gyulai, csak egyféle művészeti szépet ismerve el, „a *metaphorát, allegoriát effective üldözi*”, a racionalitás és valóságosság normáival ő maga lépten-nyomon ellenőrzi és visszaparancsolja a kiszabadulni kész metaforát, mégpedig annyira szűk határok közé, ahol tulajdonképpen már megszűnne metafora lenni. Amennyiben a szókép is kép, szerinte ugyanúgy alá kell rendelődnie a kifejezendőnek, ahogy az bármely képzőművészeti anyagszerűség rendeltetése. A költői nyelvet a közlés eszközeként tekintő kritikus éberem ügyel arra, hogy az eszköz betöltse hivatását, de ne tegyen semmi mást. Arany nem jut el az ikonoklasmusig, amivel Gyulait vádolták, de bírálataiban termékeny rendező elvével lényegül át az ikonofóbia egy sajátosan mérsékelt és mintegy belülről kiegyensúlyozott változata; nem vonja kétségbe az ikon általi közvetítés szükségességét, vonzódik is a közvetítő művészet teremtette szépséghez, de közben öntudatlan hiúttudattal szorong attól, hogy az érzéki szép, közvetítés helyett, kiszorítja a szellemi lényegét.

Ikon szemléletének érzelmi megosztottsága és vívódása ugyancsak tetten érhető a kritikáit átható művészetfelfogás játékos belső feszültségeiben. Itt is ehhől származik fogékonysága a kínálkozó végletek iránt, a művészetet mint az ördög csábításával szembeni elutasító magatartástól a művészetnek mint bárminél fontosabb végső célértéknek feltétlen tiszteletéig, s ugyanebből tartózkodása bármilyen (önmagában egyoldalú) véglettől. A jelentés, képzőlet és kompozíció behatárolására és helyhez kötésére kiképzett normáiból és azok alkalmazási módjából kiérezhető ugyan bizalmatlansága a művészet elszabadulni kész erőivel szemben, de nem az ördögi eredetükre célzó tudatos metafizikai megfontolás vagy teológiai meggyőződés miatt, hanem összetett érzelmi indítékokból, amelyek közt legföljebb öntudatlan behelyettesítések eredményeként játszhatott némi szerepet ilyesféle sejtelem. Az utóbbira s nem többre enged következtetni, amikor Tompához írott levelében, 1853. június 28-án, Arany az ördög incselkedésével magyarázza, hogy nem tudott ellenállni a művészpálya vonzerejének, s ezzel, talán büntetésül, mindörökké eljátszotta lelki nyugalmát. A korabeli költészet hanyatlásán borongva egyszer csak kifakad: „*engem azzal vert meg az isten, hogy ily dolgokon tépelődjem!*”. Miért is lépett e boldogtalan pályára, sóhajt föl, hiszen élhetne háborítatlanul mint ismeretlen falusi jegyző. „*De az ördög nem hagyott békét: első léptem sikere hiúvá tón, s vágyakat keltett bennem, melyek elvontak a mindennapi élet apró gondjaitól. Most meg vagyok hasonlítva enmagammal: örömet visszatérek a régi ösvényre, de nem lehet többé.*” Ha a TOLDI-t meg nem írta volna, teszi még hozzá, akkor nem lesz belőle „*vagabundus*”, s nem úzná saját elégedetlensége. Ahogy Arany itt helyzetéről beszél (nem hagyott békét neki az ördög; hiúvá tette a siker; megverte az isten), az nyilvánvalóan nem akar életútjának komolyan veendő teológiai értelmezése lenni; szándékolta jelentése alig több, ha valamivel több is, mint az említett mindennapi szólásmondásokban rejülő általános panasz: metaforikus kifejezésmódját túlzás volna betű szerint értenünk és valamiféle eszkatológiai üzenetet hüvelyezni ki belőle. Mégis alighanem joggal használta Baria János e levélrészletet és társait kulcsként Arany AZ ÖRÖK ZSIDÓ című költeményének értelmezéséhez: ezek mintájára a versbeli átkos üldöző hatalom valóban lehet a tehetséggel kapott költői hivatástudat kísértő démona és diabolikus ön-elégültség. (Némileg túlfeszített viszont egy másik értelmezés, mely szerint AZ ÜNNEPRONTÓK-kal együtt ez a költemény bizonyítja az Aranyban élő „*manicheus-lutheri*

kételey is, amely a világot nem Isten, hanem az ördög vendégfogadójának tekinti”). Minden-
esetre nincs elégséges (akár közvetett) adatunk arra, hogy személyes hangulatváltásai
közben, vagy akár azok mélypontján, Arany ikonoklasztikus egyöntetűséggel minden
ábrázolást Istentől való eltávolításnak s eleve diabolikus sugallatú cselekedetnek te-
kintett volna. A művészsors elleni zúgolódás vagy a költő átmeneti elhallgatása nem
torkollik a művészet egyetemes elutasításába.

Attól az ikonoklasztikus végétől, hogy az ábrázoló művészet az ördögtől való, meg-
ővta Aranyt egy azzal ellentétes meggyőződése, mely a korabeli magyar kritikában
közmegegyezésként hangoztatott alaptételként vagy hallgatólagos előfeltevésként tár-
sainál is sűrűn felbukkan, s a korabeli irodalmi élet féltve őrzött ethoszához tartozik:
e szerint a művészet eredendően isteni adomány. Arany kritikái arról tanúskodnak,
hogy az irodalom funkciója szerinte is érintkezik a vallásával, amennyiben nemcsak
tanít és gyönyörködtet (a horatiusi „*prodesse*” és „*delectare*” módjára), hanem főlemel
és megvigasztal, a meghasonlottat kibékítvén önmagával, világával és teremtményével.
Ahogy az igazi költészet Gyulai számára „*második isteni kijelentés, mely kibékül bennünket
az élet nagy meghasonlásaival*”, Arany szerint a költészettől joggal várunk el „*engesztelést*”;
ugyancsak jellemző e gondolkodásmódra, hogy a művészet szféráját esztétikai és val-
lási képzetek egymásra vonatkoztatásával tiszteli meg, mint például Arany értekezé-
seiben az „*égi költészet*”, „*irodalmi hitvallás*” vagy „*széptani credo*” említése. S a művészetet
nemcsak e magasztos eredete és hivatása, hanem az ábrázolás közvetlen tárgya és esz-
közei is felülemelték az ördöggel cimborálás gyanúján, mely ikonoklasztikus ellen-
szenvet gerjeszthetett volna. Ami tárgyat illeti: bár a merőben anyaginak maradéktal-
an költői átszellemítésére ösztönöz, Arany elfogulatlanul tudott gyönyörködni a földi
élet dús szövevényében; találó észrevétel (Szörényi Lászlóé), hogy „*a természeti szépséget
sohasem volt képes igazán – pesszimista világításban – nagy szemfényvesztésnek tartani, sőt, el-
veszett paradicsomát is ebben a megromlott szeme által többé föl nem idézhető világban kereste*”.
Ami pedig eszközeit: a költői mesterségtudás elsajátítására fontos és nemes feladatként
ösztönzött, s fegyelmezett alkalmazásuk esetén nem a lépre csalás gyanús módszereit
látta a retorika fortélyaiiban, mint a logocentrikus nyelvszemléleti hagyomány képví-
selői. Saját művészi pályakezdését olykor talán érezhette bűnbeesésnek, egészében a
művészetet sohasem tartotta annak.

Az ellenkező végtel, vagyis hogy a művészetet végső célértéknek tekintette volna,
meg is vádolták már Aranyt, inkább dorgálás, mint dörgedelem gyanánt, méltányos-
nak szánt gyengéd szigor jegyében, melyen azonban az ikonofóbia művészetrel szem-
beni gyanakvása olyan erősen átüt, mint Aranynál sohasem, és szinte vallási féltékeny-
ségnek nevezhetnénk. ARANY JÁNOS ÉS AZ EVANGÉLIUM című könyvében (1834) így
kifogásolta Podmaniczkyne Vargha Ilona, hogy Arany életében a vallásnak járó fő he-
lyet a költészet ragadta magához, s még a költészetét és esztétikái elvrendszerét átszövő
bibliai motívumok is e „*helytelen értékelés*” bűnjeljei, arról árulkodván, hogy Isten ígét
puszta nyersanyaggá alacsonyítva építette be az esztétikum neki „*mindenek fölötti drága*”
világába. A VIGASZTALÓ híres versszakából: „*Mi a tűzhely ridég háznak, [...] az vagy nekem,
óh költészet*”, szintén „*Idegen Isten*”, a trónbitorló poézis uralmára következtek. „*Ha
mindez a költészet volt számára, természetes, hogy nem lehetett az ige és a testté vált Ige ez a
számára.*” Ez az érvelés végül majdnem kimondja, ami felé tart, hogy Arany költői élet-
műve istentelen: lelkivilágának tragikusságát „*krisztusnélkülisége*” hatásával magyaráz-
za, amiként fátyumszerűen gyötrő kiszolgáltatottságának érzetét meg azzal, hogy „*nem
békéltethette az Atyával mindörökre össze a Fiú*”. Omlékony logikára építő bizonyítás, mert

ha a költészet tűzhely, akkor abból nem következik, hogy tűzhely csakis a költészet lehet; Arany levelezésében számos adatot találhatunk arra, hogy éppen a legnagyobb sorscsapások idején micsoda erőforrásnak bizonyult (máskor esetleg csakugyan gyengélkedő) hite. Élete során roppant sokat köszönhetett ugyan a költészetnek, a költő-sors elleni lázadozásai közben féltve őrzött kincseként ragaszkodott hozzá, s még öregkorában is hálatalten gondolt rá (MINDVÉGIG), de nem tette a vallás helyébe. Az angol viktoriánus kritika egyik vezéralakjának, Matthew Arnoldnak jóslatát, miszerint a költészetet át fogja venni a vallás szerepét az ember életében mint létértelmező, vigasztaló és megtartó erő, Arany és társai (Halász Gábor szavával) „a magyar viktoriánusok” egyelőre nem teljesítik be: ők nem a vallást mintegy leváltó költészet jegyében gondolkodtak, hanem a vallás lelki funkciójához közeli szerepet szántak a költészetnek is. Költészeteszményük tiszteletben tartja a vallást, nem akarja kiszorítani, s az esztétikum autonóm birodalmának saját szempontrendszerét náluk nem más (például vallási) szempontok kirekesztésében nyilvánul meg, legfőljobb ezek sajátos átrendeződésében, más övezetekhez képest hangsúly- és arányeltolódásában. Lehetséges, hogy Arany a lelke mélyén érezte a behelyettesítés vonzerejét vagy akár előszelét, s talán ez is belejátszott öntudatlanul lappangó büntudatába és a művészet terjeszkedő erőt megfékezni vágyó szorongásába, ám ezzel már a végképp ellenőrizhetetlen feltevések tartományába léptünk.

Művészetfelfogásának kritikai megnyilvánulásai és bármiféle közvetítéssel szembeni fenntartásai olyan ikon szemléletre vallanak, mely összefügg vissza-visszatérő agnosztikus élményeivel. Ikonofóbia és agnoszticizmus nem mindig járnak együtt, s akkor sem okvetlenül szükségszerűen, de előfordul, hogy egy tőről fakadnak, s alig választhatók szét; az ikonofóbia ismeretelmélete ilyenkor agnosztikus, az agnoszticizmus vallási alapérzelme ikonofóbiára hajlik. Affinitásuknak szükséges, de nem elégséges feltétele benső hasonlóságuk: az ikonofóbia számára a transzcendens lényeg földi megtestesítése (legyen az művészi ábrázolás, testület, intézmény vagy szertartás) eleve méltatlan, nem érhet föl tárgyhöz, ezért legfőljobb is nélkülözhetetlen rossz, mely legjobban esetben önnön tökéletlenségére ébresztve mutat valami nála összehasonlíthatatlanul nagyobbra, ami közvetlen valójában láthatatlan, sőt (az őszövényes Istenéhez hasonlóan) megnevezhetetlen; az agnoszticizmus számára bármiféle végső lényeg eleve kifürkészhetetlen, róla szóló ismeretünk mindig hiányos, következésképpen viszonylagos érvényű és teljes bizonyossággal nem megalapozható. (Mindkettő határol és különválaszt, de más-más indítékból: az előbbi, bár áttételeződik másra is, eredetileg vallási attitűd, s olyan feltéden áhítatból fakad, mellyel az ember a transzcendens szféra érintetlenségét védi mintegy maga ellen, azaz határt szab saját illetéktelen betolakodásával szemben; az utóbbi, bár szintén kisugárzik más létövezetekre, eredetileg filozófiai, pontosabban ismeretelméleti attitűd, mely a biztosan tudható határait védi, mondhatni a mentálhigiéniá érdekében, megakadályozandó az ellenőrizhetetlennek tartott dolgok bekerülését.) A kétféle attitűd érintkezése Arany gondolatvilágában világosan látható: alkotásfilozófiája és kritikaelmélete végelemzésben ugyanúgy agnosztikus, mint életérzése, sőt kételkedő pillanatában (magánérintkezésben) megfogalmazott teológiai álláspontja. A művészi alkotásban aggályosan megkülönbözteti egymástól a külső formát, melynek szabályait viszonylag könnyen megtanulhatónak tartja, a belső formát, melynek titkai nehezebben elsajátíthatók, s végül azt a szerinte már megnevezhetetlen és nem racionalizálható valamit, amire csak sugallata vezetheti rá a tanítványt. A kritika szerinte ugyanígy csak egy bizonyos pontig tudhat számot adni az

elemzett műről, melynek mind finomabb gyökérrostjai egyre tovább osztódnak, s az egésznek lehetetlen a végére járni. Bár a felhőnézés poloniusi jelenetének idézésével Arany elsősorban a rossz költemények értelmezésének nehézségeire utal, valószínűleg tartván attól, hogy az analógia nem kevésbé érvényes minden költői mű jelentésének szüntelenül változó és kisikló természetére, talán végső hermeneutikai megfoghatatlanságára. A vallási transzcendencia méltó ábrázolásának lehetetlenségét kritikaírás közben is érzi; így nemcsak poétikai megfontolás állhat amögött, hogy irodalmi műben nem látja szívesen a nagyon is emberi tulajdonságokkal elképzelt és szemléltetett istenit. Egyik kritikájában a korabeli (katolikus) vallási költészetet elmarasztalva felsorolja annak hibáit, s a tarkabarka túldíszítettség, izléstelen hangnemkeveredés, fenséget mímelő dagály és riasztó megkomponálatlanság mellett szóvá teszi, hogy amikor „Istenről, angyalról stb. szólnak, *anthropomorphosisuk a túlságba megy*”. A végső kérdésekkel szemközt nem ismer megnyugtató választ: a kézzelfogható tapasztalati világ mögül olykor egy titokzatos másik szféra rebbenéseit sejtü, de nem biztos benne, hogy ilyen élménye több-e merő káprázatnál; a halál utánra ígért túlvilágot bizalmas magánlevélben kétségbe vonja (mondván, ki tudja, lesz-e még ott valami), s egy szerkesztői jegyzetében kompenzációs (vigaszkereső) emberi szükséglettel magyarázza a halál utáni „*még kódösebb*” jövőbe vetített ideálvilágot. Mindebből talán már következtethetünk arra, hogy létezhetett számára egy tartomány, amelyről érzése szerint nem állapíthatunk meg semmi bizonyosat, s ennek elkülönítésére nemcsak az ikonofóbia beidegződései készítettek, hanem agnosztikus sugallatok is. A határkereső kritikus számított rá, hogy a megismerés útján elérkezünk egy végső határhoz, amelyet nincs mód átlépniük.

Ha nem mutatna rá számos egyéb jel, fel-feltörő agnosztikus érzéseinek szemléletformáló hatása már önmagában is figyelmeztetne, hogy elnagyolt és elhamarkodott magyarázat volna kritikusai ikonszemléletét mindenestül és kizárólag protestantizmusára visszavezetni. Református neveltetése mély nyomokat hagyott benne, s iskolai hit-tankönyveinek számos megfogalmazását megtalálták műveiben, de finom vallási érzékenysége, ahogy minden emberi dologra fogékony alkata, nem szorítható be egyetlen felekezet keretei közé. Megalapozatlan (és megalapozhatatlan) a feletvés, miszerint életéből Krisztus hiányzott volna, vagy csak halvány élménye lett volna róla, azonban a megváltáshoz fűződő érzelmeinek egyik elemzője, Szörényi László, alighanem joggal sejtette, hogy azok túláradnak az ortodox református felfogáson. Egy ilyen „*gyötörtődő, folytonos belső kétségekkel küzdő lelket [...] nem nyugtathatott meg az egyszer s mindenkorra befejezett, lezárt megváltás gondolata*”, az a szinte már csakis hálára kötelező jótétemény, amelybe „*a megváltás után sóvárgó, örök zsidósztu nem nyugodhatott bele*”; sőt, eszerint „*a zsidók iránt érzett igen mély rokonszenvének egyik tényezője feltétlenül az a vonzalom, amely ehhez a megváltó nélkül, de Messiástra várva bujdosó néphez fűzte*”. Egy másik tényezője, tehetnének hozzá, talán éppen az ikonszemlélet rokonságában keresendő: legalábbis lelke puristább és puritánabb felével Arany is megilletődött hitve a faragott képet és általában az égjelekről készített hasonmásokat tiltó parancsnak (ami ószövetségi átértelmezése előtt ősi mágikus félelemből származott), s kritikusai munkája során, ha közvetve és kicsiben is, mózesi harcot folytat az ábrázolhatatlan Isten helyét bitorló bálvánnyal és értéktévesztő imáddóival szemben, mutatis mutandis, legyen szó akár a műbe öncélúan bekerült bravúros megoldások elítéléséről vagy túltengő anyagi részleteinek megrovásáról. Mindez azonban még annyira összhangban marad a kálvinizmus tételeivel és érzelemvilágával, hogy gyanútlanul csakis onnan eredeztetnénk, ha nem

figyelmeztetnének magyar irodalmi példák arra, hogy nem okvetlenül abból fakad. (Egyetlen irányzatra szorítkozva: az ÚJHOLD körének ars poeticájaként egy Ottlik Géza vagy Nemes Nagy Ágnes még protestantizmusukkal összhangban hirdették, a mőzesi kőtáblákra is hivatkozván, hogy „a rendelkezésünkre álló eszközökkel ne akarjuk egyenesen a lényegét, Istent, a sarkigazságokat megérteni, kifaragni, mert törvénytelenül elérhetetlenek, hamis lesz minden ábrázolásuk; faragni csak idegen isteneket lehet”; ám a katolikus Píllinszky János esetében ikonofil felekezetű költő érezte úgy, hogy a teljes elhallgatáson innen csakis egy minden dísról lemondó, meztelen és monoton, aszketikusan minimalista esztétika jegyében írva tudja megtisztítani verseit a művészi alkotás eredendő blaszfémijától és a személyes becsvágy ördögi hívságától.) Ugyancsak óvatosságra int a pusztán felekezeti alapú osztályozással szemben, hogy például a világszemléletek elioti kettéválasztása szerint (külső normákra támaszkodó klasszicista-katolikus-konzervatív, illetve belső hangot követő romantikus-protestáns-liberális) Aranyt protestantizmusa mindenestül azok közé utalná, akik annyira hisznek a végső autoritással közvetlen kapcsolatot teremtő intuíción megbízhatóságában, hogy normák vagy intézmények közvetítő segítségét eleve elhárítják. Ezzel szemben tudjuk, hogy Arany szerint az ember egyrészt nagyon is rászorul a kritikai normák jobbító közreműködésére, ha nem tanácsos is gépiesen rájuk bízni az ítéletet, másrészt szerinte az intuíción, még a legnagyobbaké is, gyakran kétes értékű művet alkot. Arany ikonszemlélete, kritikáiban és azokon kívül, összefügg kálvinista neveltetésével, de nem vezethető le belőle.

Ilyen megszorításokkal lehet érvényes tehát az összefoglaló végkövetkeztetés: kritikus életművének legsajátosabb műveleteit, a normaképzéstől a normaalkalmazásig, lényegében ugyanaz a törekvés és ethosz hatja át, ami egykor a reformáció vallási mozgalmát élte. Bármiről legyen szó, a kritikus úgy akarja megtisztítani a közvetítést a közvetítés beszennyező és elváltoztató nyomaitól, s a közvetítést kiiktatni próbálva olyasformán igyekszik visszaállítani a végső lényegét a maga eredendő mivoltában, ahogy a reformáció hirdette a hit általi közvetlen kapcsolatteremtést Istennel, rituális papi közbenjárás vagy (a hermeneutikában) intézményes értelmezői segédlet nélkül. Ahogy Isten igéjének transzcendens logoszától eszerint csak eltávolít a földi közvetítés megannyi tökéletlensége, (mutatis mutandis) ugyanúgy burjánzik rá a költészet (Arany szavával) „égi” lényegére az önmagában esendő anyagszerűség. Kritikusunk talán öntudatlan képzettársítással, de ezért is ügyel arra oly éberén, hogy a mű „kelméje” ne legyen több, mint a kifejezendő eszme; ezzel is magyarázható többször hangzottatott és még gyakrabban használt alapelve, miszerint a test ábrázolásából csak annyit hagy jóvá, amennyi a lélek érzékeltetéséhez nélkülözhetetlen; erre is tekintettel nehezményezi, hogy a költő jelentés eltér a szerzői szándéktól, önállósul, és kiszámíthatatlanul hatást vált ki befogadójából; ehhez is igazodik, valahányszor a művészi képzelet szertelenül csapongó vagy meghatározatlanul elmosódó termékeit hibáztatja; ennek is tulajdonítható, hogy mindig kifogásolja a kompozíción önmagukban szép, de helyüket és funkciójukat tekintve nem szükségszerű részleteit. Az öntudatlan képzettársítások láncolatának kedvez, hogy a művészetnek eleve a valláshoz közeli funkciót tulajdonított; bár legtöbb kritikustársánál engedékenyebben használja, teljesen ezért nem veti el ő sem azt a világnézeti normát, mely a műtől megköveteli az egyéni meghasonlás (korabeli szóval: „kiengesztelést”, végső soron Isten és ember harmonikus viszonyának helyreállítását; az érzéki túltengése vagy bármiféle eltévelyedése ezt a végső funkciót veszélyeztette volna. S ahogy a kritikus résen állt a művészet elszabadulni kész profán erővel szemben, ugyanúgy tisztázandónak tartotta a kritikai objektivitás

és racionalizáció határait, számot vetve a megértés mindenkori töredékességével és az értékelés bizonytalansági tényezőivel, hogy tudatosításuk után lehetőleg kiszűrhetővé váljanak az ítéletet formálás gyarló alanyának önkényességei. Mint láthattuk, ugyanez az ethosz járja át Arany kritikus világnézetének távolabbi zugait is, így a szenvedély beláthatatlan következményeiről vagy a női nem ideális szerepköréről alkotott véleményét. Mintha minden lényt vagy jelenséget az isteni rendeltetésének megfelelő lényegére akarna visszatéríteni, megpróbálja eltávolítani mindazt, ami ezen túlcsapni készül. Hogy előtűnjék az, ami egyedül megnyugtatóná, ha nem jönne közbe mindig valami; hogy legalább az „égi költészet”-ben láthatóvá váljék, amire (nemcsak kritikusként) szomjúhozik; hogy legalább egy-egy kivételes pillanatra részesülhessen abból, ami alighanem az ő végső nosztalgiája lehetett. Bármennyire tudott is gyönyörködni az élet nyers és vegyülékes szépségében, s bármennyire ragaszkodott még képzeletében is földi világunk jól ismert léptékéhez és körvonalaihoz, sőt megszenvedett kötelmeihez, lelke mélyén a nostalgic maitresse mégsem a pusztán „való” lehetett, hanem valami más, amit talán egyaránt értelmezhetünk a klasszicizáló, a platóni és a református hagyományok szemszögéből: „*annak égi mássa*”.

Keresztury Dezső

TALÁLKOZÁSAIM, BIRKÓZÁSAIM ARANY JÁNOSSEL ÉS ÉRTE

Édesapám olvasó, író, művelt ember volt. Hogy ezt ifjúkorában is fontosnak tartotta, bizonyítsa itt most egyetlen „tárgyi” emlék. Borbély tanár úr, akinek nagy családot kellett eltartania, s aki – székely létére – igen sokoldalú, vállalkozó kedvű ember is volt: lapot alapított, s hogy már a címmel is kifejezésre juttassa függetlenségi harcos magatartását, lapjának ezt a címet adta: *Magyar Pajzs*. Apám ifjan a lap főmunkatársa volt, s az akkori divatot követve olyan levelezőlapot nyomtatott, amelyen a címloldal egyik felén, ahol ma a feladó szerepel, saját arcképét helyezte el azzal az aláírással, hogy „*A Magyar Pajzs munkatársa*”. Komolyan vette a városfejlesztést, nagy kertész, szőlőtelepítő, gyümölcsstermelő volt: a cikkek is erről a tárgyról szóltak. De tudta, hogy a lélek táplálékaként fontos a szépirodalom, a költészet is. Kötelességének érezte tehát, hogy gyermekei lelki táplálékáról is gondoskodjék. Karácsonyi ajándékkul, de más ünnepi alkalmakkor is ifjúsági könyvekkel ajándékozott meg bennünket. De tudta, hogy a költészet akkor él igazán, ha megszólaltatják. Mikor cseperedni kezdtünk, hetenként legalább két alkalommal arra áldozott néhány estéli órát, hogy felolvasson nekünk. De persze nem ifjúsági olvasmányokat, hanem magyar klasszikusokat.

Legszívesebben Vörösmartyt olvasott. Ma is emlékszem, milyen szépen, jól artikulálva olvasta nekünk például a ZALÁN FUTÁSÁ-t. Akkor persze még sejtelmem sem volt arról, hogy mi a hexameter, de máig élénken földidézódik emlékeim közt az a szépen

tagolt, jól gördülő, érthető, de mégis a köznapi beszéd fölött lebegő előadásmód, ahogy azokat a hexametereket előadta. Bizonyos, hogy semmit sem értettünk a szövegből, hacsak azt nem, hogy a rege valamilyen régi dicsőségről szól: harcokról és hősi tettekről, amelyeknek véres nagysága azáltal is megszépült, hogy az elmosódó táj sziklatömbjeit valamilyen színes, élénk repkény futotta be, valami ismeretlen érzés, amelyről csak sejtettük, hogy fontos lehet és vonzó, mert apánk hangja az ilyen részleteknél kicsit elérékenyült, s amelyről azt mondták: legszebb emberi érzés: a szerelem. Nem egészen függetlenül ezektől a fölolvadásoktól, turkálni kezdtem apám könyvszekrényében. Akkor kezdett ébredezni olvasószenvedélyem. Ez egyre elfojthatatlanabbá növekedett. Miután szüleim helyes irányba akarták terelni, eltiltottak a vacsora utáni olvasástól. Én így a paplan alá bújtam az apróbb könyvekkel, amik a kezembe kerültek, s zseblámpafénynél olvastam.

A Verne Gyula-regények remekül illusztrált kötetei csak később kerültek sorra, de apám bekötetlen könyvei közt találtam egy TOLDI-t. Ez olyan érdekes volt, hogy legalább háromszor elolvastam. Főképpen az első rész lelkesített, bár sok mindent abban sem értettem. Például nem tudtam, mi az a „*hopár szék sarja*”, vagy mi van „*a tórs közt kelőben*”, de a farkaskaland, a gonosz bátya, a csodálatos édesanya meg a hű Bence azóta sem vesztett elevenségéből, képzeletgyújtó és szívhez szóló frissességéből. Nehezebben haladtam a TOLDI SZERELMÉ-ben. Az elején mintha a TOLDI folytatódott volna, azután egyre bonyolultabb lett a lélekrajz; a második részben untatott, végül elcsüggesztett a sok útirajyszerű elem s főként a címerek sokaságának leírása; a címerek sohasem érdekelték. A harmadik rész, a TOLDI ESTÉJE, megint izgalmas volt. A magányából föltámadt öreg harcos igen lelkesített, bár itt is akadtam olyan értelmetlen szavakra, mint a „*harát*”; azt, hogy itt olyan tárgyesetről van szó, amelyet a „*barát*” hív életre rímshóként, végleg nem értettem. De az a jelenet, ahogy a halott Toldit hazaviszik, s ahogy a sírt, amely mellett csak az öreg szolgál áll fejfaként, s amelyet eltemet az őszi lomb: megrákatott.

Azt hiszem, ugyancsak azért, hogy vad és tervszerűtlen olvasási dühömnek valamilyen értelmes célt adjon, osztályfőnököm és magyartanárom, Marton Boldizsár azt a feladatot adta annak a kis baráti körnek, amelyet ugyancsak az ő tanácsára „Önnevelők körének” neveztünk el, hogy igyekezzünk egy nagy íróval lehetőleg úgy foglalkozni, hogy minden elérhető művét elolvassuk. Én persze May Károlyt választottam.

Egy ilyen kísérlet Arannyal kapcsolatban csak jóval később, már egyetemi éveim lezárása után kezdett foglalkoztatni. Akkor sem egészen a saját ösztönös választásom szerint. Bethlen István, Kornfeld Móriccal, a nagy pénzemberrel és mecénással egyetértve, úgy határozott, hogy egy komoly kultúrpolitika hordozójaként létrehozza a *Magyar Szemle* című igen magas színvonalú folyóiratot. Ennek szerkesztésére Szekfű Gyulát kérte fel, s társadalmi bázisául létrehozta az egykorú magyar szellemi és gazdasági élet vezető embereit egyesítő Magyar Szemle Társaságot. Ennek főtitkára Balogh József lett, akinek anyagi függetlenségét, sőt jólétét egy voltaképpen csak látszateffoglaltsággal járó vezérigazgatósággal biztosította. Balogh rendkívüli eréllyel és találékonysággal – s ezzel csaknem egyenlő sznobériával – szervezte a társaság ügyeit. Sok érdekes és érdemes vállalkozása között igen fontosnak tartotta egy, az egész magyar műveltséget behálózó könyvsorozat kiadását. Így kezdett kialakulni a *Magyar Szemle* könyvsorozata, a névös ismeretterjesztés egykor virágzó, a trianoni nyomorúságban azonban elvérző effajta sorozatok megújított folytatása. Ebbe a sorozatba beletervezte a magyar történelem nagy alakjairól szóló olvasható arckép-esszéek csoportozatát. Én

a *Magyar Szemle* munkatársa voltam, a lap egyik számában olvastam Balogh nagy hévvel írt tanulmányát arról, hogy művelődésünkben hiányzik az a fajta Arany-kultusz, amelynek párját és mintaképét a német Goethe-kultuszban találta és mutatta meg példaképül. En megkérdeztem tőle egyszer tréfásan, hogy nem Csengery Antaltól, a Déák-párt csodálatos szürke eminenciásától kapta-e az ötletet. Csengery írta tudniillik Aranyról, hogy „az ő nekünk, ami a németeknek Goethe”. Balogh azonnal lecsapott rám, s nem nyugodott, amíg meg nem kötötte velem a szerződést egy Arany Jánosról szóló könyvecskére.

Berlinben fogtam a munkához. A Magyar Intézet könyvtárosaaként minden szükséges könyv, folyóirat közvetlen rendelkezésemre állt, s akkor írtam éppen rövid bíráló ismertetést Voinovich Géza Arany-monográfiájának második kötetéről; valami olyasmire lyukadtam ki, hogy elkészült, bár a zárókötet még hátravan, egy Aranyról szóló nagy monográfia teljes anyaggyűjteménye, amelyből éppen csak a költőt bemutató egységes pályakép hiányzik. Elég szemtelenség és munkakedv volt bennem ahhoz, hogy megmutassam: meg fogom írni, persze az egész Arany-irodalom nyersanyagára támaszkodva, ezt az Arany-pályaképet. Intenzíven dolgoztam, s egy fél év alatt elkészült a kis könyv. Nem is fogadták kedvezőtlenül, csak két bírálóm vette rossz néven kicsit túlzottnak minősített önbizalmamat. Voinovich Géza is elég rokonszenves levelet írt: személyes találkozót is ajánlott. Amikor éltem a meghívással, s megkérdeztem, nem tehénem-e teljesebbé majd később az én könyvem végét azzal, hogy bele-nézhetek az ő harmadik kötetébe, ez elől igen udvariasan elzárkózott.

Én viszont tovább követtem volt osztályfőnököm tanácsát, hogy elolvassam Arany egész életművét, illetőleg azt, ami abból hozzáférhető volt. Mert a művek olvasása közben kiderült, hogy vannak még kiadatlan vagy nem teljes egészükben kiadott művei. A Ráth-féle hatkötetes MŰVEK-ből (1883) s a HÁTRAHAGYOTT IRATOK-ból (1889), amelyeket már a költő fia rendezett sajtó alá, egyes darabok kifelejtődtek vagy a költő szándéka szerint kimaradtak; főként a levelezésből hagyott ki fontos részleteket a sajtó alá rendező.

Megszaporodott a szakirodalom. Kezdetben hántott az a körülmény, amelyet egyes kritikusok – főképpen Kárpáti Aurél – szóvá is tettek, hogy Arany „a tanárok kezén” szoborrá merevült. Nem tudtam egyetérteni a Gyulai Pál emlékbeszédében fölrajzolt pályaképpel, amelyben a magyar költészet legnagyobb és legfeddhetetlenebb alkotójaként lépett elénk. Azt, hogy „a legnagyobb költő”, Riedl Frigyes vonzón és teljes líraisággal megírt, igen népszerű, tán öt kiadást is megért monográfiája szuggerálta, s voltaképpen mesterem, Horváth János is megerősítette. Horváth, részben a német irodalomtörténet „szellemtörténeti” ágának, abban is Fritz Strich DEUTSCHE KLASSIK UND ROMANTIK című művének sugalmában kialakított egy könnyen kétértelművé váló kategóriát, „a magyar nemzeti klasszicizmusét”. Ez föltételezett valami magyar nemzeti jelleget, amelynek teljes kifejlődését Petőfi, de főként Arany és Gyulai művében látta beteljesülni. En megpróbáltam ezt valamilyen irodalmi stílusváltozatnak értelmezni, olyasminek, mint a barokk, a romantika, a naturalizmus. De aztán rájöttem, hogy az ilyenfajta „klasszikus” stílusirányzatnak szinte egyetlen egyértelmű képviselője Gyulai Pál; úgy kezdtem sejteni, hogy Arany életművével kapcsolatban valamiféle nemzeti romantikáról lehet inkább beszélni, hiszen a benne oly nagy szerepet játszó népi és nemzeti törekvések a világirodalomban éppen a romantika idején kezdtek komoly szerepet játszani, Arany pedig maga is ilyen „népi-nemzeti irány” képviselőjének tartotta magát.

Kezdt számomra az a meghatározás is problematikussá válni, amely szerint Petőfivel, a nagy Iirikussal egyenrangú Arany, a nagy epikus. Úgy gondolom, ennek a besorolásnak a jegyében szorult háttérbe a jeles irodalomtörténész és esztéta Arany (tehát a prózaíró), de a megkerülhetetlen nagy lírai költő is. Engem egyenesen kihozott a sodromból és csak azért is elmélyült vizsgálódásokra készítetett, hogy a szakmában tekintélyként számon tartott modern költészettörténész, Komlós Aladár az ŐSZI-KÉK-et „*érdektelen privát lírának*” minősítette.

Arany utolsó pályaszakaszának az a kivételes lírai virágzása, amelynek annyi remekét írta meg 1877 nyarán a margitszigeti magányban lejátszódott utolsó nagy földrengetésében, engem különösen megragadott. Már Péterfy Jenő fölhívta erre a figyelmet; Babits főként ezekkel támasztotta alá véleményét a nyárspolgár álarcába rejtőzött zeniről, s kortársaim közül a tőle megszokott elragadó retorikával megírt Arany-tanulmányában Németh László ezt a vad mélységekből felörvénylő démoniságot tette meg Arany költészetének fő erejévé. Ilyen kezdemények után már szégyen lett volna Arany fegyelmzett, márványkeménységű klasszicizmusáról beszélni. Hosszú ideig nem találtam a DANTE című óda helyét Arany pályaképében. Németh látomása s főként Kardos Tibor igen alapos elemzése után eléggé megzavarodva tettem félre a magam kísérleteit. Csak jó néhány évvel később, már az Akadémiai Könyvtár vezetőjeként (ahol az Arany-kéziratok nagy részét őrzik) és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (ahol igen alapos kéziratelemző kutatásokat folytattam) fogtam újra munkához.

Az Aranyról szóló könyvem – amelyre még Nagy Péter szerződtetett –, amelynek műfaját jobb szó híján „*esszémonográfiának*” igyekeztem meghatározni, hosszú ideig, legalább egy évtizedig készült. Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó akkori igazgatója egyre türelmetlenebb lett, s végül, amikor már készen állt a monográfiának a fele, nem volt hajlandó tovább várni, s kiadta az első kötetet. Címül a Petőfinek írt válaszközzel egy fél mondatát választottam: „S MI VAGYOK ÉN?”

Azt az ízlésirányt, amelyet Horváth János nemzeti klasszicizmusnak nevezett, kialakító, maga Arany is népnemzeti vagy népiesen nemzeti iránynak nevezték. Amikor könyvem írása közben ennek kérdéseivel kellett foglalkoznom, mindkét szó jelentése, a mögöttük álló valóság a teljes zűrzavar állapotát mutatta. Akkor lángolt föl igazán a „népiesek és urbánusok” vitája. Ebben újra meg újra feltűnt a kérdés: mi hát valójában a nép, s mi a nemzet. Kodály Zoltán és Illyés Gyula nem egy időben, de igen rokon törekvések értelmében írta le, hogy „Arany maga a magyar nép”. Ez természetesen legfőjebb akkor érvényes, ha a nép valamilyen szent elvontságot jelent. Mert hiszen ha komolyan vesszük Marx osztályelméletét, akkor valóban igazat kell adnunk annak a túlhevült erdélyi művelődéspolitikusnak, aki kitiltotta volna a TOLDI-t az iskolákból, mert szerzője osztályidegen volt, sőt osztályáruló. S akkor nem okozott volna akkora zavart Németh László könyve, a KISEBBSÉGBEN, amelyben a magyarokat három fő rétegre tagolta: a „higakra”, a „jöttökre” és a „mélyekre”. És senkinek se jutott volna eszébe, hogy elhiggye Szabó Dezső demagóg igéit arról, hogy az igazi magyarság: a magyar parasztság.

Arany egyébként nem a parasztságból származott, családja hajdú-köznemes volt, és azért lett „nemtelen”, mert a Habsburgok nem ismerték el az erdélyi fejedelmek adta nemességet. Egyébként gyermekkorától „*ügyellen testi dologra*”, eszével tartotta el magát. Tanított, jegyző volt nemcsak a község házában, hanem többféle virtuális tesztülethen, például a hajdúszéken.

Ő maga mindvégig értelmiséginek tartotta magát, s felesége, a nemesi származék Ercsey Julianna halálra sértődött, amikor Arany a Tudós Társaság tirkára lett, de nem

kapta meg a neki járó szolgálati lakást a Palotában, s ezt így indokolta meg: „*nem vesznek be maguk közé, mert parasztnak tartanak*”. Ez a fajta sértődöttség Arany egész művében is föl-fölbukkan: „*En paraszt? én?*” – horkan fel Toldi. S aztán, jellegzetes pótcselekménnyel, a fél kézbe kapott vendégoldallal mutatja meg a Budára vezető utat.

A nemzet pedig ennek az egész korszaknak egyik legfontosabb vezérszava lett: nemzeti volt a Színház, a Lovasegylet, a Múzeum, az iskolák egy része, egyáltalán a jóra való magyarok közössége: „nemzetiellen” lett mindaz, amit valahogy dehonesztálni, az igazi közösségből kirekeszteni kellett. A nemzet képzetkörében fontos helye lett a hazának, hazafiasnak; a „világpolgár”, a „kozopolita” jelenthette a világra való nyíltságot, de sokkal inkább ennek ellenkezőjét; érdemes megjegyezni, hogy Arany KOZMOPOLITA KÖLTÉSZET című versét egyforma hévvel lobogtatta Gyulai Pál, Rákosi Jenő és (nagyot ugorva az időben) Rákosi Mátyás vagy Révai József. Arany kivételes józanságát, mértéktartását, érzelmi hitelességét bizonyítja, hogy ezekben a kérdésekben mindvégig megőrizte higgadt egyensúlyát, rendíthetetlen azonosságtudatát. Nyilván ezért is válhatott a kor legnagyobb összefoglalójává a nép és nemzet eszméinek, indulatainak, érzésvilágának zavaraiiban.

De hát valóban ilyen példás összegző, kiegyensúlyozó, higgadt és békés természet volt? Amikor elrendezte az ÖSSZES MŰVEK kiadását, s annak utolsó kötetében nagyrészt töredékeit hordta össze, maga is megírta, hogy azelőtt nemigen hagyott abba semmit sem. Miért írta akkor, egész életére visszatekintve, hogy valamilyen válság élménye nyomán egész élete, mint műveinek jó része is, töredék lett. A „bruchstück”-öt a német romantika hozta divatba, jóval Ady előtt műfajjá emelve az ő érzését, hogy „minden egész eltörött”. Arany töredékei nem „torzók”, hanem valóban törmelékek, befejezetlen vagy befejezhetetlen művek darabjai. Nemezszer akkor is, ha le vannak is kerekítve. Mint akár a BUDA HALÁLA is, amely egy nagyszabású hunn trilógia első része csupán. A példás jellemű és sorsú nemzeti hős ebben a műben épphogy föllép, s az egész mű csak a „*túlzott erény*” vagy a világbíró küzdelemre való felkészülés „balladája”.

Az iskolában úgy tanultuk, jeles Arany-magyarázók is azt hajtogatták, hogy ő „*a ballada Shakespeare-je*”, s valóban, ebben a műfajban talált igazi otthonára az ő alkotó természete. A műfajt csak egy buzgó esztéta jellemezhetette így: „*tragédia dalban elbeszélve*”. Mert hiszen ezt a világirodalomban rendkívül sokféle arculattal, szerkezetben megjelenő műfajt Arany teljesen a maga képére és hasonlatosságára alakította ki, valahogy így: valamilyen érdekes esemény drámai előadása, főként erkölcsi csattanóra kihagyva, rendkívüli, sokszor túlbonyolított formában és dallamosra stülizált nyelven. Arany sajnos soha meg nem írt drámáinak páratlan tömören, rövid idejű, de sűrű erőfeszítéssel összezsugorított helyettesei.

Már a DANTÉ-t elemezve is rá kellett jönnöm, hogy Arany művei sokkal problematikusabbak, örvényesebb mélységeket rejtegetők, mint ahogy azt a Gyulai-iskola tanította. Újra elolvastam legnagyobb és legörvényesebb töredékeit, a BOLOND ISTÓK I. és II. énekét, és rá kellett jönnöm, hogy Horváth János, nagyon tisztelt mesterem is fölült vágyainak, annak a tévhitének, hogy ezek szerint helyzheti irodalmunk legfőbb ormaira Aranyt és hű adeptusát, Gyulait.

S hogyan magyarázom meg azt az ellentmondásos körülményt, hogy ez a csupa egyensúlynak minősített életmű, különösen a pálya második szakaszától kezdve, tele van vitriolos szatírákkal, öngúnyoló „szösszenetekkel”, keserű lemondással, elszórt törmelékkel. Mikor 1867-ben beköltözött a Palotába, Lónyai Menyhért miniszter mindent elkövetett, hogy ott jól érezze magát, a sérelmesen felfogott megkülönböz-

terést ellefejtessék vele. Úgy látszott, boldog lehet. Egy ország várta, hogy megszólaljon, s ő hallgatott. Minden körülményi gondosan mérlegelve erről a korszakáról írtam egy tanulmányt, A HALLGATÓ ARANY-t. Mert annak a lávaszerűen feltörő alkotó viharának termékeit a margitszigeti Gyógyszállóban nyaralva írta, s hemásolta egy kulccsal zárható könyvbe „Új folyam”-ként, tehát azzal a tudattal, hogy az ŐSZIKÉK-nek nevezett sóhajszerű daloknak még folytatásuk is lesz. Barta János, ugyancsak Horváth János kitűnő tanítványa, a világirodalom legjelentősebb versfüzérei közé sorolta ezeket a varseket. Magam is odasorolom őket, s legnagyobb irodalomtörténet-élményeim közt tartom számon a velük való foglalkozást.

Az ŐSZIKÉK-ről írt fejezettel voltaképpen be is fejeztem az Aranyról kialakuló esszémonográfiát. Ami következett, csak a már elkészült részek kiegészítése, egybecsiszolása és sajtó alá rendezése volt. Így jelent meg 1990-ben az egy kötetű egyesített pályakép. Címül a költő egyik legjellemzőbb és legremekebb versét választottam, a MINDVEGIG-et. Nem szeretem, s ezzel a verssel kapcsolatban nem is használom a felsőfokú „leg”-et. Bizonyos azonban, hogy ennél a versnél tömörebb s egész egyéniségét jobban kifejező szöveget aligha írt. Arról szól, hogy ami számára mindennél fontosabb volt, ami értelmet adott föl szabadító s aztán kétkedő búszkeséggel elfogadott diadalainak, fájdalmas bukásainak, kiábrándulásának és mindenén úrrá levő szívósságának: a költészet. Arról, hogy végül is nem az olvasók kedvéért, a világ dicsőségéért írt, hanem azért, mert mondania kellett, ahogy Isten adta mondania, még akkor is, ha úgy érzi is, hogy tücsökszóként vész ki dala.

Ezt a pályaképet azért is lehet „esszémonográfiának” nevezni, mert igyekeztem benne az Aranyra vonatkozó tudnivalók lényegét a személyes élmény hitelével, nem a szaktudományi tárgyilagosság unalmával megfogalmazni: a tudós monográfiában kötelező jegyzetapparátus hiányzik belőle. A folyamatos előadású pályaképbe, a kompozíció egységére ügyelve olvastottam bele a szakmai részleteredményeket: állásfoglalásomat az fejezi ki, hogy mit s hogyan használtam föl, s mit hagytam el: nagyon sok olyan részletet, amit a pályakép egészében ismétlésnek vagy túl esetlegesnek tartok. (Ezért vázlatosabb talán a TOLDI SZERELMÉ-t tárgyaló fejezet, ezért vázlatosabb a költő „különös természetének”, betegségeinek rajza, folytonos panaszainak elősorolása s hasonlók.) Igyekeztem lehetően árnyalt és teljes képet adni „magáról a dologról”, mellőzve a másodlagos irodalom pontoskodó változatait. Két területen egészítettem ki főként a megszokott, a komplex módszerrel foltártható „anyagot”, a grafológia és a frenológia területén.

Arany szerette és megőrizte kézíratait; tudta, hogy fia is megteszi ezt. Az írói hagyaték Arany Lászlóné második férje, az első nagymonográfia szerzője, Voinovich Géza kezébe került; ott a kritikai kiadás számára ki is adta a szövegváltozatokat. Fontos kéziratokat az özvegy ndaajándékozott országos jelentőségű intézmények könyvtárainak, másokat Voinovich tartott magánál. Ezért is maradtak meg ezek, amikor a Voinovich-villa a második világháborúban leégett. Az eredeti kéziratok alapos megvizsgálása még hátravan; amennyire a feladat megkívánta, s amennyire időm engedte, megvizsgáltam őket. Az arcismeretre ugyanez vonatkozik: Aranyak viszonylag kevés, de egész pályáját végigkísérő arcképe maradt fenn. Az elsőt még Petőfi készítette, ő vitte el fölfedezett barátját Barabáshoz, a kor legnépszerűbb s általában pontos grafikusához: ez több hű rajzot, réz- és acélmetszetet készített róla. Fényképek is készültek a költőről, az utolsóról a Barabás helyére lépő Axmann metszetet is készített, a „botos és kalapost”. Ezek s az idevágó följegyzések segítségével megpróbáltam a költő arcmás-galériáját is megírni, illetve pályaképét arcképei sorával teljesebbé tenni.

FIGYELŐ

A VÉGEÉRHETETLENNEK TETSZŐ REGÉNY

Vas István: *Azulán 1–II.*

Szépírodalmi, 1990. 390 + 422 oldal, 180 Ft

Tristram Shandy úrnak, miután belefog élete leírásába, két hét múltán tréfás ijedelemmel kell regisztrálnia, hogy még az első órának sem ért a végére – a teknősbéka eredt Akhilleusz nyomába, minél tovább jutunk előre a regényben, annál messzebb kerülünk a végétől. Amikor Vas István 1942-ben elkezdte élete számadását, nem érezhette úgy, hogy elég ideje van mind távolabb kerülni önmaga utolérésétől. Nagyon is közeli fenyegetés volt, hogy a vég rövid úton utolérheti őt. Ezért-e vagy mert költő kezdett a vállalkozásba, eleve formálóbbr szándékkal kezdett hozzá: úgy tervezte, táguló körökben írja körül életét, és nem lineárisan folytatja le újból. Kezdődött az élet keretének, azaz környezetének ábrázolásával – s ez, az ELVESZTETT OTTHONOK el is készült 1943-ban –, következett volna a társadalom köre, vagyis a pénzé, majd a költészeté. De amikor két évtizednyi megszakítás után nekiállt, hogy folytassa a megkezdetteket, és tető alá hozza a tervet, az eredeti elgondolás a befejezést túl messze tolónak tetszett, s mindjárt a legátfogóbb szféra megrajzolásába fogott: a líra regényébe. Majd egy kanyarban lemaradt a megszorító birtokos jelző, s lett a műfaji megjelölés egyszerűen *regény*, sorjában haladó, ráérős elbeszélés.

Tematikául pedig maradt egyszerűen az élet Vas István, ironikusan bár – de csak azért, mert a komolyság egy az egyben kevesebb –, az élet elsőbbségét hirdeti a költészetel szemben. Nem úgy, hogy a költészet, mondjuk, tükrözi a valóságot, utánozza, utána kullog, bottal üti a nyomát. „Férjen el azon a papíron!” – intette Vaszary mester a festőakadémián Piroskát, akinek lendületes lényé minden kerethől kiszaladt. De a meg-

formálás, a keretbe foglalás, a szétszórtságból való összeszedés nem a papíron kezdődik. A papír csak odacsúszik, hogy ami készül, leírassék, megrajzoltassék. Az életnek kell úgy alakulnia, hogy ami következik, elférjen a papíron. Az életet kell rendbe szedni, berendezni, hogy a mű ne szaladjon szét. Egy fagyos széllel bélelt nyári kirándulás hozta ezt a belátást, még 1929-ben. Amikor a lakhatatlanná vált dunai szigetről, egy laza szerelem öleléséből „a meleg fűntőlvel és a szobával együtt rendre vágyódtam, ha nem is arra a rendre, amely ellen lírázdoztam”; és a hideg szél „minden képzelést, elképzelést kisodort belőlem, és ez a szélfiúta üresség valóságra sóvárgott, ami betöltse, persze a magam valóságára, még mindig nem arra, amit a világ valóságként akart velem elfogadlani”.

Vagy csak a kirándulás volt 1929-ben, és a felismerés akkor, amikor elmondásra került, jó három évtized múlva?

Mikor kezd a folyó létezésből kiválni a felismerés, vagy a költemény, vagy általában az a bizonyos „berendezés”? Az életnek elsőbbsége van, de elemi szükséglet, hogy megismertessék: hogy elmondják. Nem is szükségletet kellene mondani. Az élet szerkezete maga olyan, hogy nem csupán él, folyik, tart és múlik, hanem folyvást visszamondatik. Nem elég történnie, történetté is kell kerekednie: nap mint nap meséljük és pletykáljuk, elheszéljük, ha van kinek. Csak e megkettőződés az, ami.

És a vers? Az élet nemcsak történik és mondatik, de költődik is folyvást: ez is megszerkesztődésének egyik módja. Vas István ezt az élettel egy, fél lábbal benne álló, prózájában költődő lirizmus próbálja versbe szerkeszteni. „Az a tudatba telepedő tündöklés volt” – írja Euróáról és a „nehéz szerelemről” –, „amit nem áll soká a szem, az a végletes, végzetes, véstérhes holdnagság, aminek természetes velejárója a rohanó romlás, a hoveny halál.”

Az alliterációkban az elbeszélés átkopog a versbe; de egyébként nem forszirozza ezeket az áthallásokat: inkább csak jelzi a helyeket, az alkalmakat, a bemetszéseket, ahol és ami-

kor a *tündöklés* és a *szerelem* tapasztalata a költőt kizozdítja a magával való azonosságból.

Az ember elmerül ebben a hatalmasra duzzadó elbeszélésben, ebben a „*végeérhelel- lennek lelszó regényben*”, és néha kinéz belőle: Mi lesz ezután a versekkel? Szeretünk a versek mögé kukucskálni, szeretjük kitudni önkukat. De a megfejtéssel megmarad-e a vers annak, aminek készült? Persze, idő múltával mindig úgy van, hogy a vers nemcsak magával hat, hanem nyilvánosságra kerül a mögötte álló személyiség, és háttérrel ad az olvasáshoz. De vajon egy ekkora elbeszélésfolyam nem sodorja-e el lassú zajlásával a verses életművet?

Kulcsot kapunk például a HÚSVÉTI ÉNEK A TESTRŐL című vershez „*Az tudja, mi a test, aki árnyat ölel.*” A recenzens csak félve írja le, amit az elbeszélésből megtud, hogy az „*árnyat ölel*” a maszturbáció eufemisztikus leírása: Eti halála után, magányos éjszakákon, a halott testét maga elé idézve. Az olvasó beleborzong, mert közel éri magát a morbidhoz, vagy még inkább, mert az elmondhatatlanul szégyellnivalóval szembesül. Vas István nagy természetességgel, sőt eleganciával tudja leírni, a szemérmelenség vagy az önkínzó bűnvallás rossz mellékíze nélkül. De mi lesz a versből ezek után? Hiszen abba nemcsak a kimondás, hanem az elhallgatás is beletartozik. Elolvasom újra, és frissen szerzett tudásom nem zavar. De nem csak illusztráció lesz-e mostantól? És ha igen – mit illusztrál?

A „regény” – a jelző nélküli regény nagy köre e folytatásban a végéhez közeledik. Mert világos most már: a nagy kör gyújtópontjában egy alak áll – Eti „*Azután*”; vagyis Eti halála után, erről szól a mostani két kötet. Arról, hogy hogyan küzd ki magának a továbbfutó és szeretni akaró élet egy másik rendező pontot. Az ideális korpálya hogyan megy át az empirikusabb ellipsziszbe. Tudjuk, hogy Piroska lesz ez a másik fókusz, ennek történetét, célját még el nem érő történetét olvasuk most.

A kereszténynek megtért Vas István új vallása ellenére sem jó alany a test-lélek dualizmusnak. A test – vagy nevezük biblikus néven: a hús – pogány ártatlanságban mutatkozik. Ez teszi lehetővé az árnyat ölelést Tóth Tamással dacoló leírását is. Vagy nem is az ártatlanság a jó szó ide: inkább az elemi valóságosság. Legalábbis ekként jelenik meg

előtte a hús – sőt a máj és egyéb belsőség – könyvelői egzisztenciája új helyén, a Giraud-féle konzervgyár Klauzál téri üzemében, nem zavarva meg a belőle készülő fogások gourmand élvezetét; s így veszi tudomásul a fizetett szerelem helyein is az idegen testet. Ez a tapasztalat, írja Vas, „*letemes többlettel növelte eredendő viszolygásomat az elvontságától*”. Mindez „*van, és úgy van, ahogy van*”. Az anyag valóságossága és összetartozása a lélekkel nem pozitívviszokus ízü: inkább valamiféle *unio mystica* sejtelmel: a konkrétum, az elvontságoktól visszavivott konkrétum a transzcendencia közvetlen és egyedül méltó jelenléte. Itt sincs szó egyébről, mint egy egyszerű tényállásról: az egyik ember meghal, a másik, a hozzátartozó él tovább. A tovább tartó élet Fühez viszonyítotttsága, ennek az élelnek és ennek a viszonyítotttságnak a tényszerűsége: íme, a transzcendencia idevalósága, a túlvilág ittléte. És minél tényszerűbb, annál emelöbb.

Ennek az érzésnek a nagy versét, az AMOR REDIVIVUS-t Rabits kis fejcsóválással olvasta: verselését túlságosan is gördülékenynek ítélte. Ami szintén egyfajta elvontság, jelzése annak, hogy az életnek a konkrétumok felé kell továbbhaladnia. Az 1939 és 1944 között kelt versek kötetcíme: KETTŐS ÖRVÉNY. Az új valóság, amely az AZUTÁN gerincét is adja, két asszony vonzásában folyik és kavarg.

„*Bennem ugyanis már ifjúkoromban is jelentkezett az a keltőssége a természetemnek* – írja le Vas István a Marikával való szerelme egyik felhőtlen epizódját –, *hogy csak olyankor éreztem magam megbizhatón boldognak, ha nemcsak életem a boldogságot, hanem – hogy is mondjam? de miért ne mondhatnám így: ha el is könyveltem a boldogságot. Ha az, nmil osztoimeimmel boldogságnak tapasztaltam, a tudatom ellenőrzésével is annak bizonyult.*”

Az utolsó mondat szentenciözusságánál többet árul el írója természetéből az előző: „*el is könyveltem*”. Az a kis elakadás, könnyű fenn tartás, amely késlelteti a szó kibökését, meghányja-veü odavalóságát, s miután jóváhagyóan átereszt, szinte bekeretezve vagy gombostűre szúrva mutatja be a kifejezést – alkalmat adva, hogy az olvasónak is eszébe villanjon, a Giraud-gyár könyvelőjeként egzisztál az, aki itt természetének kettősségét könyvel, banális irodai szerelmelel induló kapcsolatot iktatja, s ebben a kis fintorban magunk is

nyugtázhatjuk a távolságot és az elfogadást. S ezért igazából nem az ösztön és a tudat különvalósága vagy a nyers konkrétum és az absztrakt elemzés ellentéte e természet lényege, hanem az élet olyan ütemérzéke, amely nemcsak a konkrétumok felbukkanására ad időt, hanem arra is, hogy jelentésük megmutassa magát. Akár szentenciában is kimondásuk, mert ha jó ütemben történik, az sem árt hat.

„...Most minden körülmény kedvezni látszott boldogságunknak – folytatódik az epizód elhelyezését lekerekítő reflexió – és nyolcnapos folyamatossága további beláthatatlan folyamatosság igényét hozta magában.” A külső fenyegetettség – hisz a kapcsolat teljesülése napján lépett életbe az a törvény, melynek értelmében a boldogság e telje megvalósította a fajgyalázás tényálladékát – szóval e külső fenyegetettség véget vethet ugyan a folyamatosságnak, de meg nem zavarhatja tartalmát.

Az nem is, hanem egy másik: az Étihez viszonyítottóság. Marikát „helyeselné Eti. Mit hogy helyeselné? mintha egyenesen ő küldte volna azzal, hogy ez való nekem”. Ő küldte vagy nem, de egy harmadik ellen vagy helyett. Piroška maga is kettős vonzásban forgolódott, bár az ő belső törvényeihe nem kapunk betekintést. Kis ideig úgy fest, hogy a két asszony megfér egy lélekben, egy élet egymást nem zavaró köreiben: „a valóság máshoz köt, mégse tudom nélkülözni az ő – Piroška – valóságfölköti bűvöletét”. Egyik oldalról az életet kapni, a másiktól a „tündöklést”: talán még menne is, ha nem lett volna ott a harmadik, a már nem élő tündöklése a felettes émben vagy a magánmitológiában, vagy nevezzük bárhogy odatüli jelenlétét. A testet ártatlannak tudó pogányt most látogatja meg a keresztényi büntudat meghasonlása, a tiltott határátlépés érzete, az, hogy becsapja, kismenni azt, akihez a valóság köti. Mert a hüni nem a hús örömeiben, hanem mindig is a másik ember felhasználásában érzékelte.

A tisztázás kísérletének jelenetét olyan szempontból is olvashatjuk, hogy tetten érhető benne, amiről az elején szoltam: hogy az élet hozza magával az elbeszélés alkalmait, hogy az élet folyása magától kettőződik, a közvetlen visszaidézés magától redőződik rétegekké: Marikának „azt mondtam, hogy most elmesélek valamit. Ő felült, a falnak támaszkodott,

és vidám várakozással nézett rám. Én meg hefelegtem a mi szerelmünk történetébe, mármint Piroškába és az enyémbé”. Büntudatos félrenézést sejtethetünk: „Beszéd közben a fogalmazásra összpontosítottam, és Marra csak néha pillantottam. Egyszer, amikor véletlenül ránéztem, azt látom, hogy – nem tudok jobb szót – elájult”. És öntudatlanul – az elbeszélő nem akar hinni a fölének – saját korábbi szavait ismétli, hangsúlyjaiban is egyezően, a kapcsolatuk különböző alkalmakon elhangzottakat. Hogy e kettőzések folytatódjanak, Piroškának, „amikor legközelebb találkoztunk, elmondtam az esetet”: ez tehát már az elmesélés elmesélése, elmondva a nagy elbeszélésen belül. (S hogy én itt elmondom, az már az ötödik hatvány.) Piroška az esetet afféle női praktikának fogta föl: szerinte Marika tudatosan produkálta a tüneteket. De V. I.-ra meggyőződen hatott a „produkció”, jobban mondva „reprodukción”, vagyis nem kételkedett tudatlan voltában.

Nem is emlékezett rá utóbb Marika: nem emlékezett, hogy emlékezett. Később Piroškával is – aki egyébként az emlékezés zsenije – megeseit, igaz, gyógyszeres hatás alatt, hasonló nem emlékszem emlékezés. Ha ugyan emlékezésnek lehet nevezni, ami csak a múlt visszajátszása, visszaélése, de kitépve a jelenből: ami nem az élet múlásának állandó kettőződéséről különül ki. Ehhez képest csak másodlagos, hogy múltunk ott van-e elraktározva pszichénk pincerekeszeiben, s alkalmanként fölbukkan; fontos, hogy miként kerül elő és hová iktatódik, fontos, hogy a létezés, amíg tart, kettéválk. Az elbeszélő V. I. csak átengedi magát ennek a spontán dinamikának, hagyja, hogy az élet távolságot vegyen föl magától: regényében szükségtelen mélyfúrással veszködni, hogy rétegeket tárjon föl.

„Ez a kellősségem a szerelemből, pontosabban a két asszmyhoz való kapcsolatomból majdhogynem észrevétlenül áttérjedi egész gondolkodásomra, még verstrásonra is.” Az ÖNELEMZÉS című vers, ennek első dokumentuma, a büntudatban megnyúlt örvénylésbe mutat; de a világ más meghasonlások átélésére is rákényszerít: a háború, amelyben az ellenünk harcolók győzelméért kell szorítani; a túlélés, amely azonban nemcsak a munkaszolgálat túlélése, hanem barátoké is.

Az emlékezés, mely elbeszéléssé kettőzi az

életet, regénnyé szilárdulhat; de történelem-mé is: világtörténelemmé, teremtéstörténetté (vagy pusztulástörténetté, már amelyik végeről nézzük), ahogy az 1943 karácsonyán írt MONÁDOK című vers kifejezi vagy inkább tanúsítja. *„Jaj mennyi mozzanat! S mind megtörtént korokban”* „Az emlékezés fájdalma: „Semmi sem múlik el szívemben és szivedben, / És fáj és főlhuzog az, ami rég letűnt” A MONÁDOK, írja V. I., „nemcsak filozófiai vers és nemcsak a képzeletben végigélt világtörténelem verse, hanem az emlékezetben újradéli szerelme. Egyszerűen szólván: szerelmes vers. De kőről? Kihez?”

Az évezredek énné cseppfolyósításával indul – „Világtörténelem csak az, amit megélek” –, de a dikció ütemén a vers érzékeny „berendezése” átbillen: inkább az emlékezetből kihajtó objektvitást vagy inkább kozmikus-ságot érezzük meg, vagy legalábbis az átjárhatóságot, a határok viszonylagosságát. A magánviszonylatokból kiemelkedő felismerés aktusát, amelyet egy másik verse (GYILKOSOK) kapcsán így fogalmaz: *„De annyira azért naïv nem voltam, hogy ne tudtam volna: ennek a litokatos és gyöngéd virágnak az őslímők vészhozó mélységébe nyílnak a gyökerei. És ezzel a felismeréssel hűntudatom ütemelkedett magánviszonylataim. Mert ha én nem tudtam szabályozni a magam vészhozó vulkánját, mi jogom merek úgy tekinteni arra, ami korülöttem a világban történik, mint idegen pokolra.”*

Megint az ütemérzékről kell említést tenni, amely eligazítja az életszférák közötti közlekedést. Az ütem kívülről vétetik fel, a városi élet lüktetéséből vagy egyszerűen a kenyérkereső munka kényszerességéből. *„Hogy a napnak embere üteme van reggeltől estig!”* – sóhajt föl a munkaszolgálat alól szerencsésen szabaduló: *„És a munkának ez a kínban fogani, szerény örömet nem veszeltem el irodai életem végéig sem”* Az önmagához visszacsatlakozás egyik körét ekkor le is zárja az elbeszélés: *„Othon... még annak az ütemnek a lendületével nekieszem felbemaradt kéziratoknak, és néhány hét alatt befejeztem az ELVESZTETT OTTHONOK-ot”,* azt a művet tehát, amellyel „e végeérhetetlen regénybe” annak idején belevágott, s amely ott végződött – Eti halálánál –, ahol az AZUTÁN időszámítása kezdődik

De hol van ez még Harsányi Zsolt megcsodált esztétől, aki a kéziratára dőlve fejezte be az életét, úgy, hogy elkészült regénye al-

jára még odaírhatta: „Vége”, s csak az utolsó betűn szaladt krikoszkrakszra a tolla, a másik véggel találkozáva. Az élni és halni tudás e kerekdedsege, meglehet, nem revelál mélységeket, de eleganciájával V. I. szemében tiszteletet parancsoló: eszményi.

Az elbeszélés utolsó harmada a külső történelem bemetszése nyomán azután más iramban telik, mint a korábbiak. Részben az anyag hozza így, részben a távlat, a rálátás változása. Vas István elmondja, hogy a német megszállás másnapján egy újfajta versírési mód készítése lepte meg, és ő félig kíváncsi-sághól, félig mert megéri, hogy ez passzol az elkövetkezendőkhöz, enged. A klasszicista csiszolási versek helyére most az életmozgások egészen direkt, naplószerű, jegyzetszerű rögzítése lép – a MÁRCIUSTÓI. MÁRCIUSIG ciklus anyaga áll össze. V. I. bökverseknek is nevezi őket, nemcsak abban az értelemben, hogy odaböknék, hanem abban is, hogy írójuk-jegyzőjük egyszer csak kiböki őket.

Ez az írásmód felel meg tehát a külső ostromállapotnak, amely most visszaszorítja a meghasonlás belső kettősségét. Nem a kettős kötődést, mert az tart, hanem annak eseményességét szorítják vissza más események. A kettős kötődés megmarad állapotnak, általános kondíciónak, ez van, de nem ez történik az elbeszélővel.

De, gondolom, nemcsak az anyag, hanem a megírás ideje is az áttételek redukálására ösztönzi az elbeszélőt. 1944 márciusától 1945 márciusáig V. I.-nal is megtörténik, ami minden magyarral és minden túlélővel: átéli a német megszállást, a kiugrási kísérlet után a nyilasuralmat és a „frontot”, a Vörös Hadsereg megjelenését. Ebben a történelemben mindenki vel megesett a maga külön elmesélni-valója, de az utolsó szakaszt nyilvánosan nemigen lehetett teljes plaszticitásában elmondani. Így itt még annyi év után is van olyan mozzanat, amelynek egyszerű felidézése is újat mondhat.

Annak idején Bibó István tapintatos, de lényeglátó kísérletet tett e komplexus feldolgozásának elkezdésére, megpróbálva feltárni, mi az alapja a lakosság és a győztes hadsereg közötti feszültségeknek. Egyebek mellett azt emelte ki, hogy a lakosság, rossz beidegződései folytán, az idegen katonákkal való közvetlen érintkezésben képtelen megfele-

lő eszközöket találni, amelyek a feszült helyzetek enyhítéséhez vezethetnének. Vas István egy olyan közösséget ír le, amely erre képes volt.

V. J-t – Marikával együtt – az Ottlik házaspár fogadta be pasaréti lakásába, ott húzták ki a nyilasuralom időszakát, s úszták meg Budapest éles ostromát, miután Budakeszi felől az oroszok egy darabon ellenállás nélkül nyomulhattak be, és foglalhatták el Buda egy részét 1944 karácsonyára, véget vetve ezzel a bujkálás kényszerének.

Ez a közvetlen front mögött, másodvonalbeli helyzet a legkritikusabb az idegen katonák és a civilek viszonyában. A társaság, amely a Riadó utcában tanyát vert – és amelyhez időről időre más kócska egzisztenciák is csatlakoztak – két erény felmutatásával volt képes elhárítani magától az atrocitások betörését, a dülást (persze a szerencsén, mondhatni, hadiszerencsén túl). A polgári rendezettség és a befogadás könnyedsége volt ez a két erény.

Az irodalom fiókköltársaságának nevezhetnénk ezt az együtttest, amely aggályok nélkül fogadta kebelébe régi magyar nemesi család sarját, lipótvárosi zsidó származékot, városiasodott kondorosi tót parasztlányt. Amely a katonás és civil neveltetés, a belvárosi és tanyasi szoktatás rendszerető elemeit a műveltség, a természetes intelligencia kötő- és a művészböhémia lazító anyagával vonzó eleganciába fogta össze. Ahol a lakásba lépőt fogadó rendezettség intü rendre a szokásaikban elvadultakat, a nyitott szívesség pedig leszereli az agressziót, amelyet a jó mód kiválthat. Jó mód: nem a vagyonosság értelmében (mert úgy igencsak szerény és viszonylagos volt), hanem az élet jó, helyesíthető módját illetően.

Miképp korábban Harsányi Zsolt, most Herczeg Ferenc nyer elismerő szemrevételezést mint ennek az életeleganciának korábbi – úriasabb megjelenésű, demokratikus elegyedésre nem kész, de elnézően nyájas és megnyerő – példánya: ahogy sárga szarvas-

bőr kesztyűjébe fogja a baltával kihalított lila lóhúst, természetesen méltósággal és méltóságos természetességgel.

A Riadó utcai élet jó módja tehát demokratikus és közösségi (bár megvolt a természetes vezetője és reprezentánsa Ottlik „Cipi” személyében), mondhatni, az utópia kis színete az általános felfordulásban. „Kü közelünk elménk tavaszán, / A tündöklőt meglátjuk-e ismét?” Ez az utópia aligha az ifjúkori Eszme tündöklése, fénye nem oly vakító, de megbízhatóan világít. Közlársaságnak neveztem az imént, de az időpont és a körülmények más elnevezést ajánlottak. Ottlik Géza kerített egy barna kartonpapírt, és tussal ráírta, oroszul: *Írók és művészek tanácsa. A lakásajtóra függesztett tábla így egy szovjet otlétét hirdette.*

Nem volt ez pusztán kiszámított mimikri. A tanács megalakításának ötlete valóban fölmerült; az alakuló magyar polgári és szovjet katonai igazgatás támogatta is. Megalakulását jelentésük levélben Sztálinnak, javasolta a szovjet parancsnok, a magyar alapítók nem kis csodálkozására. A levél azért megfogalmazódott, majd kitűnt, hogy átszerkesztendő, mert ilyen meg olyan rituáléknak nem tesz eleget. A dolog ekkor annyiban maradt, s lett belőle egy barna tábla az orosz felirattal.

A tábla jó védelmet nyújtott. Mert az utópikus szellemem kívüli a lakás biztonságához már kezdettől hozzájárult, hogy lakói a behatolókat azzal fogadhatták: ők írók. S a katonák rögtön tudták: tehát nagyon fontos személyek.

A Riadó utcai utópia azért nem veszett el a tábla mögül: tartásából maradt későbbi képmény időkre is, kisugárzásából pedig jutott másoknak is. De a történet még nem tart e későbbi időkben. Ahogyan a „kettős örvény” sem simul még egyenletes sodorrá „e végeérhetetlennek tetsző regény folyamán. Végeérhetetlennek tetszik, holott régóta ki van jelölve a torkolata, egy meghatározott napnak az estjére – habár a keltésnél is később, hogy el bírók-e jutni ahhoz a torkolathoz”.

Farkas János László

BIZONYOS GYANAKVÁSSAL, BIZONYOS ELRAGADTATÁSSAL

Vas István mint kritikus

Vas István: *Tengerek nélkül*

Vimzások és válaszsások

Körül-belül

Szépirodalmi, 1978. 314, 284, 288 oldal, 103 Ft

Vas István: *Igen is, nem is*

Szépirodalmi, 1987. 418 oldal, 53 Ft

Vas István kritikusai pályáját nehéz rekonstruálni, hiszen e pálya utolsó negyven éve, az egész kétharmada, a beszéd némely tárgyaitól, a nyilvánosan hangoztatható eszmék széles körétől való – változó katalógusú és változó, bár egészében csökkenő intenzitású – intézményes megfosztásának a korszaka volt. Bonyolítja a helyzetet, hogy több mint három évtizede a történelmi székszisztól és a hagyományos magyar realizmustól vezetettve, valamint a kisebb rosszt honorálva maga is elfogadta, sőt bizonyos mértékig igenelte ezt a megfosztást – s ebben a „jól van, amú van”, „jó, ameddig ez van”-érzésben (KÉT LEVÉL, 1973) nem különbözött az értelmiség túlnyomó részétől. Egy-két íróasztalfiókban maradt verséről (ezek egyike AZ ÚJ TAMÁS, amely aztán 1989 októberében a *Halmi* első számában jelent meg) mondta 1976-ban: „Hozzáteszem, nem is szeretném, hogyha ezek megjelenének, mert nem szeretnék olyan állapotokat Magyarországon, hogy ezek megjelenhessenek” (KÖRÜL BELÜL, 277. o.)

Nehéz megítélni, hogy a műhelybírálat, amelyet kevesedmagával a legmagasabb szinten uőzött, végső kritikusai horizontja volt-e, s még nehezebb megállapítani, hogy az a lista, amely írásai életművéből kiolvasható, megközelítőleg bemutatja-e kritikai horizontját, nincsenek-e a hallgatás kényszeréből vagy a józan megfontolásból ilyen-olyan hiányai. Hiszen – hogy csak olyan példát mondjak, amelynek esetében nem kényszerülünk találgatásra – tanulmányainak 1978-as reprezentatív háromkötetes gyűjteményéből hiányzik az a fontos kommentár Petri György verseihez, amely 1969-ben, a KÖLTŐK EGY-

MÁS KÖZT című kötetben még bevezette a költő bemutatkozását. (Igaz, ennek valószínűleg személyes okai is voltak.)

A műhelybírálat legnagyobb mesterei általában maguk is műhelyek birtokosai, s szenvedélyes kíváncsiságuk tárgya az, hogy hogyan csinálja a másik. Hogyan csinálták az elődök, a közveden mesterek, hogyan csinálják a nemzedéktársak, majd a fiatalabbak – ők hogyan csinálják és hogyan ne csinálják a szó kritikai-pedagógiai értelmében. Ez a bírálat tapasztalati és gyakorlati: ellenszenv az általánosítással, az összehasonlítással és a rendszerezéssel, általában az elvekkkel, s minden egyes művész és alkotás, sőt minden kis részlet hasonlíthatatlanul egyedi voltára összpontosított. „A kritikus minden eszmei döbtyének alapján ott kell hogy rejtőzzék az önmagáért való érzelmi kapcsolatok a szavakkal és sorokkal: ezt nevezném »kritikai hitelnek«. Erőlkül nagyon is könnyen félrevezetheti a mű gondolati tartalma és a formák felületesebb eszmékké hamarabb megragadható jellege” – írta Vas 1944-ben készült, de csak itt publikált, Halász Gáborral vitatkozó cikkében (TENGEREK NÉLKÜL, 71 o.), melynek előzményeiről és körülményeiről mindent megtudhatunk a MÉRT VIJOG A SASKESELYŰ?-ből. Halászt esszéistaként állítja szembe kritikuseszményével: az előbbi történelmi beállítottsága következtében nem irányul a jelenre – a múltat helyesen ítéli meg, a jelent félreérti. E megkülönböztetés jellemző voltán mit sem változtat, hogy – talán – éppen Halász Gáborról származik; ő mondta nevezetesen 1933-as *Nyugat*-beli cikkében, az irodalomtörténetet állítva szembe a kritikával, hogy „az értékelés alapján ahistorikus látás”.

Hogyan csinálja Vas István? BIZONYOS GYANAKVÁSSAL – válaszolhatnák egy bírálatának címével. Gyanakvással – mint már a fenti idézetből is kitetszik – minden ideológikus művészi önmagyarázattal, tartalmi önmeghatározással, „önhirdeléssel” szemben, s persze fölülte nagy gyanakvással azon kritikussokkal szemben, akik ennek beugranak. Példa erre, hogy egy korai, szinte hódoló, de a hűvös szenvedélytől és patetikus szigortól való alkati idegenkedését is eláruló Nemes Nagy Ágnes-bírálatában az öndefiníció még nem egészen őszinte voltára a még nem egészen saját hangból következtet vissza Holott már a KETTÓS VILÁGBAN is ritka eredeű hangú kö-

ret. S mégis, a bámulatos címadó versben bámulatos hallással megérzi az utolsó szakasz – „S a kettős, egymási tükröző világban / megvukulok, minni földmérő az égen, / s pontos barázdán igazítva lábam, / a nyíri tájat csillagokba lépem” – József Attilától való ihletettségét, s olyan belátásra jut, amely a kritikus dicsőségére megvilágít sok mindent a költőnő későbbi jelentékeny pályájából is: „*Ez a négy sor valahogy József Attila dallamát idézi, az ő minden forradalmon túli szelidségét, örületében is megingathatatlan hitét és hitves erkülesi igazságát. Nemes Nagy Agnesnél azonban valóság és bölcsélet, élet és igazság viszonya nem ilyen harmonikus... A tudat azonban, hogy prés, csak összetartó pántja a valóság százfelől összehordott elemeinek, s nem éppen megnyugtató íveléssel fogja össze őket.*” (TENGEREK NÉLKÜL, 79. k. o.)

Bizonyos elragadtatottság is jellemzi Vas István kritikáit. Gyakran használja művészi megoldásokra az *alkímia* szót. Ez nagyon kifejező. Kifejezi azt az esztétikai meggyőződését, hogy bármilyen közönséges fém nemesfémmé változtatható, bármilyen anyagból lehet költészet. Az aranycsinálás rejtély, amelynek nincs receptje. „*Versirodalom*” és „*igazi költészet*” között fennáll a lényege szerint értelemmel nem követhető határvonal. De az aranycsinálás mégis csinálás: eljárása sokáig, csak éppen nem végig követhető, ésszel föl-fogható, s végül az átváltoztatás eredménye megmutatható. „*A költészet lényege... tapasztalatom szerint magában a versnyelv szerkezetében érhető letten – már amennyire letten érhető –, mondattanának lítkos vagy felülnő fordulataiban, költésében.*” (TENGEREK NÉLKÜL, 200. o.)

E megmutatás, tettenérés eszköze az idézet. Vas István a magyar kritika történetében talán a legkiválóbb idéző kritikus. Ez korántsem jelenü azt, hogy teliszűfolná értekezéseit idézetekkel – a „túldokumentálás” tapasztalatom szerint gyakran valami belső bizonytalanság vagy tudóskodó szeszély tünete a bírálatban –, de idézetei mindig fölötte célszerűek, megvilágították; egy másik költő-kritikus fordulatával élve rejtett értékekre és furcsaságokra mutatnak rá. Vagy árulkodó hibákra. S ami talán egyik legmagasabb becsvágya a kritika művészetének, ízlésformálók. A részlet jelentőségét hangsúlyozzák, a szavakkal és sorokkal való érzéki kapcsolatot. Vas például Arany egyik Burns-fordításának két

sort emeli ki, és – ismételten – megajándékoz vele bennünket: „*De míg a hidra feldübörgött, / Volt neki rázna farka, ördög!*” (Például VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK, 218. o.)

A részleire, a mű rugóra összpontosító, s azt az egységnél, az egész kompozíciójánál előbbre helyező figyelem a silányabbban is megmutathatja az értékeset. A legnagyobb művészi értékeket sem rendeli romantikus vagy klasszicista módon a tökéletesség fogalmához. Hiszen még Arany páratlan teljesítményéből is kiugranak a fenti vakmerő sorok. A kortársi művekre pedig mintha sohasem véglegesként tekintene ez a kritika. Egy eléggé elterjedt nézet szerint a diszciplína föladata az volna, hogy rámutasson, hol vétett a művész, és hogyan javíthat. Korántsem áll ez a bírálat minden fajára, de Vas kortársi kritikai valóban segítő és tanító írások. Bírálatainak legfőbb címettjei a fiatal költők.

Az, hogy előszeretettel idéz részleteket, méghozzá nem valami általánosabb érvényű mondandó *illusztrálására*, hanem önértéke s a rejtelmes vegykonyha működés közben való bemutatása okából, azt sugallja, hogy a részlet maga a dolog, amiből készül a vers. S valóban, Vas önéletrajzának egy erősen fűszerezett passzusában azt veti a „*kritikusok*” szemére, hogy sem szétszedni, sem összerakni nem tudják a verset. A műhelykritikus, aki gyakran maga is költő, mintegy szimulálja a vers keletkezését, alulról építkezik. Nemcsak a szabályokból, kánonokból levezetett kritikai ítélet nem kenyeré, amely eljárás persze már régóta a kritikátörténeti múlt kódébe vész, hanem idegünkedik attól is, hogy a formaprobléma vagy világlátási probléma holisztikus értelmezése, egy-egy költő alapproblémájának feltárása legyen kiindulópontja. Alkalomadtán ugyan kísérlétezik a költészetet „emberképének” taglalásával, de nem ezek legjobb lapjai. S csak korai bírálataira jellemző, hogy a műélvezet ahány művész, ahány mű, annyiféle módozatának szakmailag mélyen megalapozott felidézésétől egyenes út vezessen ne csak a művészi karakter feltárásához, hanem a műalkotásban felbukkanó antropológiai probléma meglátásához is – mint láttuk azt, kevés szóval is messzehangzón, az idézett Nemes Nagy Ágnes-bírálatban. Talán ama megfosszítás korlátozó következményeképp, amelyről kezdet-

ben tettem említést, a későbbi kritikákban ezek az utak nem vezettek tovább; noha Vas költészetének és egész gondolkodásának egyik fontos motívuma, hogy az „élet” fontosabb a „művészetnél”, mégis, bírálatában a mesterség kalandja és a műélvezet vigasza mintegy reziduummá vált. Petri és Várady Szabolcs „rosszkedve” – két pontos és útmutató kritikában egyébként – ezért csak divat, spleen vagy pszichológiai kérdés számára. Egyetlen sarkalatos kivételre itt csak emlékezethetek: a század egyik legfontosabb magyar irodalomkritikai alkotásának, éppen azért, mert nemcsak kritika, hanem műalkotás is, regény és önéletrajz, s mint önéletrajz éppen a pályának amaz első harmadát tárgyalja, nos, a NEHÉZ SZERELEM-nek csak témája, de nem határa a mesterség kalandja és a műélvezet vigasza

Ám nevenséges volna e kettő hozadékát alábecsülni. Alig hiszem, hogy létezhet ma működő magyar irodalomkritikus, aki szakmai felkészültségéért – ha van neki – nem adósa Vasnak. Területe a lírakritika. Kortársi bírálati – melyeket húsz év megszakítással a 60-as évek második felében kezd újra, és sajnos csak néhány évig gyakorol viszonylag rendszeresen – majdnem mindig költészetű tárgyúak, s a régiékről szólva is kevés kivétellel csak akkor fordul a prózához, ha saját fordításait és azok szerzőit kommentálja. Az újabb magyar lírakritikában felismerhetők azok a visszaközszönő evidenciák, melyek az ő megfigyeléseiből, tömör jellemzéseiből származnak – például Kálnoky Lászlóról vagy Várady Szabolcsról. Elegancia és arányérzék is tanulható volna tőle. Egy fiatal költőről így ír: „Egyik szép indulású dalát így fejezi be: »Szaknyád felé combod felé / elindulok mindenfelé / Hasadt az ég hogyha nyílnék / négy égtájon alszom el én». Mi ez a hasadt? Ige (lásd: »Mikor mentem Várad felé, Hasadt az ég háromfelé»)? Vagy birtokos főnév (lásd: »És azóta nem bírok magammal, Táncolna szeretném a hasammal»)? Ennél merészebben testes vagy érzelmi sorokat is találunk a magyar költészetben, de ez a képzet a kltos kétértelműség kellemetlenül »kolloiddó« leszi.” (TENGEREK NÉLKÜL, 179. o.) Az elegancia és arányérzék azt követelné, hogy ne magyarázzuk meg nehezkén, miben is rejlik ebben az idézetben ez a kettő, hiszen sapiend sat. De mégis. Nemcsak megállapítja a kétértelműséget, ám nem rest két idézetet is válogatni a kétféle értel-

mezésre, méghozzá a magyar költészeti tradíció két véglétéről, hogy a lehetőségek ívét feszítse ki, s tapintatosan szembe, egy költői ügytelenséggel

Van aztán, ami csak csodálható, de el nem tanulható. Mert alázattal elismerhetjük, hogy a művész-kritikus egy típusának – nálunk például Babitsnak, Kosztolányinak, gyakran Németh Lászlónak is, de a fentieknél nem kevésbé Vas Istvánnak – egy-egy jelzője, hasonlata, velős mondata többet nyomhat a latban, mint a földönjáró fogalmi kifejtés, a kutató értelmezés, mégsem tanácsolnám fiatal kollégáimnak, hogy utánozzák. A kritika költészete csak igazi költőnek áll jól, s a kritikus kritikus, ha ezzel próbálkozik, hamar igazolhatja T. S. Eliot egy korai, elhamarkodott s utóbb visszavont, de ennek ellenére lecsüllyedt kultúrjósággá vált véleményét, hogy a kritikai írások forrása a nem művészeknél általában az „elfojtott alkotóvágy” lenne. Igaz, Eliot azért szorgalmazta alkotóművész és ítéző perszónáunióját – s maga is ennek az eszménynek a jegyében írt (amiképpen nálunk Arany és József Attila) –, mert véleménye szerint éppen akkor fordulhat a kritika *próza elemzéssel* mások alkotásaihoz, ha szerzőjük alkotótehetsége a versírásban maradéktalanul kibontakozik.

Vas mindenestre kritikáiban is mozgósítja alkotótehetségét, noha, mint joggal hangsúlyozza, ez nem jelent költőieskedést. Aki saját költészete képszegénységének s a nem képi versbeszédnek a védelmében fanyar distanciával viszonyul a hatvanas években eluralkodó „magyzolt képdűhöz”, kritikáiban gyakorta él emlékezetes képekkel. A magyar költészet jól hajózhatóvá válik, a költészet formavilága lehet bármind szakáll- vagy bajuszviselet, csak borosta nem. Amit művészi eszközökkel felidéz, azt a nem művész kritikusnak is tudnia kell, csak épp nem érzék(thesi) meg: a művészi hatás, a műélvezet végső racionalizálhatatlansága ez, valamint az intuíció, mint a művészi érték felismerésének feltétele.

Láttuk a Halász Gáborhoz intézett viszontbírálat idézett mondataiban, hogy Vas az intuíciót tekintette a kritikai hitel feltételének, a voltaképpeni kritikus tehettségnek. S ebben tökéletesen igaza volt. Igaz, szellemi beállítottságának megfelelően józanul racionális és megengedően liberális *keretbe* helyezi a racionalizálhatatlan és ugyanakkor feltétlen ter-

mészertő Izlésztéleletet – ezt, vagy ezt is fejezik ki a könyvcímek, KÖRÜL BELÜL, IGEN IS, NEM IS vagy a *l. f. m.*-formula: tévedések fenntartása mellett. Persze, amit üzött és amit ajánlott bírálatában, bizonyos gyanakvást az önmagyarazattal szemben, ajánlatos rá is kiterjeszteni. Megvallom, én sohasem tudtam egészen komolyan venni ezt a *l. f. m.*-et. Sohasem hittem, hogy Vas István világnézetű relativizmusát kiterjesztené intuíciójára is, hiszen az utóbbi szilárdsága mintegy komplementer viszonyban van az előbbi viszonylagosságával. Ki ne érezné a nyájas gunyor mögött, amellyel az irodalom történetének tudósait és a hivatásos kritikusokat említi, akiknek vele ellentétben persze nincs szükségük a *l. f. m.* jelzésére, a voltaképpeni mondandót megfordító retorikát? A levágó főltészi bírálattal polemizáló egykorú cikkét is a tévedés, azaz a helyét meg nem álló intuíció kimutatására alapozza, s önéletrajzában is erre a kétszerkettőre tér vissza – most már Weöres Sándor és Radnóti Miklós, Zelk Zoltán és Hajnal Anna, Jékely Zoltán és a maga életművével felvértezve. Ez az a névsor, amelyre Halásznak Jékely kivételével nem volt szeme.

Talán e tapasztalat is oka volt, hogy az öregebb költők közül a fiatalok egymást követő nemzedékei közismerten Vasra számíthattak a leginkább; írásos és szóbeli bírálatára, tanácsaira. De tévedni ő is tévedett, ő is félreértett és túlértékelte. Amiből talán levonhatjuk azt a következtetést, amit számos tapasztalat igazol, hogy az intuíció ugyan valóban a kritikai hitel feltétele, de bármilyen furcsán hangzik, nem feltétlenül a helyes intuíció. Nagy kritikusok nagy tévedései gyakran instruktívabbak, Izlésformálóbbak és az értelmezést is inkább szolgálják, mint a mű-tudósítók utóbb nagyjából helytállóan bizonyult érdemjegyei. Vasnak nem voltak nagy tévedései, de nem ez kriukusi jelentőségének záloga.

Egy 1972-es kriukájában intuíciónézőségének emfaticus leírását adja, amikor a „*tíkos és néma kritikusról*” beszél, „*aki minden irodalmi üslötlünknek, véleményünknek fedezete, hitelesítője, igazolója – legalábbis régen rossz, ha nem az!* –, *aki függetlenül tette megát a széptani lételektől és ellentételektől, dogmáktól és szeszélyektől, hagyományoktól és divatoktól – voltaképpen minden eleven kritika ennek a szólan kritikusnak a létszámán vagy nemlétszámán igyekszik érveket találni*”. (TENGEREK NÉLKÜL, 282. o.) Megkockázatom: ez a

leírás egy bizonyos határig igaz és utána már nem. Mert valóban, a kritikus kötelessége, hogy igyekezzék megúsztítani, függetleníteni magát mindazoktól az *előítéletektől*, amelyeket a felszólás tartalmaz, és adottsága, hogy másoknál inkább képes erre. De a leglelküsemertesebb munka ezen a földaton sem vezethet maradéktalan sikerre, mert egyrészt minden új intuitív felismerés, de legalábbis a belőle következő kritikai ítélet új széprani tételket és ellentételeket, dogmákat és szeszélyeket, hagyományokat és divatokat kreál, másrészt a legalaposabb tisztogatás sem síkálhatja le rólunk hagyományaink kontextusát. Ez nem hiányosság, hanem elvenség, a legfőbb biztosíték arra, hogy a kótáblákra vésendő helyes intuíciók ne tegyék veszedelmesen unalmassá a kultúrát.

Vas István kriukusi munkássága – hogy most már a *hogyan csinálja?* kérdéséről a *mi az, amit csinál?* kérdésre térjünk át – előkelő példa erre. Hiszen az ő alapproblémája ép-penséggel a tradíció.

1969-ben a következő tradíciókat észleli az új magyar költészetben: „*Igazában mindössze három hatásközponti határozott erővonalai követhetők a fiatal magyar költészetben – már abban, amelyik ér valamit: 1. Weöres, 2. Pilinszky (esetleg Nemes Nagy Agnessel kibővítve), 3. (és főleg) Juhász-Nagy. A régebbi költészetrel semmi kapcsolatuk – még József Attila is jóformán csak Pilinszky-n keresztül hat, Illyés is legföljebb Váci Mihály közvetítésével. Még meglepőbb – a szellemi határok megnyitására nagy korszakban –, hogy világ-irodalmi érdeklődésük milyen szűk körű és közvetett – minden eddigi nemzedéknek elvlenebb volt a kapcsolata az európai költéssel.*” (KÖRÜL-BELÜL, 219. o.) E látleletről több mint két évtized múltán visszatekintve azt lehet megállapítani, hogy a tradíciók rendkívüli szűkösége mellett ráadásul egyik hatásközpont sem bizonyult követhetőnek, legalábbis az iskola, a termékeny irányzat értelmében. Ami persze nem mond semmit a megnevezett költők saját művének jelentőségéről. Weöres technikailag letehetően nem ismerő gazdagsága olyan formai univerzumot hozott létre, amely kibontakoztatván le is zárta magát; a képlékenység nem utánozható. Ha viszont valaki „*felületesebb eszmékkel*” akarna e formákhoz közelíteni, kezében csak az európai felvilágosodás hígbabb fajta elutasítása maradna. Pilinszky éppen fordítva, technikai értelem-

ben semminő újdonsággal nem szolgál, s formája csak eszméje révén volna folytatható. Ám ez az eszme – vizezetenül –, a misztika, minden ellenkező híresztelés ellenére az európai szellemtörténet legizoláltabb képződménye, igen ritkán fordul elő. Pilinszky formai gesztusai és tartalmi paradoxonai e nélkül az eszmei alapot nélkül bizony frivolakká válnak. Végül Juhász és Nagy folytathatósága látszik ma a legevidensebbnek, talán éppen azért, mert hozzájuk fűződtek a legelterjedtebb illúziók. Nem elsősorban a látomásburjánzás és a „lírai fényezés” miatt, bár a dolgok összefüggenek, hanem az úgynevezett lírai én romantikus felnövesztése válik inadekvát felpuffasztássá minden követő kezében.

Mármost ehhez képest, de persze önmagában is, Vas István kritikus feladatát a tradíciók bővítéseként határozhatjuk meg. A lírai kontinuitás helyreállítása, a világlírával való érintkezés helyreállítása s a nagy nemzeti műfaj, a fordítás öntudatának helyreállítása. Címzavakban a magyar lírai kontinuitás főszereplői a *Nyugal*, a mesterektől a saját nemzedékéig, és a régiségből mindenekelőtt Arany János. A fordítás főleleveníendő hagyományát is e két név jelzi, ám nem ugyanabban az értelemben. Emlékezetes kritikájából az új Horatius-fordításról (1962, VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK, 253. kk. o.), amely ragyogó, s Vas 1948 utáni tónusához képest meglepően éles polémia a filológiai formahűség dogmatizmusa ellen, kitetszik, hogy a *Nyugal* fordítói hagyományát az Arany János-i merészség és pontosság példájával élénkítene. A modern világlíra hagyományának két oszlopa T. S. Eliot és Apollinaire.

Más oldalról a lírai köznyelv, a versbeszéd lehetőségeinek a tradíciókra alapozott tágításaként mutatkozik meg ugyanez. Noha Vas Juhász Ferenc egyik fölfedezője, s noha egykor Nemes Nagy Ágnes esszenciális képalkotói technikáját ünnepelte, szemmel láthatólag megsokallta a legújabb magyar líra kép gazdagságát, a kép hegemoniáját, a látomás kizárólagosságát, s Mimnermoszra, Horatiusra, Aranyra, Babitsra, Eliotra és Kavafiszra hivatkozik a nem képi versbeszéd védelmében. Nem tekinő a líraival ellentétesnek az anekdotikus, a didaktikus, a konkrét és a személyes hangot: a lírai személytelenség divatja egyik legfőbb célutáblája.

Nem nehéz észrevenni ezekben az *opciskban* az összefüggést a kritikus saját költői törekvésével. De hát ez természetes is. Nagy tévedések ebből az összefüggésből bizonyára azért nem származtak, mert Vas versbeszéd (saját műveiben és fordításaiban) néhány más jelentős költő mellett valóban kevésbé kizárólagos és ezért folytathatóbb lírai köznyelvet kínálhatott, mint az említett nagyok (Nemes Nagy Ágnes kivételével). Tévedéseinek két típusa van. Az egyik: az uralkodó lírai törekvésektől elutó változatok fölértékelése, néhány kevésbé reményteli vagy a reményeket utóbb be nem váltó esetben. Ekkor – feltéve, ha nem én tévedek például Sumonyi Zoltán megítélésében – a kritikus törekvéseivel és az általa szorgalmazott irányváltással rokon hangütés talán megcsalhatta az intuíción – ez minden kritika magától érteendő kockázata. A második típus érdekesebb. Ekkor – legáláhbbis véleményem szerint – az intuíción tökéletesen működik, de valamilyen okból mégsem válik érvényes ítéletté. Pilinszky esetében nyilvánvalóan az eszmei idegenkedés volt ez az ok, melynek jegyében a kritikus eleve le is mond a „megfejtésről”, s majdhogynem kinosan inadekvát módon a költő „szellemességét” dicséri. Illyésről 1983-ban Vas István azt mondta, hogy „az utóbbi évtizedekben ő volt a legmodernebb költőnk” (IGEN IS, NEM IS, 77. o.), s ismételtlen hangoztatta, hogy kései költészetében jutott el a csúcusra. Olyan figyelemre méltó – meggyőződés szerint igaz – intés és intuíción ez, amelynek indoklását nem találom e tárgyú írásaiban; talán a személyes viszony belső őszintétlensége, ami viszont kitetszik, akadályozta meg ebben.

De a tévedésekkel szemben, amelyek véleményem szerint nem minősítik – vagy legyek óvatosabb: nem minősítik önmagukban, kizárólagos érvénnyel – az ítéset, ott vannak a nagy „találarok”. A „szimatoló, résen álló” kritikusnak, akinek szenvedélye a fiatal tehetségek fölfedezése (s Vas, mint szerkesztőtársaim, az ő barátai elmondták, utolsó napjaiban is az iránt érdeklődött, hogy vannak-e új költők), nem lehet nagyobb érdeme, mint hogy korán felismerte annak a két költőnek a jelentőségét, akik aztán az új magyar líra meghatározó személyiségeivé váltak. Petriét, Tandoriét.

Radnóti Sándor

A KIADÓ, A PROFESSZOR, A LÓ MEG A LOVASA

Sigmund Freud: *Az ósvalami és az én*
Hollági Síp-alapítvány, Budapest, 1991. 80 oldal,
170 Ft

Thalassa, thalassa. A magyarországi fénymásolat-könyvkiadás termékeként egy részletközléstől eltekintve több mint fél évszázad után látott újra napvilágot Sigmund Freud alapvető jelentőségű könyve – egészen pontosan inkább csak füzete, brosúrája –, *AZ ÓSVALAMI ÉS AZ ÉN*. Ha megkíséreljük összegezni fenntartásainkat az efféle újrányomtatási gyakorlat ellen, akkor mindjárt a címnél kell kezdenünk.

Freud 1923-as, *DAS ICH UND DAS ES* című munkájának magyar változata eredetileg 1937-ben jelent meg (ez a tény a mostani másolat-utánnyomásból sehol nem derül ki). Kosztolányi javaslatára a nyelvünkre nehezen lefordítható *das Est* a két átültető, Hollós István és Dukas Géza *ósvalamire* magyarította. A fogalom a lélek ősi, ösztönös alkotórészeit jelölte – Kosztolányi előtt a magyar pszichoanalitikai irodalom egyébként *ösztönként* írta körül. Freud Groddeck német orvostól vette át, az viszont Nietzsche-től, az *ÍGY SZÓLOTT ZARATHUSTRÁ*-ból. A koncepció nyomai – ha nem is az elnevezés – a német romantikának a tudattalan irracionális erőiről alkotott elképzeléséig vezetnek vissza.

Kosztolányi leleménye egyszerre volt szellemes, költői – és pontatlan. Ezért aztán a későbbi, mai szaktudományos javítást visszavért a prózaibb, ám precízebb *ösztön-én*-hez. Hollós és Dukas fordítása egyébként hűséges és élvezhető (már amennyire Freudot lehet igazán hiven fordítani; Vas István joggal vélte úgy, hogy Freud rendkívüli íráskészsége a magyar fordításokból nem derül ki eléggé), de ebben a vonatkozásban javításra szorult volna. A *DAS ICH UND DAS ES* korszerű magyar kiadásának ezzel a címmel kellett volna megjelennie: *AZ ÉN ÉS AZ ÖSZTÖN-ÉN*.

De akadt volna más igazítanivaló is: az *Ódipusz-komplexumot* ma *Ódipusz-komplexusnak* mondjuk, Freudot idézve nem a *GESAMMELTE SCHRIFTEN*-re, hanem a *GESAMMELTE*

WERKÉ-re (netán az 1937 óta megjelent magyar kiadásokra) hivatkozunk. Egyes lábjegyzetekben elavult a német helyesírás (*Narrismus* a mai *Narrismus* helyett); az újrányomás mindazonáltal az egyensúly kedvéért az eredeti magyar helyesírási hibáit is megtartotta. Ezenkívül igazán modern Freud-kiadás nemigen képzelhető el jegyzetek, eligazító elő- vagy utószó nélkül. Az átlagos olvasó, akit csak úgy fejbe dobnak a rendkívül sűrített *DAS ICH UND DAS ES*-szel, nem érti, nem tudja besorolni, nem lesz képes igazán hová tenni.

A könyv új magyar kiadása tehát egyszerre dokumentuma annak a körülménynek, hogy a magyar könyvkiadás megszabadult ugyan kommunista bilincseitől (Freudot kiadták a „reális szocializmus” körülményei között, még az NDK-ban is, de csak hébe-hóba és Immel-ámmal), de láncait vesztvén vadnyugati (vagy inkább Balkán-keletű?) szokásokat vett fel. Csak a szükség viszi rá a magyar könyvnyomtatókat, hogy szerkesztésről, lektorálásról, fordítás átdolgozásáról lemondva ilyesfajta reprinteket dobjanak a piacra? A százhetven forintos, laponként kétförintos, megjelenése idején orcádan ár nem éppen a jóhiszeműség mellett szól...

Hazudnék persze, ha azt állítanám: nem örülök annak, hogy ez a klasszikus, kiváló Freud-tanulmány magyarul is a könyvespolcomra kerülhetett. Vártunk volna a már nehezen nélkülözhető magyar Freud-összkiadásra? Az ebben az évezredben már nemigen lesz.

AZ ÉN ÉS AZ ÖSZTÖN-ÉN. Freudnak az *ÁLOMFEJTÉS* és a *HÁROM ÉRTEKEZÉS A SZEXUALITÁS ELMÉLETÉRŐL* mellett legjelentősebb munkája – miként azt egy szakembernek bevezetőül illett volna megmagyaráznia – új szakaszt jelez a lélekelemzés fejlődésében. A hécsi mester metapszichológiai, vagyis a lélektan legáltalánosabb kérdéseivel foglalkozó és a pszichoanalitikus antropológiát létrehozó írásában megalkotta a lelki működések második topikus vagy strukturális modelljét. Korábban, az első topikus modell keretében tudatost, tudattalant és előtudatost (vagyis bármikor, ellenállás nélkül tudatosulni képeset) különített el. Anélkül, hogy ezt a felosztást teljesen elvetette volna – lényegében azt magasabb szinten integrálva –, új könyvében

az ösztön-énre, az énrre és a felettes énrre bontotta fel a lelki szerkezetet.

Igen lényeges változtatás, hogy amíg az első topikus modellben az én impliciten tudatos, Freud most belátta: az énnel egyaránt van tudatos és tudattalan alkotórésze. A lelki szerkezetnek természetesen semmi köze nincs az agyszerkezethez – ezért is helytelen a térbeli elrendezettséget sejtető „tudatalátú” kifejezés a tudattalan helyett –, lényegében metaforisztikus, heurisztikus, a megismerést modelljellegénél fogva segítő természetű.

Az ösztön-én a szexualitás és a rombolás Freud megfogalmazása szerint „ismeretlen, fékezhetetlen hatalmainak” székhelye. Vele szemben a felettes én az erkölcsi normák, az etikai ideálok, a társadalmi követelmények világa. E két ellentétes birodalom, ösztönkielés és interiorizált társadalmi tiltás között egyensúlyoz jól-rosszul az én. Az ösztön-én és az én viszonyát Freud ló és lovasa kapcsolatához hasonlította: az én ügyességgel, kitartással próbálja fékezni „lova” hatalmasabb erejét – néha sikerrel, máskor kényszerűen arra ügetve, amerre az állat viszi a hátán ülőt, akit időnként egyenesen levet magáról.

Freud hasonlata bevonult a magyar költészetbe is: a fiatal Vas István első kötetének címadó versében lovasként és lóként öröklötte meg az ént és az ösztön-ént. A kötet címe is freudi lóú lett volna (ŐSI ROMBOLÁS), s mintha csak a Freud iránti ambivalenciát akarta volna illusztrálni, egy véletlen szedési hibát elfogadva a hangulatos, de értelmetlen ŐSI ROMBOLÁS-ra javította a költő.

*„Látál-e már homor, szilaj lovat,
Melynek hátán sápadt utas halad?
Így baklatnak a néma éjen át.
Az én lelhem is únja utasát.
Egy sordány fickó a lelhemre ül.
Kis nyegle szíve ritmekre csendül.
De kedvesem, csak beljebb lépj és láss:
Itt ő az úr, az ősi rombolás.”*

Freud munkája – Régis Debray könyvcímét kikölcösönözve – afféle forradalom volt a forradalomban: új irányba terelte a mélylélektan fejlődését. A pszichoanalízis persze a közhittel ellentétben mindig is több volt, mint az ösztönök vagy a tudattalan pszichológiája. Magát Freudot azonban, különösen

a lélekelemzés első húsz évében, csakugyan mindenekelőtt ezek a kérdések izgatták. A PSZICHOANALÍZIS FOGLALATÁ-ban például így vélekedett. *„Lényünknek magva a sötét ösztön-én, amely a külvilággal közvetlenül nem érintkezik, s amelyet magunk is csak egy másik lelki hatóság közvetítésével vagyunk képesek megismerni.”* Hasonló nézetek bukkannak fel a TOTEM ÉS TABU-ban, ahol a bécsi professzor az egyén lelki élete tudattalan részének a kikutatására hivatottnak nevezi a pszichoanalízist. Melanie Klemnek egyszer állítólag azt mondta Freud: *„Engem csak a tudattalan érdekel.”*

Tanítványai elfogadták ezt a beállítottságot, de némileg azért zavarhatta őket. Bizonyára ezért írta svájci híve, Oskar Pfister protestáns lelkész 1930-ban a pszichoanalízis megalapítójának: amikor talán üzedszer újra elolvasta esszéjét, örült neki, hogy Freud az emberiség kertjei felé fordul, miután előzőleg csak házai alapzatát és szennycsatornáit vizsgálta meg. A strukturális modell valóban a korai freudinál vagy általában a freudinál optimistább és (ami az osztrák professzor firtogását különösképpen kiváltotta) aktívabb, „amerikanizáltabb” lélekelemzés felé mutat.

AZ ÉN ÉS AZ ÖSZTÖN-ÉN nyitotta meg az utat a pszichoanalízis általános pszichológiává fejlődése, a tudatos lelki működések pszichoanalitikus vizsgálata, az Erik Homburger Erikson, Paul Federn, Anna Freud, Heinz Hartmann, Karen Horney, Rudolf Maurice Loewenstein és Rapaport Dávidjával néveléssel fémjelhezhető én-pszichoanalízis felé. Ezzel Freud új távlatokat nyitott meg a pszichoanalízis alkalmazásai előtt a gyógykezelési technikától a társadalomelméleten, az antropológián és a vallásfelfogáson át a pszichoanalitikus esztétikáig.

De igen értékesek a könyv mellékesnek látszó megjegyzései a bűnözők, bűnelkövetők büntudatáról vagy a depresszió és a mánia összefüggéséről is. Ezeket az odavetett megállapításokat a lélekelemzés azóta kibontotta, továbbfejlesztette. Mulatságosak Freudnak a Monarchia politikai viszonyait felhasználó, ma sem aktualitás nélküli hasonlatai *(„az én szerepe a csalekvids tekintetében körülbelül olyan, mint az alkotmányos uralkodó, akinek szentesítése nélkül nincs törvény, aki azonban nagyon is meggondolja, hogy a parlament javaslatával szemben valódi törvényesítésre”;* *„Az ásvilági és a valósi kö-*

zötti középhelyen az én nagyon is sokszor esik elő, de azazul annak a kétségnek, hogy hízelgő, megalázó és hazudozó legyen, akárcsak az államférfi, aki, bár tudja, hogy hol az igazság, a közvélemény hegyét is meg akarja tartani"). A klinikai tapasztalat és az elméleti spekuláció egyensúlya ebben a könyvben szerencsésebb, mint például a TÚL AZ ÓRÓMELVEN című munkában.

Freud tanulmányának – nem is kétséges – mint fontos tudománytörténeti dokumentumnak új és új lenyomatokban van helye a magyar könyvesboltokban, valahányszor csak elfogy. De ez a fajta kiadás inkább elidegeníti a pszichoanalízistól azokat, akik a bécsi mesterrel ismerkedve véletlenül vagy bármely más okból a Hatágú Síp-alapítvány reprintjét veszik majd a kezükbe.

Harmat Pál

MUMUSOK A GYEREKNEVELÉSSEN

Marie Winn: *Gyerekek gyermekkor nélkül*
Fordította és az utószót írta Lánzy András
Gondolat, 1990. 296 oldal, 120 Ft

Selma H. Fraiberg: *Varázsos évek*
Fordította Alpár Zsuzsa
Park Kiadó, 1990. 271 oldal, 169 Ft

Érdekes véletlen, hogy – két különböző kiadó gondozásában – éppen egyszerre jelent meg két olyan könyv, amelyekkel szoros szálak fűznek össze. Nevezetesen az, hogy egyik könyv a másikat tekintve az általa tárgyalt probléma kiváló okai egyikének. Marie Winn ugyanis, aki könyvében azt fejtegeti, hogy milyen súlyos válságban van ma az amerikai gyereknevelés, s e válság okai után kutat, úgy véli, hogy a problémát részben – a pszichoanalízis gyereknevelési elvei mellett – éppen Selma Fraiberg pszichoanalitikus ihletettségű gyereknevelési tanácsokat, sőt inkább gyereknevelési elveket, szemléletet adó könyve okozta.

Az előbbi Amerikában is csak nem olyan régen (a nyolcvanas évek elején) látott nap-

világot, míg a második még az ötvenes években.

Marie Winn könyve arról szól, hogy a mai amerikai gyerekek státusa megváltozott. Kissé végletesen azt állítja, hogy a mai amerikai gyerekek a szó hagyományos értelmében egyáltalán nem gyerekek. „Koraérettek, anyagiak és mesterkélték”, olvashatjuk már a könyv előszavában. E változás legsúlyosabb jeleként azt emeli ki, hogy a mai gyerekek korán kezdenek szexuális életet élni, tulajdonképpen akkor, amikor erre még nem érettek lelkileg, hogy közülük sokan kábítószeresnek, s gyakori, hogy megszöknek szüleiktől. Ráadásul a szülők tehetedeknek érzik magukat e problémákkal szemben.

A szerző e jelenség elemzéséhez interjúkat készített gyerekekkel, szülőkkel, tanárokkal. Interjúalanyai nemcsak a fenti devianciáktól teljes mértékben „sújtott” családokból kerülnek ki, s természetesen a könyv is átfogóbban tárgyalja a problémát, hiszen a gyerekstátus mai megváltozását az átlagcsalád esetében nem a szélsőségek jellemzik. Az általános helyzet leírásából az derül ki, hogy a mai átlag amerikai gyerekek felnőttebbek a néhány évvel ezelőtti korábbiaknál, hiszen mindezekről a problémákról nagyon korán hallanak azok is, akik maguk nem kábítószeresnek, és nem élnek aktív szexuális életet. Emellett megszűnt a szülők s általában a felnőttek korábbi tekintélye, csökkent, sőt a szerző szerint egész egyszerűen el is tűnt a szülők és gyerekek világa közötti határvonal, a gyerekek beelátnak a felnőttek világába, ismerik annak problémáit, boldogtalanságait. Ezek a mai gyerekek már nem is „igazi” gyerekek, hiszen nem játszanak „igazi” játékokat, hanem ha – a tévéné mellett – egyáltalán játszanak, akkor főként videojátékok gombjait nyomogatják.

E mai helyzetképpel szembeállítja a „gyereknevelés aranykorának” tekintett korszakot, amelynek végét körülbelül a hatvanas évekre teszi. Véleménye szerint az akkori gyerekek számára még biztosítva volt a valódi védett gyerekkor, s éppen ezért e gyerekeket nem fenyegették a maihoz hasonló veszedelmek.

A kissé túlzónak tűnő, de valódi problémákat feltáró leírás a háttérben meghúzódó okok keresgelése közben azonban meglehetősen ellentmondásos s helyenként nagyon is

vitatható állításokat fogalmaz meg. Alaptézise az, hogy a gyerekek életmódjának megváltozása magának a gyereknevelésnek, a gyereknevelési elveknek a megváltozására, nevezetesen azok liberalizálódására vezethető vissza. E liberalizálódási folyamat pedig szerinte tulajdonképpen nem más, mint a szülő és a gyermek közötti különbség elfeledése (amelyet talán éppen ezért nem is liberalizálódásnak, hanem demokratizálódásnak nevez), az „új középkm” létrejötte, amelyben a gyerekeket a korábbi védelmezés helyett most az életre kívánja felkészíteni a felnőtt társadalom. A védelem és felkészítés illetően szembeállításra önmagában is abszurd, hiszen a gyereknevelésben nem létezhet egyik a másik nélkül. De ami még ennél is meglepőbb, úgy véli, a létrejött helyzetért alapvetően két tényező felelős: a pszichoanalízis és a családok felbomlása. E fejtegetések közben az „új középkori” egy olyan „aranykorral” állítja szembe, amely általánosan, a társadalom egészét átfogó formában soha nem is létezett. Az amerikai társadalom viszonya a gyerekekhez ugyanis már a harmincas években is sok szempontból ugyanolyan volt, mint amilyenek Winn a mai viszonyt leírja: a szülők sok vonatkozásban már akkor is egyenrangú félként kezelték gyerekeiket, s feladatuknak nem azt tekintették, hogy megóvják őket a külvilág hatásaitól, hanem hogy minél előbb leválásszák magukról.* Mindemellert e rózsás aranykor középosztályának az akkori valóban konzervatívabb elvek szerint nevelt gyermekeiből termelődött ki például a hippik nemzedéke, akik éppen ezen értékvilág kudarcát demonstrálják.

A megváltozott gyereknevelési módszerek részletes elemzésében azután egyre furcsább állításokkal találkozunk: A pszichoanalitikus-elméletekre épülő nevelési elmélet, illetve Fraiberg erről szóló könyve tehet arról, hogy a szülők elbizonytalanodtak szülői szerepükben, hiszen a pszichoanalitikus-elméletek azt állítják, hogy a gyerekkor, a szülő és gyermek

csecsemőkori kapcsolata döntő módon befolyásolhatja a gyermek, illetve a majdani felnőtt életét. Winn szerint ennek következtében alakul ki az a helyzet, hogy a szülők feladják a nevelést, s megfélemlenek a felnőttek és gyerekek alapvető különbözőségéről.

Ezen fejtegetések közben viszont ő feledkezik meg tökéletesen arról a – könyve egy pontján általa is megfogalmazott – tételtől, hogy a gyerekvilág a felnőttek világának tükré. Tükré egyrészt abban az egyszerűbb értelemben, hogy a gyerekeket körülvevő tárgyi, technikai világot a felnőttvilág tárgyai határozzák meg: amíg a felnőttek világában nem volt jelen a televízió s a video, amelynek révén bárki a nap bármely szakában bárhol hozzájuthat l'art pour l'art erőszakot, pornót, kábítószerrel hemutató – korábban szintén nem létezett – filmekhez, addig természetesen a gyerekek sem kerültek ilyesmink a közelébe. S mivel úgy tesz, mint ha a tárgyak csak a nevelők „elromlása” miatt kerülhetnének a gyerekek közelébe – hiába van igaza abban, hogy ez vélhetően valóban nem jó a gyerekeknek –, teljesen félreviszi a kérdést. Az újabb nemzedékek ugyanis az európai kultúrában mindig is számtalan olyan eszközzel rendelkeztek, amelyekkel elődeik nem, s olyan dolgokat tettek, amelyekkel szüleik generációja még nem, s ez mindig is okozott generációs ellentéteket. E váltások azonban az európai kultúra dinamizmusa miatt elkerülhetetlenek. A mai középgeneráció létrehozta a modern számítógépeket, az ifjabb nemzedéknek pedig már természetes lételem, s az is kell legyen ahhoz, hogy felnőttként gond nélkül tudjon majd bánni vele. S mindez részben nyilvánvalóan éppen a videojátékoknak köszönhető. De ugyanez a folyamat játszódott le ötven évvel ezelőtt Amerikában az autó kapcsán is. S a könyv, mivel nem veszi ezt észre, magukat a mai gyerekgeneráció életében felhukkanó technikai újításokat is felelősnek tartja a gyerekkor megváltozásáért. Pedig az a probléma, hogy jó-e, ha a gyerekek – vagy akár a felnőttek is – szexfilmeket néznek és kábítószerrel, alapvetően más, nem keverhető össze azzal, hogy míg egyes generációk csutkababával nőnek fel, az ő gyerekeik már lego habaházzal játszanak, s az utánuk jövőeknek videojátékaik vannak. S ha még eltekintünk is attól, hogy így összemosszódik a világ változásával

* Vö. Margaret Mead és munkatársai kultúranthropológiai kutatásaival a különböző országok, kultúrák gyereknevelési szokásairól, gyerekekhez való viszonyáról. Margaret Mead and Martha Wolfenstein (eds.): CHILDHOOD IN CONTEMPORARY CULTURES. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1955.

együtt járó természetes és szükségszerű, az idősebb nemzedékek által azonban negatívumként értékelt változások és azok a változások, amelyek következtében a gyerekek olyan dolgok közelébe kerülnek, melyek még a felnőttekre is károsak, Winn érvelésével kapcsolatban még egy probléma felmerül. A kábítószerelés valóban új jelenség, de lényegét tekintve nem különbözik attól a problémától, amelyet a gyerekek korai dohányzása okozott – pedig az még az „aranykorban” volt.

De a gyerekvilág a felnőttvilág tükré annyiban is, hogy a felnőttek csak addig tudják a gyerekek helyét egyértelműen meghatározni a világban, ameddig a magukéval is tisztában vannak. Ameddig a felnőttek nem bizonytalanok saját magukban, addig nevelési elveikben sem bizonytalaníthatók el. Ha igaz, hogy a felnőttek nem tudják, mit várnak el gyerekeiktől, illetve elvárásait nem képesek határozottan képviselni, akkor ők maguk bizonytalanok, s nem a gyereknevelési szakirodalom teszi őket azzá. (Arról nem is szólva, hogy vélhetően már az is a szülők elbizonytalanodását jelzi, hogy egyáltalán gyereknevelési „szakirodalmat” vásárolnak, legyen az akár Benjamin Spock konzervatívabb vagy Selma H. Fraiberg liberális szemléletű könyve.) S az általános bizonytalanság termeli ki a felnőttek kábítószerelését s a szexfilmek tömegének fogyasztását is, amely azután a gyerekekhez is eljut.

Marie Winn azt állítja, hogy a pszichoanalitikus-elméletből felnőtt és gyerek tökéletes pszichológiai azonossága következik, s hogy az ezek alapján megfogalmazott nevelési elvek liberalizmusa a gyermek sajátos tulajdonságainak figyelmen kívül hagyásához vezet. Pedig Selma Fraiberg mumusnak tekintett könyve olyan gyereknevelési eszmerendszert javall, amely a gyerek sajátosságait olyanira figyelembe veszi, hogy a szülő feladata éppén a gyermeki lélek megértése válik, szemben a Winn által ideálisnak tartott egyszerű rendszabályozó, „fegyőri” szülőszereppel. Marie Winn tehát burkoltan azt állítja, hogy nem létezhet olyan liberális elveken nyugvó nevelés, amely ne tenné a gyermeket a szülővel „egyformává”, azaz amely ne tenné a gyerekeket védtelemné.

A családok felbomlására, a női munkavállalásra, emancipációra vonatkozó részek még

ennél is tovább mennek. Winn kezdetben még csak azt állítja, e jelenségek ahhoz vezetnek, hogy a szülők a megváltozott helyzetben házasságuk problémáit túlzottan megosztják gyerekeikkel. Majd arról ír, hogy a gyerekeket az élet borzalmaival terhelik manapság a modern nagyvárosi rémségekről szóló mesék is, míg az „aranykor” gyermekei – a szerinte csupa szépet és jót bemutató, valójában azonban például gyerekeiket az erdőben kitévő szülővel s más hasonló rémségekkel teli – tündérmesékkel találkoztak. Majd még tovább megy, s már azt olvashatjuk, hogy valaha – a gyereknevelés aranykorában – az amerikai elnök is éppolyan tekintéllyel bírt az általános amerikai családban, mint amilyen az apa a gyerek szemében, s azóta veszítették el az apák is tekintélyüket, amióta az amerikai családok rájöttek arra, hogy az amerikai elnökök sem feltétlenül feddhetetlen erkölcsű istenségek.

Annak a háttérben tehát, ahogy Marie Winn sajnálkozik azon, hogy a világ elkanyarodott egy korábbi – mint már említettük, tömegméréteket sohasem jellemző – ideáltól, két alaptézis rajzolódik ki, amelyeket kussé karikírozott formában a következőképpen lehetne megfogalmazni. A szerző véleménye szerint az általános amerikai felnőtt maga is gyermek, gyermekstátusban kell tartani, kell egy tekintély, akiben feltétlenül hihet, megbízhat, aki jó példát mutat, s akinek gyarlóságát – azaz tulajdonképpen emberi mivoltát – el kell tükölni, különben az embereknek a világ rendjébe vetett bizalma összeomlik, s arra sem lesznek képesek, hogy gyerekeiket tisztességesen neveljék. S a gyerekek eme tisztességes nevelése sem alapulhat máson, mint valamely tekintély feltétlen tiszteletén, amit ráadásul csak e feltétlen tekintély emberi gyarlóságai s általában a világ problémáinak az eltitkolása, eltagadása révén lehet elérni. Az átlagember elől tehát a valóságot rózsaszín cukormáz bevonattal kell eltakarítani, mert oly gyarlók, hogy nincs mód arra, hogy demokratikus módon szabályozott keretek között tisztességesek legyenek.

Amilyen mértékben végletesen elkötelezettje Marie Winn a ma más téren is uralkodó neokonzervatívizmusnak a gyereknevelésben, ugyanannyira végletesen képviseli Selma Fraiberg könyve a liberális gyerekne-

velés egyedül üdvöztető voltát a hatvanas évek szellemiségével összhangban. E könyv a gyerekekrevelés akkor felmerült problémáira, részben az akkori középgeneráció és a hippinemzedék konfliktusára kíván választ adni.

A gyermeki fejlődés első öt évtől szól. Mint alcíme is – HOGYAN ÉRTSÜK MEG ÉS MINT KEZELJÜK A KORAI GYEREKKOR PROBLÉMÁIT? – utal rá, célja a gyerekkor, a kisgyerek világának megértése. Hozzá akarja segíteni a szülőket ahhoz, hogy gyereküket a gyerek problémáinak megértése révén hatékonyan tudják nevelni. Arra vonatkozóan ad tanácsot, hogyan kerülhetnek a szülők igazán közel gyerekeikhez (hogy azután e gyerekek ne érezzék őket olyan idegennek, ellenségesnek, mint amilyenek például a hippinemzedék érezte szüleit), s hogyan tehetik a gyermekek életét minél örömeleibbé, szorongásmentesebbé. Valódi megértéssel közeledik a kisgyermek felé, s példái az olvasó számára is érzékletessé teszik, mit is érezhet, gondolhat e varázsos években egy kisgyerek. Leírása nem kizárólag a pszichoanalitikus-elméleten nyugszik, Piaget munkásságának eredményei a gyermek kognitív fejlődéséről szintén fontos szerepet kapnak.

Három szakaszra bontva követi végig a fejlődést a születéstől öt éves korig, és sorra veszi e korszakok legalapvetőbb problémáit, nehézségeit. Az első másfél év kapcsán szól arról, hogyan ismerkedik meg a gyerek a tárgyi világgal, s hogyan kerül először szembe a tápláláson és a szobausztaságra szoktatáson keresztül a kultúra, a társadalom elvárásaival. Ez az egyik olyan pont, ahol Marie Winn támadja a könyvet, nem tartja ugyanis helyesnek, hogy a szobausztaságra szoktatásból a liberális felfogású szülők „problémát” csinálnak. Úgy gondolja, hogy ha ennek során a gyerek lelkével foglalkozik a szülő, akkor ezzel máris megteszi az egyik első lépést szülői hatalma elvesztése felé.

Fraiberg könyvében a fejlődés következőnek tárgyalt szakasza hároméves korig tart. Ebből a korszakból a gyerek saját mindenhatóságába vetett hitét, illetve realitásérzéke kialakulásának csirait elemzi. Megpróbálja megmutatni a szülőnek, hogyan segíthet a gyermeknek a valóság megkövetelte korlátok tudomásulvételében anélkül, hogy visszavonná e korlátok szükségességét.

A háromtól hatéves korosztályt tárgyaló fejezetben azután felbukkannak azok a kérdések, amelyek miatt a könyvet s a pszichoanalízist a legsúlyosabb vádak érik Winn részéről. Itt esik szó a Ödipusz-komplexusról, a szexuális nevelés kezdeteiről s a lelkiismeret kialakítása felé tett első lépésekről. A vádakkal ellentétben Fraiberg egyáltalán nem szószólója a szexuális szabadosságnak, a szülői tekintély felszámolásának sem. Azt az álláspontot képviseli például, hogy a gyermek ne saját „kutatómunkája” révén elégtise ki szexuális kíváncsiságát, hanem a szülőktől kapjon érdemi felvilágosítást, minthogy ezt csak tőle s nem a kortársaival való szexuális játék révén szerezhet. S ha – ahogy Winn állítja – e könyv olvasása azt eredményezte, hogy a szülők szexuális kérdésekben teljesen szabadjára engedik gyerekeiket, ennek oka inkább az, hogy a korszak „félreolvasata” a művet. Igaz, Winn az „igazi” olvasattal sem ért talán egyet – szerinte ugyanis e kérdésekről beszélni sem kell.

A két szerző a lelkiismeret, fegyelem, büntetés, erkölcs kérdéseiben is szemben áll egymással. Fraiberg a büntetés lelkiismeret-felmentő szerepét hangsúlyozza, s ezért helyteleníti, míg Winn úgy gondolja, hogy ez az álláspont – a szexuális felvilágosítással egyetemben – szintén ahhoz vezet, hogy féltőként kezelik a gyereket. Szerinte ugyanis a gyermektől ekkor még nem követelhetünk lelkiismereten alapuló önkontrollt, s büntetés révén kell az általunk helytelennek ítélt cselekedetektől visszatartanunk.

Fraiberg azonban sajnos nem áll meg itt, nem elégszik meg azzal, hogy megismerteti az olvasóval, a szülővel azokat a jelenségeket és okokat, amelyek a gyermek fejlődésének különböző szakaszaiban állnak viselkedése mögött, s azokat az utakat, ahogy a szülő megértheti gyermekét, s segíthet neki problémái, nehézségei leküzdésében. A szülőnek nemcsak azt teszi feladatává, hogy vegye gyerekeit valóban emberszámba, s legyen gyerekének a képességeihez mérten lehető legjobb segítőtársa, hanem – s ennyiben igaz rá Marie Winn kritikája – azzal is megfenyegeti, hogy ha nem így tesz, s nem követi az ő – szerinte egyedül üdvöztető – liberális nevelési elveit, tönkreteszi gyerekeit. S a gyermek, akinek egészséges fejlődéséért csak és kizárólag

a szülő s az ő nevelési elvei, módszerei felelősek, még jó, ha csupán neurotikus s nem tökéletesen érzéketlen, lelkiismeret nélküli felnőtté válik.

Az a tény, hogy a két könyv egy időben jelenik meg Magyarországon, s hogy a kisgyerekes családokra vonatkozó szociológiai kutatások alapján feltehető, hogy olvasótáboruk nem különül el élesen egymástól, annak a ténynek a következménye, hogy a mai magyar társadalmat jellemző értékbizonytalanság a gyereknevelés terén is jelentkezik. A mai szülőgeneráció többségének már a szülei is a szocializmus alatt nőttek fel, jártak iskolába. A korszak minden életszférát érintő, de a többség által elutasított ideológiája e téren is megingatta a tradíciók biztonságát, de helyettük csak gyakran egymásnak s a tradíciók maradványainak ellentmondó értékfoszlányokat adott. Ennek az ellentmondásos helyzetnek a „terméke” egy olyan új szülőgeneráció, amelynek tagjai bizonytalanok szülői szerepükben, gyerekeikkel kapcsolatos elképzeléseikben, elvárásaikban. S kérdés, hogy e bizonytalanságon átsegítheti-e őket a temérdek – akár nagyon rokonszenves elveket valló, meggyőző módszereket javasoló – gyerekekneveléssel foglalkozó „kézikönyv”.

Vajda Júlia

SZÉLJEGYZETEK A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-NAK MAGYAR FORDÍTÁSÁHOZ

Max Horkheimer–Theodor W. Adorno: A felvilágosodás dialektikája
Fordította Mayer József, Geréby György, Glavina Zsuzsa, Vörösi I. Károly
Gmdolat–Atlantisz–Medvetánc, 1990 304 oldal, 160 Ft

Közel negyvenöt éves késéssel végre a szélesebb magyar olvasóközönség is kézbe vehette a Frankfurti Iskola talán legjelentősebb művét, A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-t. Ez a munka Adorno és Horkheimer közös erő-

széltéseinek eredményeként az amerikai emigrációban született meg a 40-es évek első felében. A szerzők munkahelyeül szolgáló Társadalomkutatási Intézet maga adta ki először a művet 1944-ben: sokszorosított formában és ötszáz példányban. A következő véglegesített kiadás Amszterdamban jelent meg 1947-ben, szintén nem túl nagy példányszámban. E kiadás egyes köteteit alkalomadtán még az 50-es évek végén is fel lehetett fedezni egy-egy könyvesbolt polcain. A 60-as évek társadalomkritikai szenzibilitása avatta a könyvet – Németországban – igazi bestsellerre. Horkheimer vonatkozásait követően 1969-ben készült el az első nagy példányszámú német kiadás, ezt hamarosan követte az angol fordítás. Ezután Adorno és Horkheimer közös könyve világszerte népszerűvé vált: ma az egyik legtöbbet hivatkozott és legtöbbet vitatott XX századi társadalomfilozófiai mű.

A könyv tanulmányozásakor – még mindig – a meghirdetett program elemzéséből érdemes kiindulni. Adorno és Horkheimer a 40-es évek első felében a XX. századi történelem egyik legsúlyosabb problémájával – a totalitarizmussal – próbált szembenézni. „Valóban nem kisebb célú tűzünk magunk elé – írják a szerzők az ELŐSZÓ-ban –, mint annak megérését, hogy miért süllyed az emberség egy újfajta barbárságba, ahelyett hogy valóban emberi állapotba lépne?” (11. o.) A kibontakozó barbárság elméletét Adorno és Horkheimer civilizációkritikai koncepcióként fogalmazta meg. A totalitarizmust így módon az európai történelem hanyatlástendenciájának végső állomásként mutatják be. Az európai racionalizációs tendencia – a felvilágosodás folyamata – a szerzők szerint a totális társadalmi integráció világába torkollott. A könyv társadalomfilozófiai teljesítménye e helyzet kategóriális megragadásában áll. A kidolgozott kategóriális szerkezetet Adorno és Horkheimer érvényesnek tekintette a fasizmus bukása után létrejött társadalmi konstellációk esetében is. A manipuláció szerintük életben tartja a totalitárius tendenciákat. E tendenciák – s ezt Adorno néhány megjegyzése is alátámasztja – különös keménységgel érvényesültek a „bürokratikus szocializmus” világában. A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA így különös és érdekes olvasmány lehet egy olyan szituációban, amelyet éppen a szocialista totalitariz-

mustól való megszabadulással jellemezhető. Ezúttal a magyar olvasókörzség kezébe adott fordítást fogom mérlegre tenni – legalábbis néhány vonatkozásban.

A fordítás stílusúcai szempontból – első megközelítésben ennyit mondhatunk – sikeresen úrrá lett a nehézségeken. A fordítók a nehezen kezelhető „barokkos” mondatokkal átszőtt német szövegből magyarul is jól és lendületesen olvasható könyvet hoztak létre. A mondat szerkezetek kezelése és a beiktatott ismétlések a legszigorúbb követelményeket is kielégíthetik. A stílusúcai sikerek árnyékában azonban, főleg az első fejezetben – melynek elemzéseit Habermas a könyv szubsztanciájának tekintette – jelentős fordításterminológiai problémák húzódnak meg. Az alábbiakban, jelzésszerűen, ezek áttekintésére vállalkozom.

1. Az első fejezet a tudás és a hatalom viszonyának ecsetelésével kezdődik: „Das Wissen, das Macht ist, kennt keine Schranken...” – olvashatjuk az eredetiben (DIALEKTIK DER AUFKLÄRUNG. Fischer Verlag, 1969. 10. o.). Bayer József fordításában ez a szövegrész így hangzik: „A tudás, amely hatalom, nem ismer korlátokat...” (20. o.) Itt a fordítás elfogadható, de már benne van a félreértés lehetősége: Adorno és Horkheimer arról a tudástól beszél, amely egyben hatalom is, a magyar fordítás viszont a tudás és a hatalom általános azonosítására hajlik. Ezért csúszik teljesen félre a következő mondat fordítása: „Technik ist das Wesen dieses Wissens” (uo.) – a „dieses” mutató névmás egy meghatározott tudásra utal, ennek azonban a magyar fordításban már nyoma sincs: „A technika a lényege a tudásnak” (Uo.) E változtatás eredményeként megszűnik A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁT átszövő kritikai elemzés önmegalapozásának lehetősége. Adorno és Horkheimer pedig – ahogy azt a következő pontban megpróbálom kimutatni – feltétlenül szeretne volna megoldani ezt a problémát. A tudás minden lehetséges formáját a hatalom közegébe integráló felfogás majd csak a francia posztmodern filozófiában válik meghatározó elképzeléssé; A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁNAK e koncepcióval való egybemosása mindenképpen elkerülendő.

2. A hatalmon kívül álló tudás hordozójának jelölje – talán így lehetne értelmezni

Adorno és Horkheimer elemzéseit – a filozófia. A filozófia belső racionalitása a „matikus demokrat” „mitológiai lényegiségekké” alakította át (magyar kiadás 22. o.). E lényegiségek tematizálása – amely a preszokratikus korszakban indult útjára – Platón filozófiájában (az ideák elméletében) érte el paradigmátikus alakzatát. A Platón által meghatározott filozófiai vonulat, a szerző szerint, egészen a hegeli filozófiáig nyomon követhető. A felvilágosodás – mint hatalomorientált tudás – alapvető tendenciája szerint a filozófiai gondolkodás ellen irányul. A felvilágosodás mindent megtesz a mítikus eredetű filozófia aláaknázására. A koncepció mélyén a német terminológia „csúsztatása” rejlik: a platóni ideáknak és a hegeli eszmének „Idee”-ként történő megnevezése. A magyar nyelvben azonban a platóni ideák és a hegeli eszme megnevezésére nem áll rendelkezésre közös terminológia. A fordítás, jól érezve a tartalmi nehézségeket, általában az „eszme” kategóriájával próbálja megragadni a Platónról Hegelig kifejlesztett filozófiatörténeti tendenciát. (Ez a tendencia azonban a fordításban gyakran elmosódik, mert időnként Platón kapcsán mégiscsak becsúszik – a magyar filozófiai köznyelvben meghonosodott „ideák” terminusa.) A mítikus eredetű filozófia azonban – ez a szerzők egyik alapvető felismerése – maga is tartalmaz „felvilágosult” mozzanatok: az ideák és a számok világának platóni analógiájától egészen a hegeli rendszerigényig. A filozófia így maga is tartalmaz bizonyos – a tudomány irányába mutató – „hatalmi” mozzanatok. E mozzanatok kiküszöbölését – a számok és a rendszerek világának meghaladását – Adorno és Horkheimer csak olyan filozófia közegében tartja lehetségesnek, amely a Platón által meghatározott tendenciával ellentétben a művészet szféráját állítja a tematikus érdeklődés középpontjába. Ily módon válna lehetségessé a hatalmon kívül álló tudás megalapozása. (Az „Idee” közegében mozgó filozófiai tradíció művészetellenességére vonatkozó elképzelés a hegeli eszmétől újra eltekint, és csak a platóni ideákat tartja szem előtt.)

3. Adorno és Horkheimer „a felvilágosodás dialektikájának” koncepcióját – legalábbis részben – a szorongás (Angst) és a félelem (Furcht) dialektikájaként fogalmazza meg. A műnek ez a dimenziója azonban a következőket ter-

minológiai fordítások miatt a magyar kiadásban teljesen veszendőbe ment. E kierkegaard-i eredetű fogalmakat már csak azért sem lehet pusztán szülszituációknak tekinteni – mint ahogy azt a magyar fordítás teszi –, mert aligha lehet feltételezni, hogy a Kierkegaard-monográfiával habilitáló Adorno e fogalmaknak ne tulajdonított volna terminológiai súlyt. (Az utóbbi évek kutatásai – Habermas közléseivel ellentétben – egyértelműen igazolták, hogy az első fejezet koncepciójának kidolgozásában Adornónak is rendkívül jelentős szerepe volt. Lásd ehhez Gunzelin Schmid-Noerr utószavát: Max Horkheimer: GESAMMELTE SCHRIFTEN. Bd 5. Fischer Verlag, 1987.) Érthetőnek tűnik számomra például – és itt a stíluszukai okok sem segíthetnek –, hogy miért „csúszkál” az *Angst* fordítása: a félelem, a szorongás és az absztrakt félelem között. A félelem és a szorongás fogalmainak értelmezésekor tehát mindenképpen a kierkegaard-i gyökerekből kell kiindulnunk. A szorongás Kierkegaard-nál a létezés szembesülése a semmivel. (Lásd a DER BEGRIFF ANGST című könyvének elemzéseit.) Ezt a „semmit” Adorno és Horkheimer Freud nyomán az emberi létre leelkedő veszélynek – a saját test, a külvilág és a többi ember felől érkező lehetséges fenyegetések – formájában konkretizálják. Az emberiség Freud szerint e veszélyeken úgy próbált úrrá lenni, hogy kiépítette a kultúra birodalmát. (Lásd ehhez a ROSSZ KÖZÉRZET A KULTÚRÁBAN című esszé gondolatmenetét.) Adorno és Horkheimer ilyen elméleti előzmények után a szorongást a felvilágosodás forrásává teszi. „A felvilágosodás – olvashatjuk a magyar fordításban – a radikálissá váló, műtákos szorongás.” (93. o.) A freudi kultúra- és az adornói–horkheimeri felvilágosodásfogalom döntő különbsége abban áll, hogy a frankfurti gondolkodók egyértelműen a hatalommal azonosuló tudomány fenoménjét állítják középpontba. A hatalommal azonosuló tudás forrása-ként így módon a szorongás jelenik meg. (Ezen a ponton kerülünk csak szembe azzal az ószövetségi hagyománnyal, amely szerint a bölcsesség – és ezzel együtt mindenemü emberi tudás – alapja a félelemben – az Istentől való félelemben – rejlik. (ZSOLT. 111, 10; PÉLD. 1, 7; 9, 10.) Adorno és Horkheimer szerint a szorongásra épülő emberi tudás leg-

főbb ígérete a félelem nélküli élet volt. A félelem Kierkegaard-nál – s ezt Adorno és Horkheimer átveszi – mindig konkrét tárgyából kiinduló veszélyek hatásaként jön létre. A szorongásra alapozott tudás azt ígérte tehát, hogy az ember mindent birtokba vehet, és semmitől sem kell már félnie. Adorno és Horkheimer koncepciója azt akarja igazolni, hogy a Kierkegaard-nál általában egymással nem közvetített két fogalom sajátos negatív összefüggéssel rendelkezik: a szorongás bázisán nem lehet megszabadulni a félelemtől sem. A felvilágosodás programjának kudarcára a negatív összefüggésre épül. Legalábbis ez olvasható ki a könyv első két mondatából: „*Seit je hat Aufklärung im unfassendsten Sinn fortschreitenden Denkens das Ziel verfolgt, von den Menschen die Furcht zu nehmen, und sie als Herren einzusetzen. Aber die vollends aufgeklärte Erde strahlt im Zeichen triumphalen Unheils.*” (10. o.) A magyar fordításban azonban a „Furcht” (félelem) szó helyett a „rettegés” szerepel, és így a fentiekben elemzett összefüggés egészen kiiktatódik.

4. Zavarbaejtő a „lét”-tel kapcsolatos terminológiák fordítása is. Adorno és Horkheimer a *Sein*, a *Seiende* és a *Dasein* fogalmainak használatakor minden erejükkel megpróbálnak kívül maradni a heideggeri LÉT ÉS IDŐ által kifeszített kategorális hálón. Ennek eredményeként a szerzők a „lét”-tel kapcsolatos fogalmakat újra a tradicionális német filozófiai nyelv terminológiáiként értelmezik. (E terminológiák magyar megfelelőinek meghatározásával birkóztak már bizonyos értelemben Szemere Samu Hegel-fordításai is.) A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak magyar fordítása – alapjában véve úgy tűnik – megpróbálja áttemelni a német terminológiai szerkezetet: a *Sein*=*lét*, a *Dasein*=*létezés* és a *Seiende*=*létező* fordításokkal. Ezt a terminológiai szerkezetet azonban teljesen megzavarják az újra és újra jelentkező fordítási csúszkálások: a *Dasein* megfelelőjeként sokszor bukkan fel a *lét* kategóriája is (lásd például a 36. és a 46. o.); a *Sein* fordításaként pedig egyszer a „valódi létező” (lásd 44. o.) kifejezés szerepel. A terminológiai szerkezet áttemelése helyett a fordítás így inkább terminológiai káosz felé sodródik.

5. A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak fordításakor egy érdekes és elkerülhetetlen

csapdaszituáció adódik. Az ODÜSSZEA XII. énekének elemzésekor (39. o.) a szerzők a szirének csábítását a múltba merülés csábításaként értelmezik. A szirének így mindenről tudnak, ami a múltban Odüsszeusszal történt. S ekkor következik egy idézet az ODÜSSZEA-ból, melyet a fordítás Devecseri Gábor magyartításából vesz át: „*mert mi tudunk mindent, mi a látgerü trójai sákon / túrtuk az argoszi és trósz küzdők isteni szóra / és mindent, ma az életadó földön megessék még*”. (189–191. sor.) De a német kiadásban a szóban forgó idézet – a kontextuális összefüggéseknek megfelelően – múlt időben áll: „*Sie wissen alles, was irgend geschah auf du viel ermahrenden Erde...*” (39. o.) Fölmerülhetne a gyanú, hogy a német és a magyar ODÜSSZEA-fordítások között eltérés van, s a szóban forgó szöveghely magyar fordításának jelenidejűsége megsérti Adorno és Horkheimer gondolatmenetének összefüggéseit. Közelebbről tekintve azonban (ahogy azt Heidrun Hesse bebizonyította, VERNUNFT UND SELBSTBEHAUPTUNG című könyvében – Fischer Verlag, 1984. 170. o. 12-es jegyzet) nem a magyar ODÜSSZEA-fordítással van baj, hanem Adorno és Horkheimer szövegkezelésével: nem létezik ugyanis, és nem is lenne helyes egy olyan német fordítás, amely múlt időt alkalmazna. A helyes fordítás beiktatása tehát megsérti az Adorno és Horkheimer által felépített gondolatmenetet. A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak magyar fordítása ezt a csapdát azonban észre sem vette.

A felsorolt fordításterminológiai problémák komoly akadályokat gördítenek az elmélyültebb kritikai recepció útjába. A sorozatban előforduló fogalmi „csúszkálások” – legalábbis részben – szétolvasztják a mű terminológiai struktúráját. Pontosabban: az a benyomásunk támadhat, hogy Adorno és Horkheimer könyve nem is rendelkezik ilyen struktúrával. Enélkül pedig A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA nem tarthatna a XX. század jelentős filozófiai alkotásai közé.

A magyarul késéssel megjelenő és már jelentős recepciótörténettel rendelkező műveket általában előszó vagy utószó próbálja közelebb hozni a magyar olvasóhoz. Egy értő és elmélyült kommentár ezáltal is sokat segíthetett volna, hiszen a Horkheimerrel és Adornótól eddig magyarul megjelent művek alig-

ha biztosíthatnak megfelelő talajt A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak befogadásához. Ehelyett a mű magyar kiadása „tájékoztató” irodalomlistát közöl, mondván: akit bármi is érdekel ezzel a könyvvel kapcsolatban, mindennek utánanézhethet. A felsorolt művekből persze a teljes magyar könyvtárhálózatban jobb esetben is csak két-három példány található. Ennél azonban lényegesebbnek tűnik az a kérdés, hogy valójában miről is tájékoztatnak a megadott könyvek. Ha közelebbről megnézzük a közölt listát, akkor nagyrészt olyan művekre bukkanunk, amelyek a Frankfurti Iskola általános gondolatrendszerét ismeretük. Nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy Adornónak és Horkheimernek mely (esetleg már magyarul is megjelent) írásai készültek elő A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJÁ-nak koncepcióját, és mely művekben folytatódnak az itt kifejtett gondolatok. A megadott könyvek – leszámítva Axel Honneth és Helmut Dubiel elemzéseit – nem tekinthetők markáns recepciótörténeti alkotásoknak sem. Az embernek az az érzése támad, hogy a közölt lista mellé számtalan hasonló eklektikus listát lehetne felsorolni – a „tájékoztató” céljából. A megadott művek eklekticizmusa és „tájékoztató” jellege talán csak egyvalamit igazol egyértelműen: a magyar filozófiai közélet kiskorúságát. A könyvet azonban ilyen emlékeztetés nélkül – talán – még szívesebben vettük volna kézbe.

Weisz János

ATHENAEUM 1.

Mi az esztétika?

1 kötet, 1 füzet, 1991

T-Twins-kiadás. Főszerkesztő Bocsi Béla
190 oldal, 149 Ft

Amikor egy új folyóirat megjelenésén örvendezik a kritika, szokása szerint a paletta színeinek bővüléséről, új irányzatok üdvöztető hatásáról, a honi kultúra gazdagodásáról szóló retorikai paneleket veszi elő eszköztárából, és mindaddig a tematika körülírásának út-

vesztőiben bolyong, míg rá nem lel azokra az értékekre, melyekkel sikerül megbízható fundamentumot építenie alá. A lap innentől kezdve integráns része lesz kultúránknak, az ínség pedig, ami korábbi nemlétéből fakadt, máris szavatolja – ha másként nem, post festo – az igényes és hálás közönséget; ily módon maga az a hely vállalja a kezességet fennmaradásáért, amit a kulturális tablón betölt.

A közfelfogás szerint a folyóirat műfaja a kultúra eleven közege, táptalaja, és viszont is, minél inkább belesimul abba, kitöltvén a maga szabta kereteit, annál korszerűbb, annál életerősebb. Ez a békés és közhelyes dialektika ugyan rendelkezik némi igazságfedezettel, de rögtön zavarba hozható, ha olyan jelenséget próbálunk megvizsgálni, mely éppen a kultúra alapjaira kérdez rá. Bizonyos értelemben ilyen jelenségnek tartom a Bacsó Béla szerkesztésében napvilágot látott *Athenaeum* című folyóiratot.

Legelőször a szerkesztők réme, a „bizonyos tekintetben” fordulat szorul magyarázatra, meghozzá legalább három szempontból: minden újonnan indult lap első oldalain BEKÖSZÖNTŐ címén arra törekszik, hogy eligazítsa olvasóit tervei és célkitűzései felől, és az olvasók jóakaratába ajánlja magát. A szokásostól eltérően az *Athenaeum* eltekint ettől a „lectori salutem”-tól, így a szerkesztőség poetikáját az első számból igyekszem rekonstruálni, ebből fakadóan nem az egyes írásokra fogok összpontosítani, hanem arra a koncepcióra, ami a lap egészében manifesztálódik. A második szempont immanens jellegű, vagyis a rekonstruált poetika alapján kívánja tárgyálni a tradíció és megújulás viszonyát a kultúrához. Harmadszor: nem is bizonyos, hogy hagyományos folyóiratról van szó, tehát mindenekelőtt el kell helyezni a periodikák fajtái között, hogy világosan láthassuk a szerepet, amit magára vállalt.

Elsőként tehát vizsgáljuk meg a folyóirat kérdését. A kiadvány a negyedévi periodikákhoz illően elég testes, formátumát és eleganciáját tekintve inkább a könyveapolcra kívánkozik, mint a folyóiratok fölöttön vagy asztalon tárolt kusza halmába. Az első igazán szokatlan, a hazai tradícióktól eltérő jelenség azonban az, hogy az imponáns borítón szereplő szerzők egy kivételével mind külföldi-

ek, s hasonlóképpen, a szerkesztőbizottság tagjai is, a főszerkesztő személyétől eltekintve, az országhatárokon túlról verbuválódtak. Ez – mint rövidesen kiderül – nem pusztán külsőség, hanem a lap koncepciójának része.

A honi folyóiratok – a *Nagyvilág* és a *Világtörténel* kivételével – a szakterületükbe vágó külföldi eredményeket többnyire valamely rovatukban szemlézik, a hazai kutatások publikálása mellett egy-egy fordítással nyújtanak ízelítőt a nemzetközi termésből. Aki szemmel tartja a világ eseményeit, eligazodik a kortárs jelenségek áradatában, és biztos kézzel válogat közöttük, az otthon van a szellemi Európában, az figyel, és szerkeszti a Figyelőt. A Figyelő a kultúra folyamóre, aki éber szemmel pásztázza a legújabb hullámokat, hogy érdeklődő honfitársait értesítse az európai áramlatokról. A Figyelő ugyanakkor nem cenzor, aki gátakat emel a veszélyesnek ítélt ár ellen, hanem csatornák építője, „új vizek” honosítója. A Figyelő legfőbb attribútuma, hogy meghitt viszonyban van a kultúrával. Engedve a szójáték csábításának, úgy jellemezhetnénk ezt a kapcsolatot, hogy az európai kultúra kánonját megingathatatlan alapnak tekinti, azt katalizálja, és a magyar viszonyok között kanalizálja.

A látszat ellenére azonban az *Athenaeum* nem ezt a típusot képviseli. E lap nem pusztán eltérő struktúrája, tematikus szerkesztése és terjedelme miatt különbözik a Figyelőtől, hanem egész kultúrafelfogásából adódóan. Ennek a kultúrafelfogásnak a rekonstrukciójára már az első szempont, a folyóirat kérdésének taglalásakor sort kell keríteni, mert a műfaj kijelölése szorosan összefügg azzal. Már a cím sok mindent elárul: az *Athenaeum* nemcsak a két nagy hírdő – a Schlegelek alapította romantikus és a századfordulós hazai filozófiai – folyóiratra utal, hanem a hasonló nevű intézményre is, mely a hagyomány szerint Hadrianus alapította római akadémia minőségére a XIX. században Európa-szerte elterjedt, a az oktatás, a képzés célját szolgálta.

Athén neve azonban mindenekelőtt Pallasz Athénéét idézi az emlékezetünkbe, s nem lehet véletlen, hogy a kötetben szereplő Heidegger-írás éppen az istennőhöz intézett fohással kezdődik: „Mű tudunk mi, a Művészet Akadémia tagjai itt, Athénban, a Tudományos

Akadémia előtt, és most, a tudományos technika korszakában meggondolni, ha nem az a világot, amely egykor az európai művészek számára és a tudományok számára a kezdet alapította?... itt, Athénban a város és az attikai föld egykori védőistenétől, Athénától kérünk tanácsot és útmutatást. Istensége teljességét nem tudjuk megfjeieni. Csak azt fűrhezzük, mit mond nekünk Athéné a művészet eredetéről.” (67. o.)

Ez az invokáció nem a *genius loci* kötelező tiszteletéből fakad, és immár a lap egészét tekintve, nem jelent áhítatos grécizálást vagy tradicionalizmust. Már csak azért sem, mert nem közöl antik szöveget. Akkor hát miért ez a hivatkozás? Nem pusztán azért, mert a folyóirai fejlécén Athéné emblémája díszel, hanem, mert mint Heidegger folytatja: „Szükséges megtenni egy lépést visszafelé. Hová vissza? Vissza a kezdetbe, amely az Athéné istennőre tett ualásban mutatkozik meg nekünk. De ez a visszafelé tett lépés nem azt jelenti, hogy a régi görögök világtól valamilyen módon meg kell újítani, és a gondolkodásnak a preszokratikus filozófusoknál kell menedéket keresnie.” (76. o.) Ahhoz, hogy újragondoljuk és elevenné tegyük a tradíciót, meg kell ismernünk, amit mond, nem azért, hogy eligazítsát, útmutatást vagy megoldást kapjunk tőle, hanem éppen az általa mondottakon való gondolkodás kedvéért.

A késő hellenizmus időszakában, amikor Rómában létrehozzák az első Athenaeumot, a „nemes mesterségek iskoláját”, az ókori grammatikusok összeállítják a hasznos ismereteket összefoglaló könyveket, a *chrestomathia*-kat. E görög szóösszetétel második tagja, a „*matheia*”, azt jelenti: *tanulás*. Tanulni pedig nyilvánvalóan azt kell, amit még nem ismerünk vagy már elfelejtettünk. Az ismeretlen felé csak a kérdés útján törhetünk előre; ezért viseli az *Athenaeum* folyóirat (illetve *chrestomathia*) első száma a következő alcímet: **MI AZ ESZTÉTIKA?** Ez a kérdésfelvetés analóg Heideggerével, aki a **WAS IST DAS - DIE PHILOSOPHIE?** című művében ezt írja: „Az a kérdés, hogy miisoda valami, régtől fogva a lényegre vonatkozó kérdésként szokták jellemezni. A lényegre vonatkozó kérdés mindig akkor eleven, ha az, aminek a lényege kérdéses, elhomályosult és megzavarodott, ha az ember viszonya a kérdéshez bizonytalanná válik vagy megrendül.” Ennek szellemében az *Athenaeum*, amikor az esztéti-

ka mibenlétére kérdez, a jelentés elhomályosulását, problematikusságát jelzi, azt, hogy a fennálló kultúra konvenciójában feledésbe merült az, amiről gondolkodnunk és beszélnünk kellene. Ez a kérdés az alapokat illeti, és szöges ellentétben áll a bevezetőben említett Figyelő magától értetődő és reflektálatlan kultúraszemléletével. Ennélfogva az *Athenaeum* nem szűk értelemben vett szakmai problémákra koncentrálna, hanem az egész területet, sőt az egész filozófiát érintő alapkérdésre. Az újkori esztétika és filozófia alapkérdéseit pedig döntő módon Kant munkássága határozta meg. Ezért a „Mi az esztétika?” kérdés köré gyűjtött tanulmányok jelentős része a forráshoz, Kant bölceletéhez tér vissza. Ez a visszatérés azonban, hasonlóan a görögség példájához, nem neokantianizmushoz vezet, hanem a kérdésés újraelsajátításához, saját világlátásunk másságának, „*differenciájának*” jegyében.

A tradíció nem szent halottak panteonja, ahova kalapemelve és áhítattal térünk be, hanem kérdések forrása, ami felé utakat vágnak, és amitől utak ágaznak el. A forrás, a kezdet említése ugyanakkor könnyen félreértésre adhat lehetőséget. A kultúra kríziseire a történelem folyamán, az eredeti tisztaságra való hivatkozással, mindig forradalommal válaszoltak. Cioran szerint minden forradalom mögött az abszolutizált kezdet renovációjának vágya húzódott meg. Az *Athenaeum* azonban nem hirdeti új kezdetet ilyen értelemben, ezért nincs is programbeszéde, a kezdetről inkább szerzőivel együtt gondolkodik, ahogy például Foucault teszi: „Az eredet tiszta kívülsége, ha a nyelv figyelmet éppen ennek a magábavonására irányul, ez a kívülség sohasem rögtül egy mozzanatlan és átjárható pozitívulásban; és ha a halál folyton újakezdett kívülségét a nyelv lényegi felejtése a fény felé irányítja, ez sohasem jelenti azt a határvonalat, ahonnan kiindulva végre kimajzolódna az igazság. Az egyik azonnal átbillen a másikba; az eredet rendelkezik a végnélküliség állétszóságával, a halál pedig az állandó nyitás a kezdet ismétlődésére.” (102. o.)

A kezdet elgondolásából tehát hiányzik mindenfajta heroikus kultúrateremtés és renováció gesztusa, ugyanis az elhúzódo válság tapasztalata túl van a meghaladás metafizikus akarásán, az eredeti fundamentum hiposztá-

zálásán, és inkább a válság eredetét az eredet válságaként igyekszik feltárni, mert főképp ez serkent töprengésre bennünket.

Mindaz, ami a kezdetre vonatkozik, nem csak a szövegekből tárul elénk, hanem rejtetten a szerkesztés szempontjaiban is tükröződik. Ez rögtön a tematika és a szövegválogatás kérdéséhez visz bennünket. Egy hagyományos bölcséleti lap a filozófiai diszciplínák széles köréből (logika, történetfilozófia, vallásfilozófia, etika stb.) közül dolgozatokat, és többnyire felette áll minden irányzatosságának. Ennek megfelelően tematikus számok esetében is ügyel a paritás elvének betartására. Amikor azonban a szerkesztés homlokterében az alapokat érintő kérdés áll, a kérdés irányultságából és a probléma megragadásának módjából fakadóan fölösleges számon kérni az irányzatosságot. Az *Athenaeum* téma-választása – a következő számok tartalmának ismeretében – igen karakterisztikus. Mindegyik a német romantika, Heidegger és az ő filozófiáján épülő modern hermeneutika fémjelzte vonulat iránt elkötelezett. Az *Athenaeum* előképe, az ugyancsak Bacsó szerkesztette két szöveggyűjtemény, a FILOZÓFIAI HERMENEUTIKA és a SZÖVEG ÉS INTERPRETÁCIÓ szintén ennek a hagyománynak a preferálásáról tanúskodik. Heidegger kiemelt helye, és nevének ebben az írásban való többszöri felidézése is, azt a látszatot keltheti, hogy az ő hatástörténete került a folyóirat fókuszába, mintegy Heidegger és követőinek filozófiájában lelve meg az eredetet. Ez a megállapítás egyfelől igaz, másfelől pontatlan. Annnyiban igaz, hogy valóban Heidegger volt az, aki e században a leghatározottabban és legvégletesebben követelte az alapkérdések újbóli felvetését, és aki legkíméletlenebbül támadta a metafizikai alapokra épülő európai kánont; ennyiben döntő szerepet érdemel a fundamentumok újragondolásának folyamatában. Másrészt azonban azért pontatlan, mert az elkötelezettség nem jelent elfogultságot; az alapokra való visszakérdés irányai ugyanis széltartarthatnak, vitákat robbanthatnak ki. Rüdiger Bubner vagy Roger Scruton írásai például szemléletükben erősen eltérnek a fentebb jelzett vonulattól. Ugyanígy Heidegger radikális esztétikakritikája versus Kant rehabilitációja is az eredet más-más felgásáról árulkodik. Ami mégis összetartja

őket, az az eredet keresésének szándéka: abban a széles, ugyanakkor határozottan körvonalazott sávban, amit a művészet tapasztalatának kérdése vetít a gondolkodás elé.

Az *Athenaeum* poetikája kapcsán még egy tényezőt kell hangsúlyoznunk, amit a chrestomathia műfajára hivatkozva már érintettünk: s ez a Bildung, a képzés kérdése. A „matheia” mint tanulás betemetett jelentését azért keltettük életre, juttattuk kitüntetett szerephez, mert az alapokra vonatkozó kérdés leginkább tanulást és figyelmes odahallgatást igényel. Ennél fogva a tanulás értelmezése messze túlmutat a Bildung bevett, a műveltséget jelentő fogalmán, s ezt a jelentésváltozást Gadamer a következő intelemben tárja elénk: „*Ilyen értelemben kívánom Önöknek, hogy tanulmányaik ne csak valódi tudáshoz és fohozatokhoz segítsék hozzá Önöket, hanem az olyan értelemben veli műveltséghez is, hogy megtanulják a másikat a saját szempontjaiból kiindulva megérteni.*” (13–14 o.)

A tanulásnak ugyanakkor a szűkebb – és egyáltalán nem elhanyagolható – jelentése is aktuális marad, melyet a chrestomathia hagyományos és teljes értelme takar, jelesül az oktatásé. Mint szöveggyűjtemény kivált az egyetemisták érdeklődésére tarthat számot, akik a kérdéses elsajátítására minden biztonnyal a legfogékonyabbak. Maga az elsajátítás, az idegen sajátát tevése, a fordításra utalt, jóllehet a fordítás önmagában még nem kezkesedik az elsajátításért. Ezért az *Athenaeum*, a chrestomathia értelmében, főképpen alkalom, alkalom a tanulásra, ami az elsajátítás egyik feltétele. A másik, még eredendőbb feltétel a magunk tapasztalatán, készenlétén múlik, hogy egyáltalán megértőn nyitva álljunk arra az igényre, amivel a kérdéses fordul felénk. Miután a chrestomathia csak alkalmat kínál, az, hogy az idegent miként formáljuk sajátá, gondolkodásunk milyen utat talál magának, már nem tartozik az *Athenaeum* kompetenciájába.

Felmerülhet azonban a gyanú, hogy a hermeneutikus alapelvek nem kölcsönöznek-e a most kibontott poetikának valamilyen ünnepléses, kissé patetikus felhangot, amely az érintkezés és az átültetés fölötti örömeben minden idegent különleges tiszteletben részesít, és alázatosan elsőbbséget biztosít számára az autenticitás szempontjából? Azt hi-

szem, nem, bár az első pillantásra úgy tűnhet, hogy egy chrestomathianak nincs különösebb kockázata, nem bukhat meg, mert mindig lesznek olyan jelentős filozófiai szövegek, melyek a magyarra fordítás után kiálltanak. Másodszeri nekifutásra azonban kiderül, hogy az újragondolás és elsajátítás igénye megköveteli a tematikának a szűk szaktudományos reprezentáción túlmutató aktualitását, ami nem az „up to date” korszerűséget kívánja meg, hanem az alapkérdések felmutatását.

Csak ez az ethosz lehet az *Athenaeum* sikerének a kulcsa, ha nem akar a semmire sem kötelező Figyelő-státusba kerülni. Ehhez kell tartania magát, olyasformán, ahogy azt Novalis, a német *Athenaeum* egykori szerzője gondolta: „*Freunde, der Boden ist arm, wir müssen reichlichen Samen aussstreuen, dass uns doch nur massige Ernten gedeihn.*” („*Barátaim, a föld szegényes, nekünk kell gazdag magokkal szétszórunk rajta, hogy akár csak szerény termést hozzon számunkra.*”)

Pongrácz Tibor

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Budapest, 1992. január 24.

Kedves Pali!

Ezt a levelet nem O. O., a *Holmi* tiszta tekintetű és lelkes munkatársa írja neked, hanem kollégád, a profi irodalmár, a *Kortárs* rámenős szerkesztője.

Nem vagyok hülye, legutóbbi találkozásunkkor pontosan tudtam, hogy mi játszódik le a szemem láttára – hogy te azt a kéziratot csapod hűvös nyugalommal a hónod alá, amelyet Vas Pista még életében nekem ígért, és amelyet, ha még le tudja diktálni, nekem is ad.

Oké, szemesnek áll a világ. Nő-, pénz- és kéziratügyekben a dzsungel törvényei szerint jár el a bölcs humanista.

Van viszont a világon betyárbecsület is. Tartozol nekem és a *Kortárs*nak egy osztályon felüli R. P.-frással, szabadon választott témakörben.

Pályádon további szép sikereket kíván

Orbán Ottó

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg